

СІ 821(477)
Ф33

Роман
Федорів

ПЛУГ
У БОРОЗНІ

Роман Федорів

ПЛУГ
У
БОРОЗНІ

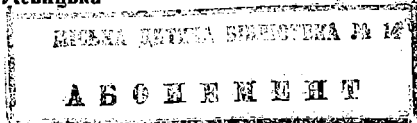
Повісті
про
людей

*

Львів
Видавництво
«Каменярь»
1979

*Это волнующие рассказы
о пламенном трибуне,
писателе Ярославе Галане,
о секретаре райкома партии
Изоте Карповиче Григоренко
и председателе колхоза
Василии Николаевиче Джурине
на Ивано-Франковщине.
В сборнике немало страниц отведено
народным умельцам —
гончарам-керамистам,
стеклодувам, мастерам кисти.
Книга посвящается 40-летию
воссоединения украинских земель
в едином Советском государстве.*

Художник Г. Б. Левицька

Ф $\frac{70303-015}{M214(04)-79}$ 21-79 4702590200

Повісті про людей

Проростання зерна

*

Повінь крізь літо

*

Мамині лебеді

*

Плуг у борозні

*

Квіти з дубового вогню

*

Танець Чугайстра

*

Птаха, що обпікає долоні

*

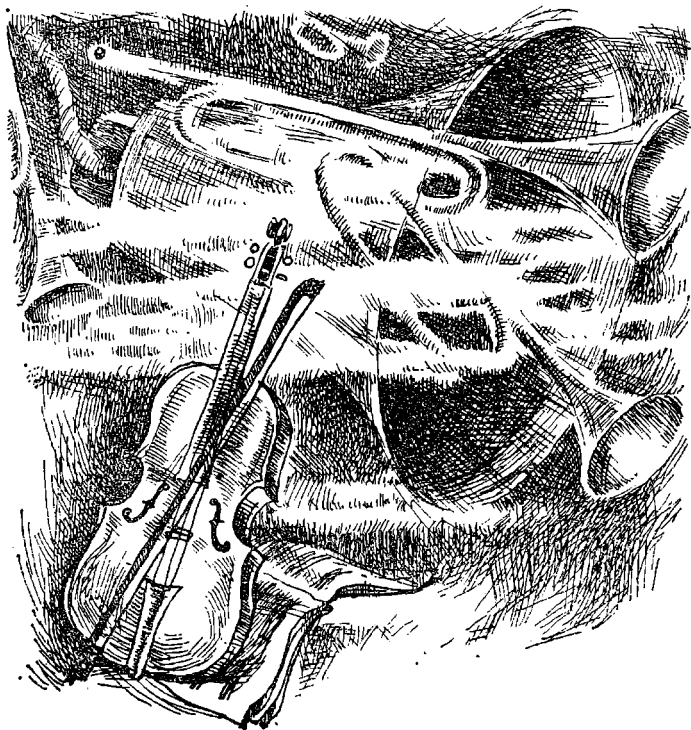
Дощ на її зілля

*

День повернення боргів

Проростання зерна

1. СКРИПКА ГАЛАНА

Трапляється ж таке в житті: рука постійно тягнеться до скрипки, що має тонку, ліричну душу, а натомість дістається тобі сурма, і ти вже не скрипаль, ти вже летиш на бойовому коні попереду, і хоч вітер тобі в обличчя, хоч знаєш, що перша куля тебе не мине, а ти летиш-летиш як вітер і кличеш інших за собою.

...Коли я почув про смерть Ярослава Галана, правду кажучи, не відразу повірив, що знайшлися люди, які обірвали його життя; тоді я був ще зовсім молодим і не міг собі уявити: як це можна вбити письменника — хранителя найглибших таїн людської душі, сурмача, будителя, чарівника, що вмів ворожити словом; мені тоді було дев'ятнадцять, я ще не бачив жодного живого письменника, всі письменники в моїй уяві ходили з німбами. І Галан теж. Я не уявляв його інакше, ніж на постаменті, очевидно, причиною була його мученицька смерть від сокири найманого вбивці. Я не міг наблизитися до Галана на відстань простягнутої для потиску руки, я просто не вмів потиснути йому руку; я наблизився до нього аж того літнього дня, коли на гомінкій площі перед Палацом імені Гагаріна у Львові врочисто відкривали йому пам'ятник, викутий із голосної бронзи. Тоді котрийсь із промовців зронив слова: «Галан смертю смерть поправ». Я тоді думав: яка в письменникові жила величезна синівська любов до землі, до рідного народу, яке непогасиме мав він переконання комуніста, якщо в ім'я цієї любові і цього переконання змінив скрипку на сурму, сів у сідло, хоч і знав, що перша ворожа куля його не мине...

.

Товчуся по архівах, по музеях, розмовляю з людьми, які були знайомі з письменником, хочу дізнатися одне: як, з чого, де, коли починався Галан?

Як засіялося його зерно?

Може, Галан починався із родинного свого містечка Динів, що на лівому березі Сяну? Письменник, щоправда, не вельми охоче згадував це маленьке провінційне містечко, проте Динів пам'ятає Галана. Ще донедавна в Динові жила стара вчителька Волянська, котра знала Ярослава з дитячих літ. Пізніше, коли Волянська вчилася у Перемишлі, то навіть мешкала в Галанів, які теж переїхали сюди. Волянська, як про це повідомлялося у польській пресі, показувала журналістам хату в Динові, у котрій народився майбутній письменник, розповідала подробиці з його дитинства. Виявляється, ще будучи школярем, Галан горнувся до музики, до книжок; цей світлоголовий хлопчина дуже скоро навчився грати на скрипці, потім — на фортепіано. А вчив його музичної справи капельмейстер австрійського військового оркестру...

Гай-гай, як це діялося давно...

Я не був у Динові, але старенька хата ввижається мені... і ввижається вусатий австрійський капельмейстер, який вчить русинського хлопчика гри на скрипці.

Звідки йому, капельмейстерові тому, було знати, що із хлопчика виросте наш Галан?

.

У Перемишлі осінь.

За вікном на полях за Сяном дотлівало бабине літо, стерні світилися чистим золотом... по золоту, по стернях — срібна павутинка; тихо там, на полях, мирно, сонячно. А на Кляшторній у старому Пере-

мишлі нуртують мої думки: ось цим тротуарчиком поспішав додому Ярослав-гімназист, ось будинок, у якому Галани мешкали від 1909 по 1915 рік. Власне, саме тут і минулося Славкове дитинство; тут кожний камінь пам'ятає його кроки. Тут він відкривав для себе звичайні й мудрі речі: квітування весни, тепло сонця, стародавність перемиського каменя; звідси він вирушив у світ. Спершу в Ростовна-Дону, куди евакуювалася сім'я Галана (мати з дітьми, батька австрійські власті заарештували й запроторили в Талергоф). Потім були Трієст, Відень, Краків, але які б відстані не віддаляли Галана від Перемишля — він неодмінно, мов птах із вирію, долав їх і повертався до берегів Сяну.

В Ростові засіялись у його душі зерна революції.

В Перемишлі зерна зійшли...

Тут, на цих вуличках, дозрівала його класова свідомість, тут він переймався недолею голодних, безправних, безробітних, тут бачив нещадну експлуатацію, національне гноблення. Він приїжджав у Перемишль нібито на вакації, щоб поблукати понад Сяном і на крутих стежках Замкової гори, а насправді й у рідному місті його душа не знала супочинку. Досить лише переглянути тогочасні газети, щоб переконатися: час стояв бурхливий, неспокійний. Галичина стогнала під чоботом польської буржуазії. Лютували голод і тиф. То тут то там вибухали революційні виступи трудящих; восени 1922 року широкого розмаху набрав партизанський рух у Заліщицькому та Чортківському повітах на Тернопільщині; 11 листопада 1922 року польський польовий суд у Чорткові засудив до розстрілу керівників «Червоної дванадцятки» С. Мельничука та П. Шеремету. Першого травня 1924 року поліція розстріляла демонстрацію робітників і селян у покутському

містечку Заболотіві на Станіславщині (нині Івано-Франківщина). Через два роки робітнича кров пролилася у місті Стрию.

Вирувала і Волинь.

Західноукраїнські трудящі жадали возз'єднання з Україною Радянською. Їх боротьбу за соціальне та національне визволення очолила Комуністична партія Західної України. З нею зв'язав свою долю Ярослав Галан, вступивши у 1924 році в її ряди.

І сталося це в Перемишлі.

.....

Краків...

Мав нагоду побувати в Кракові. Ходив вузькими лабіринтами середньовічних вулиць, і, як кажуть, на мої черевики осідав пил століть; там готика стріляла своїми шпильями в небо і брала з собою на крила, там важкі портали кам'яниць нависали над тобою, наче скелі...

Польські друзі показували мені Вавель і святе для кожного поляка місце (о, скільки святих місць у матері-Польщі!), а мене, однак, тягнуло в Ягеллонський університет. Не буду вигадувати, що прагнув конче знайти аудиторію, в якій училися Василь Стефаник чи Ярослав Галан, а ще перед ними в темряві століть сиділи тут на студентських лавах Юрій Дрогобич та інші вихідці з галицьких земель. Та, опинившись у залі університетської бібліотеки, я мимоволі чогось оглядався, шукав, хотів когось побачити. Хто знає, може, я відчував, що тут, в університетській бібліотеці, починався Галан як драматург?

А тиша така мене обійняла глибока, як подільська криниця.

.....

Ні, тоді я ще не чув ні скрипки Галана, ні його гри на фортепіано. Пояснити це можна просто: пригнічений величністю Кракова, я забував вслухатися у Галанову мелодію. Аж через роки, гортаючи сторінки унікального альбому про старі подвір'я та палаци Кракова, який прислав мені нині покійний професор Краківської Академії мистецтв Лев Гец, я несподівано згадав про скрипку... Скрипка вилунувалась не із тісних залів кінотеатрів, у яких Ярослав Галан, заробляючи на хліб насущний, супроводжував грою демонстрування кінофільмів. Мелодія скрипки, її тужливий голос видобувався із середньовічних дворищ на Малому Ринку, із відчинених вікон старих будинків на площі Весни Народів, із занедбаних палаців, з-під навислого каміння, із розчинених навстіж брам...

Відомо, що Галан був сином міста, він любив місто, виростав на бруці...

.

Слухайте...

Прошу вас, теперішні й майбутні дослідники творчості Галана, не забудьте оповісти людям про його сестру — Степанію Олександрівну. Прийомна донька Галанівни — Степанія Грицьків, яка мешкає у Львові, розповідає, що була то скромна, інтелігентна й надзвичайно працьовита жінка.

Вона вчила дітей рідного слова — працювала народною вчителькою у селі Лубно на Перемиській землі. Її праця — своєрідний подвиг, котрий Ярослав Галан описав в оповіданні «Цілина»; він не міг, не мав права не написати про сестру. Степанія Олександрівна, сама тяжко хвора, у постійних нестатках, а все ж із своєї убогої учительської зарплати посилала братові до Кракова допомогу. Сестра

знала, що за університет треба платити, за помешкання — платити, за сяке-таке харчування — платити...

І, певно, про неї згадував у Кракові Ярослав Олександрович, коли його скрипка там виплакувала тужні свої мелодії,— Степанія Олександрівна захворіла на сухоти і 1931 року померла.

.

І досі каюся, що за життя відомого діяча КПЗУ, директора Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна Богдана Корниловича Дудикевича не записав від нього спогадів про Ярослава Галана. Щоправда, Дудикевич залишив свої записки про письменника, але вони далеко не повні, фрагментарні. Це лише одна сота того, що він міг би розповісти про свої зустрічі й розмови з Галаном.

Якось за рік-два до своєї смерті Богдан Корнилович зайшов до редакції журналу «Жовтень» і попередньо подікавився, чи міг би журнал надрукувати велику книжку про Галана, яку він збирався написати. Тоді була й визначена тема: Галан і Львів. Дудикевич, захопившись, розповідав про дивовижну, просто-таки синівську любов письменника до Львова. Місто Лева буквально його полонило, він любив блукати вуличками, приглядатися до кам'яниць...

Дудикевич розповідав, що Галан, часто гуляючи з ним вулицями, раптово зупинявся і звертав увагу на якусь архітектурну деталь, на майстерно виконані фасади, інколи захоплювався звичайною на перший погляд бруківкою. При цьому примовляв:

— Бачите? А чуєте... місто наше на повні груди дихає.

І радів усміхаючись.

Письменник, який умів слухати дихання Львова, писав у своєму нарисі «Стародавнє місто»:

«Перед лицем майбутнього, нового, величного індустріального Львова ми повинні, як святиню, берегти все те найкраще, що залишили нам наші предки... Хай жоден фреск не зблідне під тягарем століть, щоб ми не червоніли потім перед своїми нащадками».

Слова ці відомі, не один раз цитовані, але, перечитуючи їх, кожного разу дивуєшся прозорливості Галана, мудрості комуніста. В його часи, коли місто щойно заліковувало військові рани, часто було не до пам'яток старовини. А Галан, однак, пам'ятав про них, нагадував, вимагав і просив: бережімо їх, це наша історія, інакше онуки нас не зрозуміють.

І коли сьогодні у Львові за рішенням уряду республіки створено історико-архітектурний заповідник, коли любовно й дбайливо оберігаються і реставруються пам'ятки львівської історії, то не будемо забувати, що в цьому ділі є вклад Ярослава Галана.

Львів забілів снігом — і враз прояснів, скидаючи з себе сірі осінні шати. Я мовби навмисне чекав цього засніженого ясного дня і, дочекавшись, вирушив у снігову білість по місцях Ярослава Галана у Львові. Незабутня це була мандрівка. Блукав коридорами будинку на вулиці Підвальній, 7, і намагався вгадати: перед якими дверима хвилювався студент Ягеллонського університету Ярослав Галан у ту хвилину, коли мав зайти до кімнати і стати перед очі відомого театрального діяча Йосипа Стадника, усіх членів журі, які відзначили його першу п'єсу «Дон-Кіхот із Еттенгайма» грошовою премією в сумі сто

«долярів». Спершу, щоправда, журі вимагало, щоб Галан дав неспростовні докази свого авторства...

І чую за дверима... за цими дверима молодий голос Галана.

Було це 1927 року.

Сучасники згадують, що саме тут, за цими дверима, Галан-студент сказав, що голод примушував його заробляти пером. Що ж, повіримо письменникові на слово. Про наступну його п'єсу «Вантаж» не скажеш, що вона написана заради грошей: при написанні цього твору його пером водило не голодне натхнення, а революційна пристрасність: Галан знав, що перо можна і треба прирівняти до багнета. Ні, не випадково в московському журналі «Культура мас» (№ 1—2, 1929 р.) у статті «Українська література під польською владою» відзначалося, що в драмі Ярослава Галана «Вантаж» домінує тема викриття міжнародного імперіалізму. На сцені західноукраїнського театру появилася новий герой — пролетарій.

.....

В будинку на вул. Валовій, 14, в якому поміщалися ЦК «Сель-робу» та редакція газети «Сель-Роб»), письменник появилася того ж таки 1927 року повний енергії, творчих задумів, бажання працювати. Тут він познайомився з Петром Козланюком та Кузьмою Пелехатим... У «Сель-Робі» працював також його брат Іван.

Хто знає, можливо, саме тут, на третьому поверсі старого будинку, гортаючи бойову газету «Сель-Роб», Галан мужнів як публіцист?

Запалювався.

Бачив перед собою незоре поле діяльності: сіяти та сіяти.

Поле кликало плугатаря.

Сійся-родися...

.....

У цьому невеликому залі колишнього Музичного інституту імені Лисенка на вулиці Шашкевича, де тепер розміщується Музичне училище, треба дочекатися, коли посутеніє... і тоді в сутінках і в тиші здається, що ось-ось розсунеться завіса і на сцені оживуть події з драми Ярослава Галана «Вантаж», яка силами кооперативу акторів «Український театр» була поставлена в 1929 році.

Якщо уважно вслухатися, то, здається, почуєш голос самого Ярослава Олександровича. Чуєте?.. Він, схвильований і щасливий, після прем'єри забіг за лаштунки й вдячно стискає акторам долоні.

Був він насправду радий, що революційне слово, бунтарський пафос його п'єси на сцені мовби матеріалізувався, став дзвоном і будив серця. Будив думку!

Хіба заради цього не варто було працювати? І це нічого, панове меценати, що за свою роботу молодий драматург не одержав ані гроша гонорару.

.....

Грудневої неділі я вибрався на Піскову вулицю, щоб знайти й на власні очі побачити першу львівську квартиру Галана: пошуки на Пісковій не були ні довгими, ні марними, хоч на будинку № 28 чомусь не знайшлося місця для бодай скромної меморіальної таблиці.

Двері квартири № 1 відчинила середніх літ білява жінка — вчителька російської мови та літератури однієї з львівських шкіл Галина Валентинівна

Гребльова. Виявилось, що вона мешкає у тій самій кімнаті, яку винаймав Ярослав Олександрович. До Львова Галина Валентинівна приїхала сім років тому з В'ятки. «Галанова кімната» дісталася їй після звичайнісінького обміну.

Наша розмова була короткою: так, Галина Валентинівна знає, що тут мешкав Галан... так, вона десь читала, що тут він був щасливим.

Може, й справді це єдине у Львові місце, де Галан по-людському почувався щасливим. Це нічого не означає, що в Лудській гімназії він пропрацював учителем лише один-єдиний навчальний рік і йому показали на двері, бо поліція за комуністичну діяльність мала його на оці; це нічого, прошу вас, не означає, що в кишені нема гроша. Зате з ним є його маленька ніжна Анничка — вірна дружина, яку привіз із Березова-Нижнього... таку собі гірську чічку привіз із зеленого Березова.

Пізніше Петро Козланюк писав:

«Подружили ми лише з осені 1929 року, коли Галана звільнили вже з посади вчителя у Луцьку. Перед тим письменник одружився з молоденькою гімназисткою Ганною Геник у селі Березів-Нижній, біля Коломиї. Привіз він сюди (до Львова.— Р. Ф.) п'єсу «Вантаж», а його Анничка — бриндзу, хліб та кукурудзяне борошно на кулешу...»

Як бачимо, часом для щастя не так й багато треба: головку бриндзи, буханець хліба і торбинку кукурудзяної муки, та ще стіл для того, щоб писати, і чорнило.

А ще треба було коханої Аннички. Тут, у кімнаті на Пісковій, він читав їй свої твори, і тут він грав їй на скрипці.

Опісля більше ніде вже не грав...

.

Гадаєте, що коли Галанова скрипка співала про кохання, то він забув, що за стінами його мешкання на Пісковій нема ані щастя, ані миру, ані достатку, ані добра, ані гармонії, ані ідилії?..

Ви бачили колись кінокадри або ж фотографії Львова кінця двадцятих і початку тридцятих років?

За цим широким вікном на Пісковій, по цих горбуватих і покривлених вуличках, вимощених бруківкою, йшли і йшли львівські пролетарі, вимагаючи хліба й роботи — насувалася всесвітня економічна криза: у мороці кризи гуртувалися вороги — українські націоналісти, польські шовіністи, попи, багатії. І Галан, отой ніжний, добрий, лагідний Галан, дарує свою скрипку сільському хлопчикові в Березові, а сам бере в руки сурму.

Коли гортаєш журнал «Вікна» від першого номера, що вийшов у листопаді 1927 року, аж по № 7—8 за 1932 рік, то не можеш не дивуватися сміливості Василя Бобинського, Ярослава Галана, Олександра Гаврилюка, Степана Тудора, Петра Козланюка та інших письменників, які не тільки у своїй знаменитій «Декларації» (1929 р.) просурмили на весь світ, що «стоїмо на ґрунті пролетарської ідеології, обоснованої Марксом і великими практиками сучасного послідовно-марксівського руху», а й насправді втілювали марксистські засади в життя: воювали з класовим ворогом, гуртували навколо себе молодих пролетарських і селянських письменників Західної України, розповідали читачам правду про Радянську Україну.

То було нелегко робити. То була війна не на життя, а на смерть: не випадково рідко який номер «Вікон», особливо в 1931—1932 роках, коли посилювався наступ реакції, виходив без чистих сторінок, на

яких, як постріл, надруковане одне слово «Сконфіковано».

У перших рядах вікнівців бачимо Ярослава Гала-на. В журналі він публікує свою п'єсу «99%», гострі соціальні оповідання «Кара» і «Невідомий Петро», у ці роки розквітає також його публіцистичний талант. У «Вікнах» письменник раз за разом дає по зубах націоналістам своїми фейлетонами «Хи-хи-хи», «Відповідь поплентачеві», «Лицарі чорної руки»... Тоді ж у «Вікнах» появилася знаменита Галанова сатира на буржуазний лад санаційної Польщі «Останні роки Батагонії».

Журнал воював з ворогами до останньої своєї хвилини, поки врешті поліцейський у «гранатовому» мундирі прикладом карабіна не розтרוшив вивіску редакції, що на тодішній час означало: журнал розстріляно...

Сталось це на вулиці Склеповій, у будинку, на якому вмуровано білу мармурову табличку, котра сповіщає, що саме тут містилася редакція славнозвісних і безстрашних «Вікон».

.....

Є на Івано-Франківщині ген-ген за Коломиєю село Тростянець, в якому живе і працює чи не єдиний із численної колись плеяди письменників-вікнівців Іван Андрійович Михайлюк. Довге й цікаве життя прожив цей чоловік, що носить членський квиток Спілки письменників України, є автором кількох книжок. Він навчився читати й писати лише тоді, коли йому виповнилося чотирнадцять років. Літературна творчість його пов'язана з журналом «Вікна». Тут, починаючи з 1928 року, були надруковані його вірші та оповідання.

Іван Андрійович згадує:

— Після розгрому «Вікон» ми спільно з поетом-селянином із Кобак, що на Косівщині, Дмитром Осічним почали видавати журнал «Плуг», який повинен був у міру наших сил і таланту продовжувати вікнівські традиції. Вийшло всього вісім номерів. Далі цензура закрила наше видання, а мене, як редактора, було арештовано.

Однак у 1935 році ми знову загорілися «видавничою діяльністю» і почали видавати в Коломиї новий журнал, який уже називався «Зеркало».

У першому номері, до речі, журнал так визначав свою політичну платформу: «...приступаємо до діла, бо свідомі цього, що йдемо назустріч потребам сучасного життя. «Зеркало» міститиме картини із селянського та робітничо-пролетарського життя, що ілюструватимуть його побут і даватимуть товчок до якнайсильнішого поширення й поглиблення усіх виявів життя працюючих людей...

У своїй роботі лічимо на послідовну поміч сільського та міського працюючого люду...

Лічимо на безоглядну боротьбу із західноукраїнською явною і замаскованою реакцією та її літературним загумінком. Але це нас не лякає. Ступаємо без вагань. Йдемо вперед».

Не хочю хвалитися, але журнал «Зеркало» на той час був у нашій многотраждальній Галичині чи не єдиним органом, який так відкрито й чесно визначив своє ставлення до пролетаріату. Тому не випадково журналом зацікавилися комуністи. У грудні 1935 року до Коломиї приїжджав Ярослав Галан. Ми обговорили з ним проблеми й завдання журналу. Ярослав Олександрович пообіцяв вести в журналі відділ «Відповіді редакції». Для другого номера він написав статтю «Стаємо в ряди», в якій прямо відзначалося, що стаємо в ряди «для боротьби проти капіта-

лізму та фашизму, проти клерикалізму та темноти, проти імперіалістичних воєн. За соціалізм, за знесення всякого визиску робочого народу, за єдність усіх трудящих, за Україну робітників і селян — стаємо в ряди».

Справді, ці Галанові слова були тоді і сурмою, і дзвоном.

.....

Брат Аннички Антон Генік згадує і хвилюється:

— Нема села понад Березів-Нижній: царинки тут обігріті сонцем, хати порозбігалися поміж садками, як білі вівці; гори тут лише-но починаються, а ліси світяться прозорою світлістю. Любив цей край Галан...

Після розгрому польським урядом усіх прогресивних організацій і установ у 1932-му році Галан приїхав у Березів-Нижній. Тут продовжує свою підпільну працю. Він часто виступає перед селянами. Розмовляє з ними. Збиралися таємно, щоб не довідалася поліція. Тим часом на кожному кроці шастали шпики. Поліція взялася силою скорити Галана. Щотижня проводились ревізії... Наскоки відбувались, коли всі лягали спати або вранці...

А все ж, незважаючи ні на що, до Галана приходили люди. Вони сідали на призьбі нашої хати, де жив безробітний Галан, і виливали йому свої болі, співали свої гіркі чоловічі співанки, вони оголювали перед ним свої рани: оці хрести дочасні на цвинтарі, оце сумне бамкання дзвонів, оце розпачливе мандрування за куснем хліба до «Гамерики», оце жорстоке безземелля...

І вони приносили йому, мов дорогий дарунок, свою негасиму любов до отчої землі. І приносили йому жадання боротись за кращу долю рідного краю.

.....

Любов до отчої землі?

...А кілька націоналістиків у «ресторанті» в Нью-Йорку на Третій авеню при одній тільки згадці про Ярослава Олександровича блідли, казилися і пирскали мені у вічі злою слионою, що він, Галан, мовляв, ніколи рідний край не любив.

Що скажеш їм, захищаючи нашого Галана? Може, вистачить брехачам переконливого свідчення великого польського поета В. Броневського:

«Учасники конгресу (Антифашистського, який відбувся у Львові в залі Оперного театру в травні 1936 року.—*Р. Ф.*), що виступили з національного питання, висловилися на користь повного задоволення всіх культурних потреб всіх національностей, що населяють Польщу... Ті, що виступили, вимагали відкриття національних шкіл, українського та білоруського університету, рівноправності мов. У цих питаннях особливо гостро говорив Ярослав Галан».

2. ПРОРОСТАННЯ ЗЕРНА

Переглядаючи десятки старих фотографій, фрагменти документальних фільмів, які увічнили незабутній Золотий Вересень 1939 року, я шукав серед сотень постатей обличчя Галана: мені хотілося зустрітися з його щасливими очима... він мав право на щастя і вітиху, він здобував це право підпільною партійною роботою, своїми творами, цілим своїм життям.

Це був його Золотий Вересень.

Вересень 1939 року на старих фотографіях і кінострічках вірував мітингами, лопотів транспарантами, дихав весняним леготом.

Галан загубився серед вируючих мас...

Я забув про виняткову Галанову скромність, його інтелігентність, він просто не здогадався «стати до знимки» для історії.

Та й не мав тоді Галан часу на фотографування.
— У той вересень, у ті весняні місяці визволення Ярослав Олександрович інколи забігав до нас,— згадує дружина померлого поета Андрія Волощака — Ізидора Сидорівна.— Треба було бачити Ярослава... Працюючи в обласній газеті «Вільна Україна», він щодня поспішав на львівські фабрики й заводи, зустрічався з людьми. Увечері виступав у клубі Спілки письменників. Він казав, що треба ловити мить... крига скресла, настав день, і треба надолужувати прогаяне.

Іноді, коли я натрапляла в газеті на його інформації — дуже вже оперативні, «гарячі», то жартома кепкувала з нього, що, мовляв, ти, Ярославе, відомий письменник-драматург, публіцист — і раптом пишеш цілком репортерські замітки. Тобі повісті писати, драми! А він мені на те: — Дорога Ізидоро, щоб писати повісті про нове життя, що прийшло до нас, його треба знати... треба вчитися, треба знати людей і треба вміти бачити, як вони, люди наші, у нових, ще незвичних для себе умовах, працюють. А газета... репортерські, як ти кажеш, замітки — це деталі, мазки нового. Колись вони мені знадобляться.

Сім'я Волощаків була з Галаном у товариських стосунках ще на початку тридцятих років: у цій родині Галан і його брат Іван часто знаходили притулок під час поліцейських переслідувань і безробіття, тут Галан слухав вірші Андрія Волощака... слухав і дивувався сліпому поетові:

— Звідки в тебе, Андрію, у твоїй ночі так багато віри і сонця?

.

Проростання Галанового мужнього зерна відбувалося не тільки тоді, коли львівські робітники вийшли на вулиці під час квітневих подій 1936 року, в яких Галан брав якнайактивнішу участь, і не тільки за столом Антифашистського конгресу у Львові, і не тільки за ґратами яблунівської в'язниці та львівських «Бригідок», а й за старовинним столом у колишньому палаці Бельського на вулиці Коперника, де в 1940—1941 рр. містилася Львівська організація Спілки письменників України: за цим столом Ярослав Галан провів не один вечір зі своїми друзями по перу; тут він зустрічався з Вандою Василевською, Єжи Путраменом, Тадеєм Бой-Желенським — польськими письменниками, котрі, рятуючись від фашистських окупантів, знайшли притулок у Львові; тут він ділився своїми творчими замислами з Петром Козланюком, Степаном Тудором, Олександром Гаврилюком, Кузьмою Пелехатим, Петром Панчем, Олексою Десняком...

Люди, яких письменник любив,— майвовий дощ на його відкриті і спраглу душу.

.

Уявляю Ярослава Галана в Коктебелі на відпочинку в червні 1941 року: червень у Коктебелі — рай на землі: квітує виноград, на плато Тепсень густо цвітуть маки. Море в обрамленні скелястих берегів схоже на велетенське голубе дзеркало.

І тільки Карадаг нависає над морем, над Коктебелем... і над тобою також нависає важкою і мертвою величністю.

Даремно, мабуть, сьогодні шукати кімнату, в якій мешкав Ярослав Олександрович — старожилів із тих часів у Коктебелі майже не залишилось... без старожилів відомо, що він був тут, ходив цими тінистими алеями саду. Інколи вибирався на Тепсень — плато,

де на кожному кроці здиваєте уламки стародавніх грецьких амфор, або вибирав стежку й піднімався у гори.

Він любив гори. Кримські гори нагадували йому Карпати.

Інколи запитує себе: чи любив він море?

Він тільки-но звивав до Чорного моря, раніше ніколи не баченого, й дивувався, що воно мінливе: то тепле, ласкаве, як кішка, що лащиться біля твоїх ніг, то несподівано розсерджене, готове тебе проковтнути в своїй безодні.

Із моря, з заходу, мовби з чорних глибин, надлетіли круки й принесли звістку про війну.

Десь тут на березі... десь серед скель, сховавшись від людей, плакав Ярослав Галан, дізнавшись, що в перший день війни, під час першого нападу фашистських літаків на місто, від вибуху бомби на львівській вулиці загинули найкращі його друзі — Степан Турдор та Олександр Гаврилюк.

В один день, в одну мить...

Доля.

Море мовчить про сльози Ярославові.

Але чому тоді море солоне?..

.....

Літераторка Євгенія Кін, яка влітку 1941 року теж перебувала на відпочинку в Коктебелі, писала:

«Запам'яталося мені обличчя Ярослава в момент читання перших телеграм про війну. Відразу зникла м'якість, погрубіли, побронзовіли риси, вуста утворили владну гірку складку, запалі очі, що дивляться вдалину, вже не помічають тих, хто стоїть поруч, вони спрямовані в майбутнє. Весь він зібраний наче в клубок, усе тіло його напружилосся. І він уже там, біля кордону. Вперед, зараз же на фронт!..

Гарячково кидає речі в невеличку валізу, на столі забуто рукописи, у шафі — білизну.

Ми біжимо по дорозі в село. Ярослав піднімає руки всім машинам, що проходять.

— Ярославе Олександровичу, зачекайте, завтра нас усіх евакуюють. Ми виїдемо всі разом. До Москви.

— Завтра вже пізно... Я повинен бути у Львові. Я повинен бути в армії сьогодні...»

.

А за спиною чорне і грізне море...

А рідний Львів задихається у димах, лежить скрутий колючими дротами, розстріляний ворогом.

Львів лежить за морями, за тридев'ятьма землями, і нема до нього ні доріг, ні стежок.

.

Ярослав Галан ще з тридцятих років знав, що означає пілсудчина і санація — пізнав їх на собі, перебуваючи в тюрмах. Письменник завжди уважно слухав світ і добре уявляв, що несе українському народові німецький фашизм.

Якщо господар — німецький фашист, то, зрозуміла річ, біля нього крутитимуться, наче голодні пси, його наймити з числа українських буржуазних націоналістів. А нема, господи боже, гіршого й страшнішого, ніж слуга, що хоче заслужити ласки у свого пана: він буде старатися до десятого поту, до сотого удару, до тисячного пострілу.

Галан знав про це.

У роки війни він працював спершу в редакції польського журналу «Нові горизонти», потім евакуаційний поїзд вивіз його по цілому заволзькому світу — де та Уфа, де Казань. А його болем болять рани України, і він просить на фронт:

«22 жовтня. Казань. Я подав заяву в армію. Правда, здоров'я вже такого не маю, нога болить значно дужче, але що то за життя в мене буде після перемоги, якщо я користуватимуся плодами крові і мук інших. Якщо доведеться загинути, не зникне пам'ять про мене, і в шумі Стрийського парку шумітимуть і мої недоспівані пісні».

Скільки болю у цих словах!.. Болю і надії.

Писані ж вони були не для публікацій, а тільки для себе, у блокнот; писав він справді з надією, що пощастить потрапити на фронт.

Український радянський письменник Я. Гримайло у своєму романі про Я. Галана «Зачарований на Схід» пише, що того 22 жовтня сорок першого року письменник сказав: «Який би не був далекий і тяжкий мій шлях, але я твердо вірю у день нашої Перемоги».

У воєнному суворому Саратові починався Галанів фронт боротьби проти фашистських окупантів: замість автомата вручили йому перо, радіомікрофон і сказали: «Борися, Ярослав».

Сучасний Саратов з його потужною машинобудівною та металообробною промисловістю, з кварталами нових житлових масивів набагато відрізняється від Саратова 1941 року, коли на його засніжених вулицях появилася людина в кепці, сірій солдатській шинелі. І була та людина голодна, промерзла, зла, але була вона й заповзята, сповнена бажання поміряти свої сили з крикливими геббельсами.

Звідси, із Саратова, з тихої Провіантської вулиці, де містилася студія радіостанції імені Тараса Шевченка, починалася Галанова дорога додому, на Україну, до рідного і дорогого серцю Львова.

Журналіст Борис Олександров-Чікілевський розповідає:

— Коментатором Галан був блискучим. Мені кілька разів доводилося бувати в студії під час виступів Ярослава Олександровича і не тільки чути, а й бачити, як він читає. Власне, слово «читає» не зовсім точно передає поведінку Галана перед мікрофоном: текст він завжди знав настільки добре, що майже не заглядав у нього. Він скоріше розмовляв зі слухачами, ділився своїми думками. А коли мова заходила про ворога, про його пропаганду — голос коментатора змінювався, набирал сталевих ноток. Галан полемізував з фашистами — і яка вбивча іронія, який їдкий сарказм чулися у кожному його слові: він таврував Гітлера. То вже була не та спокійна, ввічлива, навіть лагідна людина, що кілька хвилин тому входила до студії, — то був полум'яний, пристрасний агітатор-боєць.

.

Правду кажучи, мене вабить Саратов.

Я хочу походити містом, де народився М. Г. Чернишевський і де був проїздом Т. Г. Шевченко.

Печать їхнього духа на чолі міста.

Десь там zostалися і Галанові знаки.

У теперішньому Саратові десять вузів, в тому числі університет імені М. Чернишевського, консерваторія, чотири театри, три великі музеї: це істинно російське місто, і є щось символічне в тому, що саме тут у грізну й тяжку зиму сорок першого року гострилося і гартувалося його, Галанове, публіцистичне перо.

.

Мені здається, що наші вчені ще у великому боргу перед публіцистом — нема досі серйозного наукового дослідження про роботу Галана на радіо. Взагалі ж до того часу, поки Ярослав Олександрович не взяв у руки мікрофон, наше радіо фактично не практикувало такої форми передач, як безпосереднє коментування подій. За цю роботу першим узявся Галан. Завдання було надзвичайно відповідальне. Від коментатора вимагалось блискуче знання мови, уміння вільно вести бесіду, знати необхідні ораторські прийоми. А головне — орієнтуватися у подіях, давати їм правильну політичну та воєнну оцінку.

День у день сидів Ярослав Олександрович біля радіоприймача в спеціальній кімнаті — ефір гудів, як рій лютих ос: Галан слухав геббельсівське маячіння і націоналістичні молебні; Галан слухав марші, паради, команди...

А із-за ворожої брехні, хвальби, молитов і маршів вилунював крик розстрілюваної України.

Як він любив її, Україну свою червону!..

Як він у цю хвилину люто ненавидів окупантів.

Любов і ненависть переплелися воедино й вилилися у титанічну роботу.

Він виступав перед мікрофоном по два рази на день. Дослідники підраховали, що за час роботи на радіо він написав і передав в ефір кілька сотень памфлетів, фейлетонів і статей. У 1943 році в Москві вийшла його збірка «Фронт в ефірі», куди потрапило лише п'ятнадцять творів. Решта загинула у вогні під час нальоту німецької авіації.

.

У фонді Львівського радіо зберігається запис голосу поета Антона Шмигельського; цей запис має безпосереднє відношення до нашої теми. Поет згадує

про сорок другий рік, коли йому цілком випадково, десь на переправі через Дон за станицею Вешенською, пощастило почути з радіорупора голос диктора, який говорив українською мовою: «Увага! Увага! Говорить Радянська Україна через радіостанцію імені Тараса Шевченка. Слухайте виступ нашого радіокоментатора Ярослава Галана».

— Важко тепер передати,— згадує А. Шмигельський,— що робилося з нами в ті хвилини. Ми раділи, як діти... Брехня, що Радянська Україна після нашого тимчасового відходу перестала існувати! Ось вона живе й говорить зі своїм народом — генієм Леніна, іменем Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького, Миколи Щорса, Івана Франка, підіймає своїх дітей на священну боротьбу з ненависними загарбниками... Український письменник Ярослав Галан через лінію окопів і загорож звертався до своїх земляків із словом правди, розповідав про становище на фронтах, про неминучість перемоги над ворогом. Із властивим йому літературним блиском, гранично влучно й нещадно викривав звірячу крвожерливість гітлерівських верховодів та їх слухняних псів — українських буржуазних націоналістів...

.

3. МУЖНІСТЬ

Галан почав воювати з націоналістами ще з кінця двадцятих років, і здавалося, вивчив їх досконало; письменник, йдучи вслід за радянськими військами, що наступали, визволяючи Україну, як кореспондент газети «Радянська Україна», знав не лише «теорію» українського націоналізму, а й на власні очі не раз бачив криваву його «практику».

Та, здається, найболючіше вразило його «будівництво соборної держави» на білих кістках земляків улітку 1944 року десь у селах Тернопільщини. Він стояв над трупами закатованих жінок, дідів, дітей і ніяк не міг повірити, що їх убили лише за те, що вони зустрічали з квітами воїнів Радянської Армії. Це просто не вкладалося у голову.

— Схаменіться ж!!!

.

Проростало, набирало сили Галанове зерно на згрищах, на бойовиськах, на пшеницях потолочених, на дорогах фронтових, на першій мирній скибі, на львівській визволеній вулиці.

Був Галан багатий і дужий проростанням у час, у суть речей, у землю, у душі людські.

.

Знов шукаю Галана у вирі людських потоків, що ринули на львівські вулиці наприкінці липня 1944 року. В ніяких документах не зафіксовано, що Галан прибув до Львова в перший день його визволення, та, знаючи його любов до міста Лева, мусимо припустити, що письменник увійшов до нього слідом за солдатами.

Тому шукаю Галана в натовпах біля ратуші... а над ратушею — червоний прапор, що його підняв старшина-танкіст Марченко; а біля Оперного театру — танці, а просто на вулицях люди обнімають і цілують закіптюжених у боях бійців.

Галана завжди чомусь уявляємо врівноваженим, часто — меланхолійним, інколи — романтичним, а я хочу в ці серпневі визвольні дні бачити Галана ще й радісного. Він прагне скрізь устигнути, скрізь побувати — зором обняти своє місто. Пізніше в статті

«Золота Арка» Галан напише про своє враження від щойно визволеного Львова: «Коли перший червоноармієць з'явився на Стрийській вулиці, просякнуте трупним запахом місто, здавалося, вмирало. На опустілих бульварах з потоптаними клумбами і поламаними штахетами вили голодні собаки, в цехах і так нечисленних заводів звили собі гніздо сови й лилики.

Зали універмагу нагадували покинуту стайню; по коридорах політехнічного інституту шугали щури, обнюхуючи купи закривавленої марлі.

І думалось тоді: скільки праці, скільки часу треба на те, щоб Львів став тим самим, чим був три-чотири роки тому...»

Львів жив, Львів знову був радянським, українським, і Галан вірив, що місто постане з попелу і руїн ще кращим, ніж було.

• • • • •

Розповідає вже покійний нині доцент Львівського університету імені Івана Франка Павло Дмитрович Малий, який працював із Галаном у кореспондентському пункті газети «Радянська Україна»:

— Ярослав Олександрович ставився до Львова, як до живої істоти. Він турбувався про цілість і збереження унікальних історичних пам'яток міста, радів, що оновлюються його вулиці. Він щодня поспішав на фабрики й заводи, розмовляв з робітниками, цікавився їхнім матеріальним становищем. Його боліла найменша несправедливість, яка траплялася з кимось у місті, і завжди поспішав на допомогу. Він не забував ні про університет, ні про дитячі садки (дитячі садки тримав на особливій приміті). Сьогодні всім нам відома галанівська прямота, партійна принциповість. Коли бачив десь нелад, то поспішав до обкому,

в міськком партії, гостро критикував осіб, які винні в недоліках.

Він справді почувався у Львові господарем, і його почуття були зрозумілими: письменник усе своє життя боровся, щоб урешті-решт почувати себе господарем на рідній землі.

.....

Ярослав Галан любив Стрийський парк...

Він ходив парковими алеями щодня, у будь-яку пору року: тут відпочивав, прогулюючись із своїм собакою Джімом; тут, присівши на лавці в затишному куточку, обдумував майбутні твори. Про Галанове захоплення красою Стрийського парку писали свого часу Володимир Беляєв, Антон Хижняк та інші письменники. Відома, наприклад, історія, коли Галан заради одного зрубаного в парку дерева дійшов аж до міськвиконкому.

Розповідають, що він дня не міг прожити без відвідування Стрийського парку, захоплювався ним:

— Знали б ви, як добре побути в нашому Стрийському парку в будь-якому настрої. Хочеш зустрітись з людьми, відпочити разом з ними — йди сюди... Бажаєш побути на самоті — піднімись доріжкою вгору, й ніхто тебе не потурбує... Ех, які думки зринають в тиші іноді. І якось легко, несподівано...

.....

Іхав до Нюрнберга... Редакція республіканської газети «Радянська Україна» доручила йому бути постійним її кореспондентом у залі, де судили верховодів «Третьої імперії».

Коли ж тепер переглядаємо блискучі Галанові кореспонденції «Острів чудес», «Герінг», «Йоахім фон», «Надлюдина» та інші, то мимоволі спадає на думку,

що Галан їхав у Нюрнберг не для того тільки, щоб описувати перебіг процесу. Він їхав іменем народу судити фашистських катів.

.....

Російський письменник Віссаріон Саянов згадує про свої зустрічі з Галаном у Нюрнберзі:

«В дні процесу Галан був особливо задуманий. Чому? Адже йому довелося побачити на віку таке, чого вистачило б на сотню інших життів. І про звірства гітлерівців він знав не з чуток. Одна трагедія його рідного Львова чого варта!

Але, мабуть, тут, у Нюрнберзі, вперше побачив він, та й не тільки він, картину того, що сталося в цілому».

Цікаво, що саме в тому похмурому Нюрнберзі прийшов до Галана задум написати роман. Може, він так і називався: «Нюрнберг, 1946».

І привіз він із німецького міста тему для п'єси про переміщених осіб «Під золотим орлом».

.....

Ой...

Ой не всі вороги всілися у Нюрнберзі на лаві підсудних.

Не всі...

Оці причаїлися у схронах.

Оці затаїлися у диких хащах.

Оті принишкили в монастирях за грубими мурами.

Оті горбилися, напнувши маски на обличчя, і прогулювалися славно-явно по вулицях.

І гострили ножі.

І розмахували хрестом.

І цілилися чорним дулом револьвера.

І припасали криваві сокири...

.....

Бережись, Ярославче!!!
Береж...

.

І рад би я оборонити Галана, оберегти, та не можу зачинити його, замкнути в чотирьох стінах — він рветься на вулиці, в гурти людські. В той післявоєнний час Галан прагнув устигнути скрізь: пускають новий завод — він там; обговорюють на засіданні міськради питання дальшого благоустрою міста — він там; скликають на нараду інтелігенцію області — Галан там промовляє; просять його виступити перед студентами університету — він облишив свою роботу і поспішає до студентської аудиторії; редакція газети «Червоний штандар», що виходила у Львові, просить написати рецензію на нову театральну виставу — Галан не відмовляється; треба поїхати в село — він їде, бо там його ждуть, там він потрібний.

Щоденно бачить Галан, як у жорстокій боротьбі зі старим і віджилим народжується нове... часом це нове народжується у муках, але він знає: нічого в житті не дається легко. Треба боротися і перемагати.

.

Сьогодні ми читаємо його твори... вслухаємося у назви:

- «З хрестом чи ножем».
- «А у Римі дзвони дзвонять».
- «На службі в сатани».
- «Присмерк чужих богів».
- «Ватиканські ідоли прагнуть крові».
- «Отець тьми й присні».
- «Апостол зради».
- «Плюю на папу...»

Це тільки назви Галанових памфлетів, створені ним у післявоєнні роки; кожний памфлет спрямований проти ватиканських мракобісів, унії, українських буржуазних націоналістів; кожний памфлет — це не просто постріл, це страшною силою вибух, що котився від серця до серця, від думки до думки... котився і захоплював, і будив, і викривав, і вчив ненависті до тих, що хотіли зупинити поступ історії.

.

Коли проходжу мимо Преображенської церкви у Львові, то чую, як лунають сухі револьверні постріли в обличчя отця Гавриїла Костельника, котрий був одним з ініціаторів скасування унії.

Читаєш Галанові памфлети, вчитуєшся у них, переживаєш, захоплюєшся і дивиєшся: стоїш немовби над безоднею гніву. Питаєш самого себе: звідки стільки ненависті — непідробленої, не книжної, ні, справжньої, людської?

Тоді згадуєш літо, подільські прифронтові дороги, якими їздив Галан, закатованих бандерівцями людей — і стає зрозумілим джерело Галанового гніву.

З любові до нового соціалістичного життя, що сходило на галицьких землях, з любові до отчої землі, для якої він так прагнув добра, закипала його ненависть до ворогів.

.

Письменник Тарас Мигаль, лауреат республіканської премії імені Ярослава Галана, розповідає:

— Годі думати, що Ярослав Галан, публікуючи антиуніатські та антинаціоналістичні статті й памфлети, не знав, що наражається на небезпеку. Післявоєнні роки — час складний, бандерівське підпілля розгалузило свої щупальці, і Галан відчував, що воно чигає

на нього. Багато хто з його тодішніх приятелів свідчить, що після загибелі Костельника Галан нібито сказав, що тепер настала його черга. Він відчував, що смерть, небезпека ходить за ним слідом.

Так воно, мабуть, і було насправді; і не треба відкидати Галанові лихі передчуття, він був людиною, до того ж знав, що́ являють собою його вороги... знав, а зброї своєї не кидав. Тим безстрашнішим постає він перед нащадками. Йому телефонували, пересилали анонімні листи-погрози, по ньому стріляли на околицях улюбленого Стрийського парку. А він не злякався. Він почував себе воїном, борцем. Він не мав права на страх.

.

Інтерв'ю з Іриною Вільде, письменницею, лауреатом Державної премії УРСР імені Тараса Шевченка:

— Яким вам, Дарино Дмитрівно, запам'ятався Галан?

— Людяним. Ліричним. Просто інколи не вірилося, що в цій людині закладено так багато вогню і пристрасті. Запам'ятався мені дуже добрим. Колись по секрету признався, що коли його ображають, то він готовий заплакати.

— Про що він любив з вами розмовляти?

— Ярослав взагалі був маломовний. Він любив брати свого співбесідника під руку, нахилитися до нього, йти з ним поруч і слухати. Галан умів слухати...

А коли сам розговорювався, то тішився з оновлення Галицької землі, радів, що в університеті вчать діти гуцулів і бойків. Він казав: більшовики воскресили, підняли з попелу Галицьку землю.

— Чи ділився він своїми творчими планами?

— Дуже рідко. Кілька років тому на сцені Львівського драматичного театру імені Марії Заньковецької я бачила виставу за новою редакцією п'єси Ярослава Галана «Човен хитається». Дивилася я на блискучу гру акторів, переживала, захоплювалася динамічною драматургією письменника і... згадувала Ярослава. Який би він був щасливий, побачивши цю п'єсу на сцені! А треба вам знати, що Галан у першу чергу вважав себе драматургом. У післявоєнні роки він написав п'єси «Любов на світанні» та «Під золотим орлом». Виношував задум написати драму про становлення у Карпатах нового життя.

.

Був жовтень...

Був такий самий день пізньої осені, як тоді, у сорок дев'ятім... було крячання ворон на високих деревах, що ростуть на Гвардійській вулиці, були заплакані дощем вікна будинків.

Все було так само, як тоді.

Я піднімався сходами з мармурової крихти до десятої квартири в будинку № 18. Сходи, чорні, блискучі, вели на четвертий поверх.

На сходах я зупинився, наслуховував... і чув вкрадливі кроки: туп-туп-туп!

Їхні кроки.

А Галан там, на четвертому поверсі, не чує, не знає, не підозрює, що вони вже йдуть... Він сидить біля стола й пише останню статтю «Велич визволеної людини». Слухай-но, він пише: «Очманілі від злиднів герої творів Василя Стефаника зникли безповоротно в мороці минулого, а їхні діти виходять на сторінки історії свого народу в ореолі слави Героїв Соціалістичної Праці».

Слухайте.

Слу...

Кроки: чах-чах-чах...

Дзвінок.

Скрип дверей.

...Коли ховали Галана, то за труною ішов увесь Львів: товпища людські сунули центральними вулицями міста, стікалися ріками на Личаківське кладовище і тут поміж могилами завмирили.

Місто проводжало в останню дорогу свого сина голосінням труб, схлипуванням жінок.

Над ним, над Галаном, лопотіли крилами схилені червоні прапори: над ним злітали високі слова про його життя і боротьбу, про служіння Партії і Народу. Він лежав у труні і, здавалося, прислухався і до високих слів, і до плачів, і до шелесту осіннього листопаду.

Він лежав і мовби журився, що так багато в нього дум ще не передумано, ще багато роботи не перероблено.

А люди на кладовищі... а люди в місті, на вулицях, на площах, а люди на осінніх полях, де трактори переорювали межі, гнівно стискали кулаки на тих, хто замахнувся сокирою на Галанове життя.

Коли приходжу до його пам'ятника, то думаю: «Коли б він жив... Як би радів весняному оновленню Львова, як би милувався світлим обличчям рідного краю».

Коли б він жив...

А живуть його книжки.

І живе його дух.

Галан сходить із постамента на своїй площі у Львові і ходить по своїй вулиці, по своєму місту, по своїх селах.

Живий Галан іде у віки.

.

Якось навесні, у травневий день, я блукав навколо Березова. Десь тут розсипалися... десь тут лишилися Галанові сліди. Я знав, що нелегко їх убачити ні серед трав, ні серед дерев, ні серед озимини... Але шукав, шукав... і знайшов. Земля, переливши їх у звуки, піднесла мені їх...Я прислухався. То скрипка і бойова сурма Галана грали собі й грали в травах і в кронах дерев, у житах і на полонинах.

Сурма й скрипка Галана жили в людській пам'яті.

Повінь крізь літо

ПОВІСТЬ ПРО СЕКРЕТАРЯ РАЙКОМУ ПАРТІІ

Він пояснює:

— Я з діда-прадіда хлібороб і в хліборобському районі (так мені пощастило) секретарюю. У Городенці нема ні хімії, ні кам'яного вугілля, ні бодай деревообробної промисловості. Ми тут вирощуємо хліб, виробляємо молоко, сир, цукор. А у хлібороба, звісна річ, роботи — як води, від снігу до снігу. Не переплинеш її і не переробиш...

.

Хочу відразу признатися, що віддавна виношую задум написати про секретаря районного комітету партії, і треба сказати, що за довгі роки газетних і журнальних мандрів я перезнакомився з багатьма районними секретарями, більшість із них були людьми цікавими, мудрими і добрими, вони, напевно, заслуговували, щоб розповісти про них широкому загалові, а все ж вибір упав на Ізота Карповича Григоренка — першого секретаря Городенківського райкому партії, що на Івано-Франківщині.

Якщо по правді, то не знаю, чим заворожив мене Ізот Карпович. Своєю якоюсь особливою долею, повною пригод, злетів і падінь? Ні, цього не скажеш, життя у нього стелилося після війни рівно: навчання, робота в радянських та партійних органах, особливих зигзагів мовби й не траплялося. А може, магічно подіяли на мене виробничі успіхи городенківських хліборобів? Що й казати, показники на Городенківщині справді високі, особливо у виробництві зернових культур і цукрових буряків. Однак я ніколи не поклонявся самій тільки «справній цифрі», часто вона, «справна цифра», найменше може посвідчити про людину та про її душу. Почекайте, а може, Ізот Карпович першого стрічного приваблює своєю балакучістю, готовністю поділитися роздумами про своє секретар-

ське життя, роботу, нарікає на труднощі або, може, він виділяється якоюсь особливою привітністю?

У цю хвилину, коли дописую риторичне запитання про можливі грані Григоренкового характеру, то чомусь уявно бачу перед собою усмішки голів колгоспів, агрономів, зоотехніків... Усмішки сховані в кутиках уст, вони стримані і хитруваті; усмішки людей, котрі щодня мають справу з Ізотом Карповичем, промовляють, що цей чоловік не належить до м'яких чи надто дипломатичних, він не вміє і не хоче обгортати слова в сухозлітку чи в кольорові папірці... слова його бувають колючі, часом бурчливі, а іноді лайливі, гострі. Увесь він, цей уже немолодий чоловік, який розміняв шостий десяток, жорсткуватий, трохи насуплений і, здається, швидкий на гнів, а тому, мабуть, у першу хвилину знайомства особливої симпатії не викликає, проте, з усього видно, й не прагне її завоювати, сидить біля тебе, помовчує, насупившись, і живе своїм життям... кружляє на іншій орбіті й твого не торкається. Але ж водночас городенківські голови колгоспів, бригадири, зоотехніки, численні ланкові, всі, хто не раз, може, був поцілений чи то гнівним словом Григоренка, чи просто роззброєний його колючим поглядом, можуть додати, що гнів секретаря короткотривалий, він не вміє і не хоче пам'ятати зло, за його показною суворістю схована доброта. Григоренко ж мовби своєї доброти соромиться а чи боїться, щоб нею хтось випадково не по-господарському скористався.

А все ж навіть ця риса складного людського характеру не привабила мене сісти за робочий стіл, звабив мене, дав у руки перо один осінній випадок. Власне, нічого примітного і не сталося, просто плив сонячний і прозорий жовтневий день, один із тих зачарованих днів, коли світ постає перед тобою у всій

своїй первозданній красі. Хто знає, і вчора, мабуть, і позавчора, і на початку тижня я теж, певно, бачив повитий голубим серпанком обрій, чисте і глибоке, мов озерне дно, небо — хоч черпай із нього прозорість і пий,— і бачив пожовклі, але ще в густому листі сади, а в садах з-під густого листя, немов мальовані начервоно ліхтарики, поблискували яблука: і бачив також оці темні від густого соку довжелезні загони цукрових буряків, і оці безкрайні лани озимини, що мов плаhti — де зелені, а де покраплені юною жовтизною — лежали на горбах, у видолинках і мерехтіли в теплому диханні осіннього дня, пливли й пливли кудись... Чи не до жнив далеких пливла озимина? Усе це, я впевнений, було вчора й позавчора, й цілу суху бездошову осінь. Було, а я нібито його й не бачив. Звична польова краса, до якої приростаєш змалку, стає непомітною. Треба було, щоб хтось скинув з мене оцю буденність, щоб навчив відкривати те, що давно відкрито.

Ізот Карпович розгонисто хряснув дверцятами світлої «Волги», легко, як молодик, перестрибнув через придорожній рів, хвилину постояв, зацікавившись, на краю озимого поля; він, мабуть, не мав наміру далеко ходити, хотів таки при дорозі приглянутися до посівів не так для втіхи, як із господарської потреби, але чоловік не врахував магії озимини, що дихнула на нього, і, заворожений нею, рушив ланом угору; Григоренкові вже було мало озимини біля дороги, зажадалося, мов доброму плавцеві, широкого плеса, озимина, як морська хвиля, підхопила його й понесла, покотила. Я бачив, як він ішов: боявся наступити бодай на одну стеблинку — балансував, ступав уважно поміж сіялковими рядами, довго вагаючись, куди поставити ногу; була це, очевидно, зайва пересторога, бо в осінню пору ніяке толочення

озимині не страшно — толочися, випасай, викачуйся на ній, і він, секретар райкому, про це знав, однак нічого не міг з собою вдіяти, жив, видно, у ньому природжений трепет перед хлібом. Зрідка Ізот Карпович присідав, розгортав навколо пшеничного кущика землю і приглядався до корінців; а бувало, що й просто баглося йому погладити, наче онучат по голівках, зелені їжачки; секретар, певно, забув про мене й про те, що на третю годину пополудні назначено засідання бюро райкому партії, і аж потому, вихопившись на горб, а чи на прадавню безіменну могилу, помахав мені рукою, мовляв, чого стоїш, чоловіче, на пильній дорозі, йди сюди й розглянься навколо... поле лежить перед тобою, мов живе, розкриває свою душу. Дивися-но, пливуть і пливуть до майбутніх жнив сіялкові рядки; глянь-но, як гоїдається тепле марево, як у садах світяться червоними ліхтариками достиглі яблука.

Я поспішав на його поклик, і все, що вчора було просте, бачене, звичне, нині ставало відкриттям, новим і дивним, я пізнавав раніше недоступні мені таїни і глибини осінньої ваби і цьому пізнанню, відкриттю несподіваному, новизні був завдячений Ізотові Карповичу. Він стояв на пагорбі не просто захоплений чи здивований — він був щасливий; він, здавалося, по коліна, по пояс і, мабуть, по шию поринув у землю, зростався з нею; поле — то було ціле його життя, минуле й теперішнє. Тут, на полі під Городенкою, я несподівано зрозумів, що з Григоренка не можна було зробити ні генерала, ні машиніста, ні вченого, ні будь-кого іншого, відірваного від землі.

І, відкривши для себе Григоренка, я вже не міг про нього не написати.

.

Якось під час зустрічі Ізот Карпович згадував свого батька — Карпа Григоровича:

— Мені п'ятдесят шостий іде — котяться і котяться роки, як змащені колеса, і не зупиниш нічим, не загальмуєш. Та й чи треба? Мені, отже, п'ятдесят шостий іде, дідом став, а батько стоїть перед очима геть чисто молодий. Він спадає мені на згадку не лише в тиші і не лише приходить у сні, а мовби вривається у мою душу часом у найменш непідходящі, здавалось би, хвилини: і тоді, коли мене слухають на засіданні бюро обкому, і тоді, коли бавлюся з онучкою Іринкою, і тоді, коли розмовляю з колгоспниками, і тоді, коли беруся чесно вирішувати якусь людську долю.

Батько наш Карпо Григорович народився в Олександрополі, це вже пізніше дід Григорій перейшов жити в Незабудено, що на Дніпропетровщині; обидва — дід і батько — походили з давнього степового роду. Степ, здавалося, дав батькові міцну статуру, сильні руки і русявий чуб. А ще мовчазним був наш батько, як камінь. Мама-покійниця, бувало, і так біля нього припадають, і ськ, а він і бровою не моргне. Плачуть мама: «Ти, Карпе, як з дерева виструганий... слова важиш, наче вони із золота». А він десь через півгодини озветься неохоче: «Словами, Мотре, степ не засієш... зі слова, навіть наймилішого, хліб не вродить. То питаюся тебе: пощо дурно молоти язиком?»

Із громадянської війни наш батько повернувся без кисті правої руки. Треба було уявити глибину його трагедії: що був вартий селянин без правиці? А в хаті дитина при дитині — призбиралось нас, Григоренків, старих і малих, щось із дванадцять душ.

Пам'ятаю, як наш батько, безрукий каліка, косив, орудував лопатою чи сповнював якусь іншу роботу

коло хати або ж у полі: він, здавалося, зростався з інструментом, помагав собі то плечем, то щокою. Давалася йому робота після довгого, як би по-теперішньому сказати, тренування. Траплялося, що коса виривалася з рук — і він падав, ураз почорнілий, мов убитий наповал, у траву, у пшеницю, і ми, діти, бачили, як здригалися у тяжкому риданні його плечі. Мама в таких випадках клала палець на губи й попереджували нас, щоб ми не заважали батькові перегоріти, і йшли чи то до роботи, чи до забав, а він, полежавши трохи, заспокоєний уже, притихлий, зводився на ноги, піднімав косу й знову брався до валка.

Коли в наших степах почали створювати колгоспи, то батько один із перших відніс заяву. А щоб у сільгоспартілі ніхто не дорікав йому каліцтвом, то поволеньки почав освоювати ковальську справу. Уявляєте, яку мусив мати натуру наш батько — вперту, наполегливу, бо й здоровому чоловікові нелегко працювати в кузні, не те що безрукому. Він приробив до культяпки «апарат», як він називав цю приспособу, і не одне десятиліття видзвонював молотом у колгоспній кузні.

Прийде, бувало, ввечері додому, закіптюжений увесь, чорний, відстібне з культяпки «апарат»... культяпка червона, аж горить, натруджена. Він ходить по хаті і дує на неї, остуджує. Мама плачуть, просячи: «Ти б, Карпе, підшукав легшу роботу, адже не зобидять тебе в колгоспі». Батько відмовчувався, на його мовчанку, здається, випадала ціла вічність, і аж потому, коли вічність миналася, він відповідав: «Де ти, Мотре, бачила на землі легку роботу? Дні, тижні, місяці — як млин... жорнуй їх та жорнуй, поки не запахне молодим хлібом. То свята хвилинка, коли поміж дітьми запахне молодим хлібом. А ти радиш, Мотре: «Шукай, Карпе, легшої роботи». Я собі так

думаю, Мотре, що при легкій роботі нема в чоловіка на душі свята».

Єдине, що він дозволяв мамі й нам, дітлашні,— це відмивати від сажі його лице і руку; ми готувалися до татового вмивання, як бозна до якого незвичного дійства, нібито воно й не відбувалося щовечора: гріли й наливали в ночви літепло, мама заварювали у кварти якогось зілля, щоб натовчена й почервоніла татова культяпка до ранку загоїлася — чи взимку, чи влітку пахло в хаті степом, духмяним трунком, якоюсь добротою, про яку ніхто з наших домашніх не говорив і якою ніхто не вихвалявся.

.

Ніщо не віщувало лиха.

Ані не теленькнув дзвінок від синоптиків, ані не було попередження від начальства, ані мудрого віщування сільських дідів, котрі на погоду, як кажуть, зуби з'їли.

Ані-ані...

Початок липня був, як білий корабель... плив корабель поміж збіжжям, що наливалось тишею і сонцем.

.

Ізот Карпович приїхав з відпустки із Трускавця на півтижня раніше строку. Того дня, у п'ятницю, 8 липня, погуляв якусь годину з онучкою Іринкою: походив по містечку, впізнавав його й не впізнавав. Після місячної розлуки Городенка, здавалося, ще більше побіліла і вияснилася, вулиці стали ширшими й чистішими, і він раптом відчув, перемовляючись з Іринкою, що Городенка, оце містечко, що вирросло на горбі посеред полів, щемно приросло в його серці, як пшеничне зерно, стало рідним.

Пополудні Ізот Карпович повернув до райкому — не втерпів-таки. Відпустка відпусткою, а треба потелефонувати у Верховину до першого секретаря райкому Лютича: готуй, Василю Павловичу, дві-три сотні косарів, жнива уже підступають. А ми на твоїх косарів маємо надію — поміч велика.

Поклав трубку на важелі й присунув до себе паперове полотнище генерального плану проведення у районі жнив, і відразу пропала десь, загубилася у своїй гірській даліні Верховина, де посеред гір не сіють і не жнуть, і забувся гомінкий курортний Трускавець, мовби й не відпочивав там ніколи, жнива вдивлялися Григоренкові у вічі, як атака на передовій. План порозкраював жнива на дні і години: не було в плані ночей, не залишилось місця і для дощів; стояли в плані напоготові сто шістдесят два зернові комбайни, сотні автомобілів і тракторів; за лаконічними цифрами були люди, нетерплячі й насторожені. Люди ждали, щоб липневий корабель глибше врізався у пшеничні масиви і щоб стверднув колос.

Нетерпіння, очікування твердого колоса, власне, й вигнало Григоренка передчасно з курортного Трускавця, йому вже надокучило майже кожного вечора телефонувати до райкому й випитувати, як дозрівають пшениці і які види на врожай: йому, мабуть, ще треба було лікуватись і не допитуватись, як твердіють пшениці, та він не міг себе збороти — іще за довгі роки не пропускав на курорті, не відлежував на пляжах початок жнив, він мусив бути в районі, щоб разом із стома шістдесятма двома комбайнерами не пропустити миті, коли зерно дозріває...

Ізот Карпович викликав автомашину й гайнув без попередження і без довгої надуми по колгоспах. До правлінських контор майже не заїжджав, не до розмов тепер, про все вже перебалакано, плани перепи-

сані, тепер головне, як на фронті перед атакою,— не пропустити мить, не прогавити. Треба подбати, щоб кожний комбайн, кожна лафетна жатка, кожна автомашина знали своє місце і своє завдання, щоб вони не вибивалися з графіка й не прогавили хвилини, бо з хвилини складається година, а вісім-десять годин — то цілий літній день, широкий як море. За цей морський день можна пережорнувати гори роботи.

Він об'їжджав колгоспні поля.

Не потребував провожатих. Хоч зернові в районі займали немало площу — 24 тисячі гектарів, Ізот Карпович знав їх розміщення, назви урочищ, величину полів, пам'ятав також усі дороги, стежки і навіть польові криниці. І то була для нього звична річ, секретар вважав нормою і обов'язком знати всі двадцять чотири тисячі гектарів зернових, це теж була його партійна робота, це були — не для красного слівця тут пишеться — його тривоги, радості й недоспані ночі. Він бував на цих полях з ярої провесіні й до пізньої осені; Городенківський район — польовий, польові, отже, роботи й турботи переплітаються і перемелюються з людськими. Тут люди живуть полем, як живуть робітники заводом, митці — полотном, а матері — дітьми.

Пшениці стояли в Чернятині, Торговиці, Серафінцях, Стрільчому, як гай; пшениці стояли обабіч білих запилюжених шляхів, як стіни, стебло в стебло пнулося угору — міцне й густе, колос уже почав хилитися, і Григоренко то в одному місці, мов на пробу, брав колосся на долоню, то в другому, радів, що воно наливається вагою, як золотом, клав зерно на зуб, пробував; і згадував мимохіль батька і його слова про свято, що настає тоді, коли запахне поміж дітьми молодим хлібом.

— Ще трохи, ще з півтижня, — казав Ізот Карпович своєму шоферові Онуфрієві Михайловичу, — і можна буде починати.

І Григоренко уже знав, що врожай обіцяє виколоситися небачений для тутешніх країв: на яких площах вийде по 45—50 центнерів із гектара, а на яких і більше; він уже уявляв, мовби сидів за столом на обжинках поруч із розпашілими й веселими головами колгоспів і парторгами, бригадирами і комбайнерами, сіячами і фірманами, що довозили на поля центнер-другий суперфосфату, котрого не вистачало на сівбі. Усі вони, керівники і рядові, здобули право на цю втіху, на подяку, на ордени, бо вони цей великий хліб вимріяли і вистраждали.

Це було вчора.

А сьогодні, коли Ізот Карпович поклав телефонну трубку, переговоривши з Верховиною, десь далеко вдарив грім. У першу хвилину Григоренко й не повірив у ніякі громи. Громи й бурі не вкладалися в його стратегічні жнивні плани, він подумав, що це бозна-де артилеристи відбувають учбові стрільби. Але тут прогуркотіло вдруге, втретє — і він стривожено визирнув у вікно.

Серце обірвалося.

Із Дністра сунули хмари. Вони повзли низько й густо, як відгодовані овечі турми: по краях турми були сині, а всередині — погрозово-білі. В нетрях дикої стихії варився, рокотав, розкочувався по низькому небі грім. Блискавки, як золоті списи, вистрілювали з небесного хаосу, сліпили очі й гасли над самою землею. У садах звихрився вітер. Він попервах тільки хитнув кронами дерев, тільки пробігся по гребенях пшеничних хвиль, мовби набираючи розгону, але, розігнавшись, сказився: дерева тремтіли у вітрових обіймах, а він їх гнув, ламав, викорчовував.

Линув білий із градом дощ.

Григоренко у напівтемряві кабінету хапнув телефонну трубку, у цю хвилину жадав негайного діяння, рятунку, роботи: він хотів вирватися з раптових сутінків, допастися до «Волги» й мчати на поля, на дороги, якими вчора їздив, щоб якимось чудом захистити, оборонити від розгнузданої стихії людську працю.

Як оборонити? Чим? Яким способом?

Упав на стілець, мовби й у нього вцілів грім, важко й загонисто дихав. Розумів, що означає для високостійних хлібів оця пекельна круговерть, оці громи, оця змішана з градом злива, оце ревище...

Як ніколи, почувався розчавленим і слабим, і все нижче гнувся до столу, горбився, мучився і серед муки знову бачив перед собою обличчя своїх голів і парторгів, трактористів і старих фірманів, тепер вони вже не всміхалися, а навпаки — хмурніли, очі їх налили докором, мовби він, Ізот Карпович Григоренко, завинив у тому, що на полях посеред хлібів казиться і плюндрує людську працю нестримна стихія; йому болів людський докір, і він був лихий на синоптиків усього світу, які не попередили, що насувається буря. А якби й попередили, то що, стало б легше? Чим би оборонив двадцять чотири тисячі гектарів, чим би їх накрив? Самим собою, як у бою?

Ну як тут не будеш лихий, коли стоїш безсилий і безпорадний, а на полях марнується праця цілого року.

А може... може, ще не все пропало?

Потелефонував до Чернятина. Колгоспний голова, приголомшений бурєю, скаржився, що його пшениця вся лежить.

Телефонували з Назаренкового, з Топорівець, з Ясенова Пільного, з Серафинець... дзвонили й зітхали:

— Пшениця лежить понівечена, покручена. Що будемо робити, Ізоте Карповичу? — шукали поради.

Чим міг їм зарадити? За звичкою довго мовчав, дихав у трубку, потому голос його теплів. Розраджував:

— Ну, ну, не панікуйте. Не все ще втрачено. Мобілізуємо людей, техніку. Но може бути, щоб пропала пшениця, га? Чи як кажете? Беріться до роботи... вже, не гаючи ні хвилини, треба відвести воду з полів.

І витер з чола піт.

.....

Потім дивувався: «Як я витримав, прожив цей день, це прокляття, цей удар? Як не звалився від інфаркту? Як не згорів?»

.....

Розповідає:

— Яюсь ми сиділи з колгоспним сторожем у Топорівцях на фермі. Смалили цигарки, розмовляли про погоду. Старий, роздобрившись, запрошував мене на вареники з картоплею. Потім ні з того ні з сього спитав:

— Давно мене кортить розпитати якогось чоловіка, який у курсі справи... а ви нагодилися, то вас питаю, лише не гнівайтеся на мою цікавість. Що треба для того мати, які школи кінчати, які заслуги здобути, щоб стати, приміром, ну, першим у районі секретарем? Я, боже борони, не кажу, що ваш хліб білий і легкий, я, прецінь, бачу, що мусите товктися день при дні, бо ж маєте на голові повні села людей, землю, хліб, худобу, цукор, торгівлю, будівництво, до-

роги, міліцію, вчителів, лікарів і навіть тих, що анонімки пишуть. Цілий район двигаете на собі, а в тому районі, як той казав, похорони й весілля, солодке й гірке. І ви за все відповідаєте. Це, певно, з одного боку, почесно, а з другого — тяжко. А все ж таки питаюся, що для того треба, щоб стати першим секретарем?

Шкода, але я тоді не зумів сповна задовольнити цікавість колгоспного сторожа — хтось нам перебив розмову. Встиг я лише сказати, що на правду часом буває мені з медом, а часом — із перцем, бо життя є життя, робота моя, як усяка інша, важка й кінця краю їй ніколи не видно. Якщо говорити про секретаря райкому, так би мовити, в деалі, то, певно, з ідеалу можна малювати ангелів. А в житті... у житті на перше місце я ставлю роботу, татаку роботу, як казав мій батько, щоб вона тобі в руках співала, тоді в тебе й душа співатиме.

.

Правду кажучи, мені імпонувало часте Григоренкове звертання у розмовах до батька. В його розповідях про родичів таїлося щось високе і чисте, таке, що відповідає вимогам і потребам народної моралі; у такі розповідні й світлі хвилини Ізот Карпович скидав із себе мовчкувату найжаченість, якою він підсвідомо а чи свідомо обороняв перед світом свою приховану лагідність, ставав усміхненим і м'яким; у такі хвилини він повертався, здавався, у своє далеке степове Незабудено, що на Дніпропетровщині, на свій куток Хижки, і тут батько браз його, як бувало колись неділями, у степ, котрий лочинався відразу за садком. Просторінь така відкрилася, що можна було втопитися — не було їй дна і краю; батько вів його в степ у недільну днину не самого, тюпали за ним

сини Федір і Григорій, а на руках сидів Іванко — сімейка-то була, як в Омелька.

Колгоспний коваль любив відпочивати в степу після цілотижневого дзенькоту об ковадло, він міг собі, певно, полежати й під грушею або в хаті на лаві, однак посеред пшениць почувався, як у колисці, тут дихалося привільніше і глибше: він любив глибину і простір. Батько, може, й не запідозрював, що його недільні мандри стануть для дівчорічних своєрідними університетами, бо, йдучи стежкою, він учив розпізнавати степове зело, крики степової птиці, і навіть вітри степові водилися у нього різні — то «поземки», то «морячки», то «верхівці», і виявлялося, що безлюдний і, як здавалося малим Григоренкам, мовби тихий степ виповнений по вінця своїм потаємним життям. Скільки відтоді минуло літ, а Ізот Карпович дотепер пам'ятає батька, що лежав, бувало, на мураві у вибалку під теплим недільним сонцем посеред більших і менших своїх синів і вчив:

— О, не дай бог, якщо вдастесь глухими. Нема гіршого. Ану, ану спробуйте-но, козаки, нашорошити вуха, як зайчата. Чуєте... чуєте, який дзвін котиться та й котиться нашим степом поміж досягаючими пшеницями?.. Яка то музика... за серце хапає. Га?

Сини тоді дивувалися з свого мовчкуватого батька, який не любив намарне розкидатися словом. Не любив, а ось розговорився, навчаючи дітей слухати степ.

І вони притихали.

І вони слухали степ; пшеницями таки на правду котився дзвін, вони завмирали, втішені й заколисані степовим дзвоном і музикою. Тоді й відбувалося сотворення землі і Григоренків на ній.

• • • • •

Розповідав:

— Чи ж воно дивно, що після батькової науки я починав свою дорогу в життя з хліборобської роботи — був завідувачим сільгоспвідділом у тодішньому Сталінському райкомі партії на Дніпропетровщині. В 1951 році Центральний Комітет Комуністичної партії України скерував мене на роботу в західні області — тут бракувало кадрів, і я певний час працював то заворгом у Жовтневому райкомі партії на Станіславщині, то завідувачим відділом облвиконкому. Було, як кажуть, сходження то вгору, то вниз, але не в сходженні річ, не в кар'єрі. Мене завжди манила земля, у міській зручній квартирі снилися мені татові пшениці.

Якось тодішній перший секретар Станіславського обкому партії Яків Іванович Лисенко (а був це чоловік, хто його пам'ятає, крутий, за гострим словом до кишені не ліз, припече, бувало, до живого) викликав і просто з ходу:

— Доста міські кути оббивати. Ідь-но в Жаб'є, придивися. Є думка рекомендувати тебе на високу посаду.

До того часу я не один раз бував у Жаб'єму (тепер — Верховина), і що правда — то правда: гарно там, як намальовано. Містечко лежить у долині над Черемошем, а навколо синіють гори. Ліси, як зелені хмари, спускаються одразу ж з гір до районного центру, обрамлюють численні його присілки. Повітря — як бальзам, небо близько — простягни, стоячи на горі, руку і, здається, торкнешся зірок.

Але одна річ бувати в Жаб'єму у відрядженні два-три дні й любитися по-курортному його гірськими вабами, а друга — повсякчас відчувати, що гори тебе оточують, обступають як вороги, не дають розгону. Я тоді, посланий Лисенком, блукав по

містечку два дні і дивом дивувався, як тут люди живуть і що вони роблять серед цього гірського пекла, де камінь на камені, де не росте пшениця, де дороги вистрибують то вгору, то вниз, як дикі кози, де Черемош вдень і вночі шумить наче млин, де гори гнуть тебе, пригнічують — аж дихання спирає.

Я так і признався товаришеві Лисенку, повернувшись з гірського краю, що не можу я там, де камінь на камені; я не хочу ніякої високої посади... Я розумію, що партія не завжди питає, хочеться тобі чи не хочеться кудись їхати, але, мовляв, якщо наказуєте, якщо конче треба, то поїду, проте хто знає, чи не задихнусь я там, обступлений зусебіч горами.

Яків Іванович міг луснути кулаком по столу, а міг і солоно вилаяти мене, я, певно, чипів перед ним ні живий ні мертвий. А він, проте, лише зміряв мене очима з ніг до голови, зітхнув:

— Може, твоя правда, Григоренко. По собі знаю: важко степовикові в горах. Як у клітці. Силувати не буду.

Трохи пізніше мене обрали головою Городенківського райвиконкому; іще, чуєш, фарба на бюлетенях не висохла, а я вже помчався за місто на поля. Там була моя стихія, я там відчув себе на святому місці й на правду почувався щасливим.

Виявляється, є таке слово: щастя.

.

Ще того-таки буряного дня потелефонували з обкому партії й повідомили, що в Городенку виїхав перший секретар обкому. Ізот Карпович нетерпляче його очікував. Був утомлений, де й подівся місячний відпочинок у Трускавці.

— Ну то як? — спитав перший.

Григоренко зітхнув:

— Біда,— відповів коротко.

Секретар обкому і секретар райкому зналися віддавна, багато між ними було переговорено й передумано. Ізот Карпович не потребував уважно приглядатися до гостя, щоб зрозуміти: сьогоднішня буря не на жарт стривожила першого секретаря обкому партії. Та й було через що тривожитися: Городенківщина чи не найбільше дає області хліба. Кожний утрачений тут колосок не поновлять і не надолужать ні в гірській Верховині, ні у глинястому Рожнятові, ні в камінних Богородчанах.

— Поїдемо подивимось,— сказав Ізот Карпович.— Може, не все згинуло? — Видно було, що він таки на щось сподівався.

До вечора облетіли чи не всі колгоспи — і краялися їм серця. Перед очима постали тяжкі видовища: полями мовби прокотився важкий валок, і пшениці лежали покотом; на пагорбах вітрові було замало, що пшениця впала, він поскручував соломку в перевесла, повикорчовував стебла з корінням, подекуди, мов тупим серпом, пообчімував колосся, у видолинках полеглі пшениці замулила вода. Із двадцяти чотирьох тисяч гектарів зернових, які були в районі, дев'ять тисяч лягли на землю. То тут то там обидва секретарі, голови колгоспів, що їх супроводжували, зустрічали на полях і бригадирів, і ланкових, і просто людські гурти. Подекуди люди пробували піднімати стебла, брали на долоні колоски, випрямляли їх, але колосся, зламане й зігнуте, падало назад. Жінки заплаканими очима споглядали з надією на приїжджих, більшість із них знала в обличчя Ізота Карповича. Підступали до нього й питали:

— А може, таки підніметься пшеничка, га? Ви дивіться, яке міцне стебло, який колос. Було б хліба

та хліба. А тепер... лежить тепер наша праця як мертва.

Секретарі хитали скрушно головами; вони серед полів теж почувалися хліборобами, брали все близько до серця, бо знали ціну праці і справжні розміри втрат.

— То що будемо робити, Ізоте Карповичу? — питає Григоренка перший секретар обкому.

Ізот Карпович, правду кажучи, ще не відав, як і підступитися до цього лиха, пригадався йому детальний план жнив, там кожний гектар і кожний комбайн мали своє місце і свій час. Їх час і місце існували до бурі. А що після бурі на оцих покручених і понівечених ланах може зробити комбайн?

— Не знаю ще, — відповів. — Мабуть, треба кожен стеблинку підняти руками. Ой, рук треба та рук... А іншої ради нема. Хоч згинь.

.

Він секретарює десятий рік, а взагалі працює у Городенці з шістдесят першого, термін, здавалось би, немалий для того, щоб відкрити для себе землю — цей наддністрянський край.

— Ні, не маєте рації, — перебив якимось мене Ізот Карпович, — із вашим відкриттям землі, бо землю, гадаю, не можна відкрити для себе всю і одразу, та й не відкривається вона, хоч би ви й хотіли. Я, скажімо, відкриваю для себе Городенківщину щоденно. Вона — як диво, вірите?

А все почалося з шістдесят першого року, коли Григоренко — новообраний голова Городенківського райвиконкому — об'їжджав із тодішнім першим секретарем райкому партії Андрієм Гнатовичем Остапенком новий для себе район. Тоді вони й натрапили на Дністрову кручу, з якої півень співає на три

області: Івано-Франківську, Чернівецьку і Тернопільську.

Автомашина, долаючи крутизну, завивала потужно й підскакувала на камінні, аж поки врешті не вихопилася на гребінь. Перед Ізотом Карповичем праворуч відкривалися горбаті чорноземні поля, ліворуч, глибоко вниз, облікаючи розплавленим сріблом кам'яний правий берег, могутньо й величаво плив Дністер; у цьому місці протилежний берег річки був пологий, низький, і тернопільчани засадили його капустою; тернопільська капуста, городенківські цукрові буряки і буковинська кукурудза — все це буяло соками, пнулося вгору, виграло на сонці. Ізот Карпович на своєму віку бачив немало гарних місць, дністровська ж краса відкривалася йому вперше: ніщо від його ока не затаювалося — ні синя прозорість простору, що відкривався звідси, ні стрімкий, як постріл, лет стрижа, ні поважне kleпання бузьків на тернопільському боці, ні мерехтливе марення, що висіло над буряками, ні навіть поживклі, мовби вилиті з старого скла, намистини шипшини, що росла на крутому схилі; було мирно навкруг, тепло, тихо, все було залито полудневим негарячим сонцем, і він стояв посеред миру й серед тиші, зворушений землею, що відкрилася йому. Вже ген-ген потому, коли автомашина рушила на Пробабин — загублене в ущелині село, він промовив до Остапенка:

— Тут можна жити і робити...

— Тут видиш, як багато мусиш зробити за своє коротке життя, — відповів Андрій Гнатович.

Заходило в тлумацькому боці сонце; полями котився дзвін, почутий ще колись вдома, у степах, і навічно збережений у душі.

• • • • •

Ні тоді, коли Ізот Карпович був щойно обраний першим секретарем райкому, ні ніколи пізніше не згадував недобрим словом свого попередника Остапенка, як це інколи траплялося. У районі, звісна річ, були недоліки, та були також немалі досягнення: поступово, починаючи з 18—20 центнерів з гектара, зростала щорічно врожайність зернових. Новий перший секретар райкому розумів, що він, може, не кращий від Остапенка, який пішов на «легший» район, ні, він просто молодший і енергійніший, треба було здобути на зернових полях і на фермах подвоїти.

Як? Яким способом?

На його робочому столі в райкомі партії лежить грубезний зошит, до якого він записує то якісь прозаїчні нотатки про вивезення гною, то цікаві думки, пропозиції, плани, розпорядження з області; на деяких сторінках похапцем занотовано, що треба зробити вже сьогодні, а що — завтра, на інших аркушах рясніють цифри.

Зошит, що лежить на його робочому столі, він жартома називає «книгою буття». Шкода, але Ізот Карпович свої «книги буття» не зберігає, а тим часом для літератора вони мали б велику цінність — хоч романи по них пиши. На мое щастя, один старий зошит Григоренко зберіг. Зошит походив з початків його секретарювання, і там серед інших записів я знайшов:

«Увага! Головне в районі — це хліб, цукор, тваринництво. Головне нині в господарствах: механізація, впровадження наукових досягнень, усього нового.

Та всьому голова — люди».

Я згадав про цей програмний для молодого партійного секретаря запис, коли в задністрянському селі Луці випадково зустрів давню свою знайому Марію Олексіївну Скіцько. Десь на початку шістдесятих ро-

ків мені довелося про неї, передову доярку з Тишківців, писати. Не можу похвалитися, що було моє писання легкою справою. Марія Олексіївна, може, доїла корів справно, але розповідати про себе й про свою роботу не вміла а чи не хотіла, і я добре намутився, припасовуючи до неї і так і сяк журналістські ключі, щоб її розповідь вийшла корисною і цікавою. Нарис, щоправда, таки написав, хоч не був упевнений, що він удався і що це була для мене й для читачів цікава зустріч.

І — помилився.

Ізот Карпович якимось сьомим чи восьмим чуттям відчув: треба цій скромній жінці якнайбільше довіряти, а ще більше від неї вимагати. За цей час Марія Олексіївна стала Героєм Соціалістичної Праці, закінчила Рогатинський зооветеринарний технікум, керувала тваринницькою фермою у своїх рідних Тишківцях, стала членом бюро райкому партії, торік навесні її обрано головою колгоспу «Радянська Конституція». Колись у Тишківцях я бився над долею «тихої» героїні, вона тоді вміла лише добре працювати та ще скаржитися, що діти в неї неприлаштовані та що чоловік слабує, а в Луці я зустрів жінку, впевнену в собі: врівноважену, господиню. Її колгосп мовби й невеликий — має усього 1200 гектарів угідь, але складний, придністровський.

Марія Олексіївна при зустрічі не хвалилася особливими успіхами, мовляв, по 40 центнерів з гектара зібрали зернових, по 140 — картоплі. Маємо 510 корів. «Одно слово — газдуємо, щоб не підвести, як кажуть, під монастир Ізота Карповича. Райком мене в люди вивів...»

Спостерігаючи за цією, на перший погляд, непоказною, звичайною жінкою, яка давала короткі й розумні розпорядження своїм бригадирам, слухаєш про

неї добрі відгуки колгоспників, що «маємо голову людяну і мудру», і думаєш: «А міг би Ізот Карпович і не помітити немолоду вже доярку з Тишківців. Хіба мало доярок у районі? А ось таки помітив, і людина відчула, що може зробити більше, ніж робила на своїй фермі. Зрештою, він не мав права її не помітити, адже сам для себе виробив правило: «Усьому голова — люди».

.

На засіданні бюро райкому, яке відбулося вранці наступного дня після бурі, Ізот Карпович запропонував:

— Якщо хочемо врятувати зернові — мусимо вже віднині організовувати збирання вручну.

Дехто, може, до його пропозиції поставився скептично: чи можливе у наш час ручне збирання? Анахронізм! Адже йдеться, добрі люди, не про якусь сотню гектарів і навіть не про тисячу, а про цілих дев'ять тисяч. Де знайти стільки женців і косарів? Та й час не жде! І чи потрібна ручна самодіяльність? Хай ідуть комбайни, що візьмуть — те візьмуть, ну а решта — стихія.

Він теж міг списати на стихію, і ніхто в нього не кинув би каменем; він міг дати знак наготовленим комбайнам — а після цього хоч потоп. Хто осудить?

Сти-хі-я...

Але він знав, що комбайни не так зберуть полегле збіжжя, як ще більше затопчуть. Безперечно, він здавав собі справу, що організація збирання вручну ляже на його плечі суворою партійною відповідальністю. Однак іншого виходу не бачив. Старий план жнивування було закреслено, новий розроблявся відповідно до обставин у кожному господарстві. Райком став штабом організації жнив. Григоренко з ранку до піз-

ньої ночі їздив по селах, збирав комуністів, посилав їх від хати до хати, щоб кожен, хто може взяти в руки серп чи косу, був готовий вийти в поле. Кожний... звертаємося до вашого хліборобського сумління... просимо... пшениця лежить покотом, і якщо її не підняти косою або серпом, то вона проросте й пропаде. Як тоді будемо один одному дивитися у вічі?

Забила тривогу районна газета «Колгоспник Придністров'я», видрукувавши спеціальне звернення до всіх трудящих району: не дамо пропасти хлібові!

Верховинський, Богородчанський, Надвірнянський, Івано-Франківський райони прислали на поміч городників по 150—200 косарів.

Кожного дня перший секретар обкому телефонував і перепитував:

— Чуєтеся у силі? Віримо, віримо, що здатні на велике діло. Це як екзамен для всієї районної партійної організації.

Ізот Карпович схуд і почорнів. Ночі лежав без сну, майже не торкався до їжі. Тільки очі — колючі, вперті — світилися гостро й проникливо. Він сподівався, що полегшення настане, коли косарі змахнуть косами. Й коли косарі таки змахнули — тисячі їх було, як журавлів, то полегшення, звісна річ, не настало, навпаки — напруга зростала й дзвеніла як тятива. Він літав від колгоспу до колгоспу, з поля на поле: забезпечуйте косарів харчуванням, дахом над головою, не забувайте про оплату; комуністів же на косовиці просив, як на фронті, класти валки першими, а бувало, що й сам попльовував у долоні, брався до коси.

Сторожко позирав на небо; погода, на щастя, стояла золота, ночі стелилися, як лисиці, срібні, природа немовби змилосердилася над колгоспниками — робота не мала початку вранці й не закінчувалася вночі.

Відразу за косарями, за цими мобілізованими комуністами й безпартійними, які, може, більше десяти років не тримали в руках кіс, за цими дідами, що не всиділи на призьбах, за цими студентами, що не вилежувалися у вакаційних затінках, рушили комбайни, які почали підбирати й обмолочувати валки.

І коли задзвеніло в бункерах зерно, і коли косарі, жінці, всі, хто був на полі, занурювали руки в пшеницю, що пахла спекою і жнивими, Ізот Карпович заледве не сплкнув від вдячності. Ні, це не те слово, люди-бо висипали з сіл на поля не заради того, щоб заробити вдячність. Це була їхня пшениця і їхнє поле, вони інакше не могли, і, відкривши для себе цю просту істину, Ізот Карпович раптом відчув кровну спорідненість з цим зерном, з цими людьми.

.

Григоренко продовжує:

— Відкриття землі — це також грудка городенківського чорнозему. Як просто... Береш свіжовиорану грудку зі скиби, а вона важка й масна, посій, здається, на ній лободу — зійде й вибує жито. Тим часом мені розповідали в Серафінцях, що наше село скніло колись, було бідне, аж світилося. Якщо, бувало, побачиш десь діда з торбою, то можеш не питати, звідки він, бо й так видно, що з Серафінців. Хати стояли попідпірані, обдерті. А вони ж стояли на чорноземі, що був масний, «хоч го їж», та тільки мало було його, чорнозему, в людських руках: по півморга, по моргу. А більше тримали панотець, кілька сільських багачиків та ще дідич.

Історію про серафинецькі біди Ізот Карпович розповідав мені на серафинецькому полі. Ми вийшли з машини й попростували польовою дорогою — рівною і битою.

— А знаєте,— обізвався згодом Григоренко,— ми йдемо з вами не по звичайній дорозі — колись тут пролягав польсько-румунський кордон. Наліво — боярська Румунія, направо — буржуазна Польща, а посередині Серафинці з їхньою торбарською скрутою. Отак.

Я здогадався, чому Ізот Карпович саме тут зупинив автомашину. Тепер дорога тільки й відділяє буковинську кукурудзу від городенківської, а колись... Ще й тепер, може, оці поля пам'ятають кордон, іще, може, поля пам'ятають, як походжав тут чужинецький жовнір з примкнутим багнетом. Праворуч, у Серафинцях, українець звався русином (і поля цього не могли забути), а в «повшехній» школі навіть молитов учили по-польськи; ліворуч, на «волоському» боці, за смугастим прикордонним стовпом королівської Румунії українець уже не мав права навіть назватися русином, і за кожне почуте в мері, у школі, на міській вулиці українське слово карали, і найчастіше карали нагайкою...

— Коли я тут буваю,— каже задумливо Ізот Карпович,— то тягне мене сісти в рівчачок і намацати рубець на землі. Десь під теплим пилом польової дороги, під перетертою колесами соломою мусить бути цей невидимий рубець, що зостався від давнього кордону.

.....

У Городенці добрі люди розповідали, що свого часу Ізот Карпович немало сил і нервів витрачав на «виховну роботу» з колишнім головою колгоспу імені Івана Франка Степанією Йосипівною Хромичевою. Була це жінка владна, вперта, одна з тих, що вміють іти до мети: заслужено здобула чимало урядових нагород, стала Героєм Соціалістичної Праці. Її хвалили,

підносили, вибирали до президій, а слава, як відомо, вдаряє у голову, дехто з того всього втрачає почуття міри й відповідальності. І вже Хромичева не так про свій колгосп дбала, як про спорудження будинків для своєї сім'ї та про купівлю «Волг», і не дивно, що райком для неї був не райкомом: ледь яку вимогу відчувала з боку Григоренка — і вже їхала в область скаржитися.

Уявляю, що «виховання» було нелегким, бо Хромичева мала впливових оборонців, та й слава на неї, як кажуть, працювала. А все ж перший секретар райкому зумів довести, що вона не має рації. Зумів не тому, що сильніший, що він перший секретар районного комітету партії, а тому, що йшлося про принципові речі.

— Йшлося передусім, — не дуже охоче згадує Ізот Карпович, — про скромність, про дотримання Статуту партії і про ставлення до людей. Та бог з нею, — раптово він нахмурився, — не будемо про це. Степанія Йосипівна давно на пенсії. Ображена, щоправда. Кличемо її на пленуми, на активи — не приходять. А шкода, чисто по-людськи шкода.

.....

Розповідає голова виконкому Торговицької сільської Ради народних депутатів Микола Іванович Гринюк:

— Наше село Товговиця старе як світ — у 1974 році минуло йому п'ятсот років. Так у документах записано. Стояло воно на семи вітрах при старій Гостинній дорозі, сюди з усіх боків, на цю рівнину, гнали худобу продавати з Гуцулії, з Поділля, з Покуття, звідти й торжище, Торговиця тобто.

Ім'я наше село мало торговельне, а люди в ньому жили не по-купецькому, злидар на злидарі. Якщо ви читали оповідання Леся Мартовича про хлопську кривду, то знайте, що все в них правда, Мартович про своїх земляків писав, він же був родом із нашого села і знав, як торговицькі люди малися.

У 1970 році ми готувалися відзначити сторіччя письменника-земляка. Пам'ятаю, приїхав до нас Ізот Карпович, що якраз тоді став першим секретарем. Читав він наші пропозиції до сторіччя Мартовичевого, ходив по селу, приглядався — а село будується як з роси, чворак* біля чворака. А в селі ж середня школа. Десятки наших хлопців і дівчат здобули дипломи про вищу освіту. Та й колгосп нібито не пасе задніх.

— Що розмахується Торговиця — то розмахується, нічого не скажеш, — потакував тоді Ізот Карпович. — І це добре. Тільки ось з ювілеєм... — скривився він. — Щось велике, значне зробить Мартовичу, віддайте йому належне. Земляк був мучеником в українській літературі. То хай пам'ять по ньому залишиться великою. Музей би ви людський збудували, га?

Ми в Торговиці самі над музеєм думали, але запізно кинулися, весна вже надворі, а ювілей у вересні. Хіба встигнемо?

— Захочете — встигнете, — говорив Ізот Карпович. — Колгосп дасть кошти й матеріали, а будівництво поведете народним методом. Піднатужтесь усім селом, усім селом думайте не лише про день сьогоднішній, а й про завтрашній також.

Справді, були в колгоспі і гроші, і матеріали, і люди не лінувалися, а все ж інколи бракувало нам часу,

* Будинок на чогири кімнати.

бо музей музеєм, а буряки шаруй, а косити треба. І коли, бувало, втрапивши в конвейєр колгоспних турбот, забували на день-два про Мартовича, то Ізот Карпович — мовби на його голові не було тих же буряків і жнив, і силосування, приїжджав до нас у Торговицю або ж дзвонив по телефону:

— Ти мені, — розпикав мене бувало, — Миколо Івановичу, за Мартовича головою відповідаєш.

— Я відповідаю головою також за благоустрій села, і за те, щоб якнайбільше закупити в населення молока. І взагалі, у мене дуже багато обов'язків як у голови сільської Ради, — відбиваюся.

— Музей нині, чоловіче, на першому місці, — вуркотів у трубку Ізот Карпович. — Якщо не впораєшся до вересня, тобто до ювілею, то бери торбу й вибирайся з села, зганьблений і осоромлений. Чув? Ти голова чи не голова в селі? Я тебе питаю.

Були труднощі. За оцинкованим залізом, приміром, аж до Києва вибиралися. Зате потому, у вересні, в ювілейні Мартовичеві дні ми таки відкрили музей; нам дякували за музей письменники з Києва і Львова, люди з сусідніх сіл, усі, хто знає і любить творчість Леся Мартовича. Від похвал нас аж розпирало, бо, що казати, була виконана величезна робота.

А Ізот Карпович стояв собі скромно збоку, мовби він до музею і пальця не прикладав. Такий уже в нього характер, не вміє чоловік хвалитися.

Григоренко:

— Кілька років тому вся наша велика родина — хто приїхав з-під Карпат, хто з Донбасу, а хто з Новоросійська — зібралася у степовому нашому селі, приїхала до батька-матері в гості. Це так тільки говориться «в гості», наших старих нема вже серед жи-

вих. Ми впорядкували їхні могилки, поставили пам'ятник, а потім, як водиться здавна, випили на могилках по чарці за довгу пам'ять про померлих та й роз'їхалися.

Ні, не відразу роз'їхалися.

Ще походили дорогами і стежками, якими бігали малими.

Старіємо, скажете? Е ні. Треба, треба, люди добрі, їздити на могилки своїх родичів, щоб пам'ять про них не стерлася, бо тяжко жити на світі без пам'яті. А ще нам треба повертатися на ті стежки, у видолинки, на береги річок — у своє дитинство. Приїдеш звідти мудрішим.

.

Всі сили були вичерпані до дна.

Він не міг більше ні кудись їхати, ні йти, ні з кимсь розмовляти, втома падала на нього всією вагою недоспаних ночей, напружених ранків і днів. Під час жнив його рідко хто й бачив у кабінеті, ніч проганяла його з хати і ніч приганяла; він помарнів, брови й чуб вицвіли на сонці, увесь пропах зерном, тракторним мастилом і пилом комбайнів. Він був потрібний скрізь, бо потрібна була там і тут негайна допомога в запасних деталях, ще й ще були потрібні люди. Людьми і технікою треба було маневрувати, як у бою. І ще треба було нарощувати темпи, спішити, бо жнивна пора на Прикарпатті примхлива — хмари налетять несподівано, як бузьки.

Як він скрізь устигав?

Як устигали всі інші секретарі райкому, члени бюро, керівництво райвиконкому, районного виробничого управління?

Він нікому не давав полегші і відпочинку, вся діяльність райцентру, всі установи і служби були

скеровані в одне русло й на одне велике діло — вчасно зібрати полеглий урожай. Коли пишемо «вчасно», то мимоволі напрошується ще й «без втрат», але це було б неправдою, косарі та жінці коли-не-коли натрапляли в пшеничних нетрях на витолочені, вітром обчухрані «озерця», де хліб уже зчорнів, поверх нього бралася зеленню павутиця, отже, тут втрачалися кілограми і центнери. А щоб зелених «озерець» було менше, потрібні темпи, темпи і темпи!

Він знав, що сьогодні в колгоспі «Україна» та ще в двох-трьох господарствах буде обмолочений останній валок, міг уже не журитися, тим паче, що день удався ясний, наче квітка, а все ж Ізот Карпович не лишав поля, він хотів сам простежити, як минатиме остання напружена хвилина жнив, і тоді можна буде розслабитися.

А тут налягла втома, немов брила. Він сів просто в копицю соломи і враз запався, як під землю, у тишу. Він спав із розплющеними очима, бачив на дорозі свою закіптюжену «Волгу», стежив, як комбайн, ідучи з горба, мовби обома руками чисто підбирав валок. І разом з тим Ізот Карпович пам'ятає, що йому снилася повінь; синя чиста вода залила виднокруг, і тільки далеко-далеко мріли береги; він нібито пливе й пливе до тих берегів, гребє обіруч веслами, а вода молода, пружка, аж руки в'януть; йому було добре в цій тяжкій плавбі, солодко, аж дух захоплювало.

Потому Ізот Карпович згадував, що старі люди переповідали: коли тобі сниться повінь і ти тую повінь перепливаєш, то це означає, що тебе жде робота та ще робота. А якщо повінь означає роботу, то повені цієї у мене на цілісіньке літо, на цілий довгий рік, і ніколи моря з роботойкою переплисти не можу.

Він прокинувся, може, через п'ять хвилин, а може, й через годину від незвичної тиші: люди сиділи й ле-

жали хто просто на стерні, хто на купах соломи, комбайни стояли як укопані, мов їм забракло раптово пального; людям і комбайнам нарешті забракло жнивної роботи, вони перепливли через жнива, як через трудне море, і тепер відпочивали.

Було по всьому.

Ізотові Карповичу, як хлопчаків, баглося весело галайкнути з радості, що трудні жнива завершені, і він комусь стискував руки, і когось обіймав, а в самого шибнула думка, що його човен секретарський ще не доплив до берега і ще його повинь не скінчилося: десь попереду очікувала посівна кампанія, а за посівною — копання буряків...

А все ж, як чудово пливти, коли вода чиста, пружка, молода!

Увечері Ізот Карпович рапортував області:

— З кожного гектара, незважаючи на складні цьогорічні умови, загалом по району зібрано по 37,5 центнера зерна з кожного гектара.

Могло бути більше? Мабуть. Однак його поздоровляли з перемогою, і він думав, що перемога справді дуже велика.

.

Розмова з головою міськради:

«Прізвище мое Власійчук, Василь Миколайович. Свого часу працював завідуючим відділом пропаганди та агітації райкому партії. Чому переінівив професію? Як вам сказати... не обійшлося тут без допомоги Ізота Карповича. Якось на засіданні бюро він запропонував: «Треба на міського нашого голову обрати людину відповідальну... і щоб їй, цій людині, Городенка була не просто місцем праці й проживання, а щоб Городенка стала рідною і дорогою. Тоді чоловік приросте до неї серцем — і діло піде».

І «льос», як у нас кажуть, випав на мене. Чи скаржуся? Аякже, в Ізота Карповича поскаржишся. Кожного ранку — вже так заведено — мушу бути в нього, бо хоч у колгоспах сіють чи жнуть, возять добрива чи силосують солому, і хоч телефонують з обкому, чи настала потреба поговорити на пленумі райкому про участь молодих комуністів у виробництві, Ізот Карпович, проте, кожного ранку знаходить час для Городенки: «Розповідай, Василю Миколайовичу, про городські справи. Як учора будували? Що й де бракує? Як твої комунальники? Слухай-но, Городенка має бути зразковим райцентром».

Ви були в Городенці п'ятнадцять років тому? Пам'ятаєте: запилені вулиці, міщанські передвоєнні будиночки, кволі акації, вибоїсті тротуари... Гадаєте, надто густо кладу фарбу? Зовсім ні. Було так. Якось руки до містечка не доходили, все більше ферми та ферми будували. А нині Городенка як лялечка. Бачите: чистота, тротуари, квіти. Любо пройтися вулицею Леніна. А приміром, вулиця Гагаріна — зовсім красуня, будинки тут усі нові. Ось-ось будемо здавати величезний, на сімдесят квартир будинок на вулиці Леніна. Для тихої по-сільському Городенки це цілий хмародер. А ще на цій же вулиці розпочали два будинки по сорок квартир у кожному... а ще збудували Будинок культури, реконструювали кінотеатр, будується комбінат громадського харчування, торговельний комплекс. За два роки міськрада видала індивідуальним забудовникам понад 120 ділянок. Це, прошу вас, розмах, який свідчить, що наше містечко живе, дихає, росте вгору і вширину; і це означає, що люди вдома, на землі й біля землі знаходять собі роботу...»

Резюме. Хочу признатися по правді, що я до кінця не записав розмову з міським головою, бо хоч він

чоловік вельми зайнятий, а похвалитися своїм містом
уміє. Тільки встигай записувати.

Увечері, коли я переповідав Ізотові Карпови-
чу розмову з Власійчуком, він скупю всміх-
нувся:

— Велике діло, скажу я вам, коли за столом си-
дить чоловік, який любить роботу. Гадаєте, легко
було підібрати для Городенки мера?

І він знову скупю всміхнувся.

.

Ізот Карпович ходить по кабінету, кружляє і по-
волі кидає слово по слову:

— Інколи буваю у школах і радію: вчать учителі
нашу дітлашню добре, грамотні тепер у нас педагоги
й досвідчені. Ніхто тепер із батьків не говорить, як
бувало колись, збитошникам, двієчникам, що, мовляв,
не хочеш, голубе, вчитися, то й не треба, ніхто за-
ставляти не буде, підеш у колгосп волам хвосту кру-
тити. Ну, по-перше, нема в наших колгоспах волів,
а по-друге, всі зрозуміли, що й коло землі робота від-
повідальна, почесна. Любов до землі, отже, вирощу-
ють з паростка, як зерно жита... тоді коріння густе.
Ви бачили, як міцно вкорінюється жито?

Само собою зрозуміло, що на всяке жито треба
дощу. Один вчитель мені радив: не можна прищепити
дитині ні любові до землі, до села, ні гордості за до-
сягнуте й здійснене батьками, якщо не покличемо на
поміч історію.

Ось як сказано.

І, мабуть, учитель мав рацію. Я собі мислю, що
історія — не просто предмет у сільській школі, вона
відкриває дітям вікна в минуле, щоб вони побачили
майбутнє; історія — я собі так міркую, повторював
Григоренко, — це не лише піраміди й фараони в Єгипті,

інки — у Перу і королі Людовіки — у Франції. Історія — всюдисуща, бо кожне село, хутірцець навіть, місто мають свою минувшину.

— Слухайте-но, а чи можна вчити мудрості і любові, якщо розумно розповісти про розпач? — питається Ізот Карпович. І сам собі відповідає: — Не знаю... Я був колись у Серафинцях, показували мені там могилу такого собі новітнього опришка на прізвище Чайковський. За буржуазної Польщі хлопець закінчив учительську семінарію, а роботи вчительської йому не дали. «Хочеш мати хліб і до хліба, то їдь, пане професоре, на Помор'є, там дістанеш посаду». А він уперся: «Дайте мені роботу тут, удома, в Галичині... тут, де майже дві третини населення не вміє читати і писати. Мушу, прецінь, відробляти борг перед людьми».

Нічого з його просьби не вийшло. Хто слухав якогось Чайковського? І Чайковський з розпачу, з болю, не знаючи, як по-справжньому боротися за людську долю, обрав собі опришківство. У тридцятих, здається, то було роках. Смішно. Поліцай на поліцай, скрізь донощики, багачики-читальняники, очей та очей за ним. А він, відчайдушний Чайковський, нападав на дідичів, на купців — геть аж поза Коломиєю котилася слава про новітнього опришка, який, мов колись Довбуш, у багатого брав, а бідному давав.

Не варті, мабуть, похвали методи його боротьби, ніхто його не вважав за справжнього борця, бо на той час працювали у підпіллі комуністи — члени Комуністичної партії Західної України. Та хочу зрозуміти його розпач. Уявляете: з одним єдиним карабіном проти всієї держави.

...Вбили Чайковського жандарми таки в рідному селі. За його голову була призначена висока нагоро-

да — отож і полювали за чоловіком. Нема, нема юдиних срібняків, розкотилися. А людський розпач і дотепер не дає спокою.

.

Довідка:

«Для того, щоб матеріально зацікавити випускників середніх шкіл і сприяти їх закріпленню на селі, у колгоспі імені Леніна розроблена система додаткової оплати. Для випускників середніх шкіл, які працюють у колгоспі перший рік, передбачено щомісяця видавати додаткову плату — 40 процентів від основної зарплати. На другий рік випускники одержують додатково 30 процентів, на третій — 20 процентів від основної зарплати.

Правління колгоспу разом із партійною організацією розробили й затвердили також матеріальне стимулювання для юнаків, звільнених у запас з рядів Радянської Армії, що виявили бажання працювати в рідному колгоспі. Колишні воїни, які працюють у колгоспі перший рік, дістають щомісяця додатково 50 процентів, а на другий рік — 40 процентів від основної зарплати.

Додаткова оплата дає можливість юнакам і дівчатам, особливо молодим сім'ям, поліпшити свій добробут, розпочати будівництво житла.

Райком партії схвалив починання колгоспу імені Леніна й рекомендував усім господарствам району подбати про підвищену оплату праці випускників середніх шкіл та звільнених у запас...»

.

Увечері Ізот Карлович проводив мене до готелю. Городенка ще не спала. На центральній вулиці чути було транзисторну музику — дарма що день не був

ані суботнім, ані недільним. І на мить мені здалося, що перебуваю у великому місті, а не в польовій Городенці. Усе тут було по-міському, «по-справжньому» — і неонові вітрини, і патлаті хлопці, і дівчата, що крадькома потягували сигарети, і модна одежа, і навіть ті самі мелодії, повні африканських ритмів, і тільки вітер з поля, на відміну від вуличних протягів великих міст, овіював Городенку теплим духом прив'ялих трав і розораної землі.

Ізот Карпович не міг нахвалитися відмолоділою Городенкою, її музикою, вітром і особливо її людьми.

— У нас, в райкомівських працівників, голови пухнуть, бо ніби, з одного боку, партійна робота цифрами не вимірюється — така вона глибока й різностороння, а з другого — партійну роботу тепер виважують конкретними справами, — сотав поволі бесіду Ізот Карпович. — Ви ж знаєте, які були, приміром, цього-річні жнива. Відомі вам і цифри, тобто результати жнив. А за цифрами — зусилля партійних організацій, усіх комуністів, комсомольців...

Я помітив, що небалакучий і сухуватий на перший погляд Григоренко любить розповідати про людей і вміє радіти їхніми успіхами. Та і як не похвалився, скажімо, Наталкою Москалюк із села Вікно. Була собі тихою, непомітною дівчиною, а коли очолила комсомольсько-молодіжну ланку, почала дивувати світ високими показниками. Щороку, ось вже четверту осінь, ланка збирає по 600—700 центнерів цукрових буряків з гектара. Минулорічний її показник — 712 центнерів. За ударну працю Наталка нагороджена орденом Леніна, вона стала лауреатом премії імені Ленінського комсомолу.

— Цього року, — сказав Ізот Карпович, — Наталку заміж видали. На весілля просила...

Або візьміть Василя Михайловича Лонича з кол-

госпу «Прогрес». Як ним не пишатися, коли чоловік з ланкового городньої бригади виріс на керівника колгоспного відділку і протягом чотирьох років намолочує зернових із гектара по 55—59 центнерів.

А про Степана Михайловича Урбанського чули? Їздив собі Степан на автомашині, шоферував і мріяв про справжнє для себе діло. Тепер він передовий у районі бригадир, комуніст.

— Ми на кожному засіданні бюро приймаємо в кандидати партії по 15—20 виробничників. Це наша молода сила...— пояснює Ізот Карпович.

...А вранці «газиком» ми їздили в радгосп «Зоря». Я спершу й не второпав, чому якраз у «Зорю», а не в якесь інше господарство. Та, очевидно, не в кожному господарстві можна було побачити молочнотоварний комплекс, де худобу утримують прогресивним безприв'язним методом і де можна півдня блукати в білому халаті по доїльних залах, по цехах підготовки кормів, любитися чіткістю і ритмічністю цього великого й цілком механізованого підприємства. І ще не в кожному господарстві вам покажуть фабрику очищення зерна, теж максимум механізовану. Трохи далі на вигоні, незважаючи на ранній час, рівномірно, як авіаційні мотори, працювали машини, що сортували картоплю.

А все ж таємною метою нашої поїздки в «Зорю» був не показ машинерії, якою тепер нікого не здивуєш, і навіть не ознайомлення з радгоспом, який спеціалізується на виробництві насінневого матеріалу зерна і картоплі. Ізот Карпович просто хотів познайомити мене з радгоспним директором Василем Дмитровичем Гайдашем. Молодий, енергійний, по-сучасному небагатослівний і діловий, Гайдаш мовби народився бути директором великого господарства. Хоч, щоправда, Ізот Карпович свого часу ризикував,

висуваючи його на цю посаду. Дехто сумнівався: мовляв, молодий, без достатнього досвіду керівної роботи — раніше Гайдаш був агрономом у рідному селі, потім — у Чернятині.

Григоренко його боронив:

— Хіба то лихо, що молодий? А досвід — діло набутне. Головне, — а я довго до нього придивляюся, — є в нього потяг до всього нового. У насінництві це найперше діло.

Сьомий рік працює Гайдаш директором у «Зорі», і сьомий рік у селах Стрільче, Пробабин, Городниця не нахваляться люди, що мають нарешті мудрого і доброго газду. Та ще й до того кандидата сільсько-господарських наук.

Райком партії завжди ставить Гайдаша за взірець іншим: «У Гайдаша по-особливому гостро вироблене почуття обов'язку».

А для мене Ізот Карпович додав:

— Гайдаш, до речі, родом із тих же Серафинець, де колись люди не могли наїстися бодай чорного хліба. Що б із нього було, з цього чоловіка, яка б його доля очікувала, якби не виростав при Радянській владі?

Засідання бюро райкому партії скликали терміново поза всякими графіками. В залі, окрім голів колгоспів, директорів радгоспів, секретарів партійних організацій, зібралися також керівники всіх районних організацій і установ. Всі здогадувалися, що на екстремому засіданні будуть поставлені й екстрені завдання, але ніхто не сподівався, що справа обернеться аж так нагально. Починався тільки-но жовтень, погода визвіздилася тиха, тепла і суха, «бабине літо» обіцяло тривати довго, аж поки, може, колгоспи не

впораються з осінніми роботами. Так принаймні хотілося. Правда, ще не забулася осінь сімдесят шостого року, коли буряки буквально вигрібали з-під раннього снігу. Але це було в сімдесят шостому, а рік на рік не схожий.

Ізот Карпович каменя на камені не залишив від благодушних сподівань. Перед ним на столі лежали його нотатки з учорашнього засідання бюро обкому. Червоним олівцем було підкреслено: метеослужба повідомляє, що сімнадцятого-двадцятого жовтня очікується сильне похолодання — до 8—9 градусів морозу.

Григоренко говорив про цей розпроклятий мороз, що насувався, а сам мимохіть думав, що нема йому спокою... нема кінця повені. Вчора на бюро обкому його трохи поперчили: район відстає від графіка бурякозбирання на 782 гектари. Ніби й небагато, якихось два дні роботи, але річ, зрештою, не у двох днях. У колгоспах за буряки по-справжньому й не бралися — то картоплю спочатку вибирали, то кукурудзу порали. Подекуди тютюн не зібраний, насіннева конюшина не обмолочена. В колгоспі імені Пархоменка чомусь забарилися сходи пшениці, треба, мабуть, пересівати.

Повінь! Коли ту роботу переробиш?..

А все ж на перше місце треба ставити цукрові буряки. Він згадав торішню осінь: комбайни, що буксували, надривний гуркіт тракторів і автомашин, котрі вили й постогнували в розквашеній багнюці; і ще згадав червоні, аж сині жіночі руки. Ні, цього року таке не повториться, торік морози і сніг застали нас зненацька, тепер ми попереджені.

Він говорив спокійно, розсудливо:

— У районі 2793 гектари цукрових буряків. Це наш скарб і наш майбутній добробут. Щоб укластися у термін до сімнадцятого жовтня, треба щодня збирати

334 гектари. У нашому розпорядженні маємо 106 бурякозбиральних комбайнів... сила нібито й немала, якщо її використати на повну потужність. Так, на повну,— підвищив голос, повторюючи фразу, даючи цим зрозуміти, що сьогодні нема часу на довге вмовляння і обговорення.— Комбайни повинні працювати вдень і вночі. Налагодьте доставку на поля пального, запасних деталей, не забудьте, щоб механізаторів забезпечували гарячими стравами. Рішенням бюро райкому керівники господарств призначаються начальниками збиральних комплексів, від сьогодні ваше робоче місце — у полі. Секретарям парторганізацій ще нині до вечора провести короткі наради колгоспного активу. Роз'ясніть людям обстановку: як і в жнива, а може, ще й більше, поле вимагає робочих рук. Мобілізуйте школи. Районні організації від завтрашнього дня закриваються. Хай у Городенці залишаються тільки сторожі, всі інші — в поле. І це, зрозумійте, товариші, не наказ, це прохання. І потреба. Ще раз наголошую: роз'яснюйте людям і просіть.

Я знав, що бюро райкому вже розробило попередній план допомоги колгоспам людськими ресурсами і технікою. У багатьох господарствах уже працюють студенти Івано-Франківського медичного інституту, прибувають автомашини й трактори, не було, отже, часу на розкачування, а все ж Ізот Карпович пам'ятав, що самих наказів замало: треба, щоб кожен пройнявся відповідальністю.

Його слухали уважно; зал, розуміючи складність завдання, напружено мовчав. Ізот Карпович вдивлявся у знайомі обличчя і бачив, що його тривога передалася всім, тепер райкомові партії треба день і ніч дбати, контролювати, щоб тривога і відповідальність не зменшилися, не вляглися; це й буде партійною нашою роботою на ці важкі тижні.

...А коли засідання підходило до кінця, хтось із молодих голів колгоспу, злякавшись, видно, стиснутих, як пружина, строків, сказав з трибуни, що його господарство, мабуть, не встигне... не зуміє... не впрається.

І тоді Ізот Карпович, враз потемнівши, тяжко спитав:

— У вас партквиток є?

.....

Повертаємося до давньої теми про «приростання до землі»:

— Я на Городенківщині, вважайте, скоро буде двадцять років, і здавалось би, за цей час усе тут побачив, дізнався... людей пам'ятаю по іменах, вивчив усі поля, дороги, урочища. Однак з кожної поїздки по району привожу для себе щось несподіване, доконче потрібне. Як би я, наприклад, міг не знати, що Подністров'я — це не тільки хліб і цукор, це також «археологічні поля», могильники, городища. Тут де не копни лопатою, на черепок, на кістку натрапиш. Переповідають, що ще за часів панщини околичні дідичі розкопували тутешні могили, шукаючи золота. Уявляєте, скільки знищено пам'яток?

А як секретар райкому міг би не знати легенду, що побутує у селі Городниці? Давнє це село, характерне, тут хати, стайні, обороги й паркани виглядають, як середньовічні фортеці, бо викладені з каменю-плитняку... Отже, у цьому селі люди оповідають про золотого лева — символ Галицько-Волинського князівства, якого руські дружинники, відступаючи в XIV столітті вниз Дністром перед військами польських феодалів, сховали у криниці на півострові на Царських городах. Казки нібито, легенди, проте у тридцятих роках польські археологи вздовж і впоперек

розкопували ділянку села, що називається Царські городи...

А як би міг секретар райкому не знати, що в цій же Городниці з середини минулого століття ведеться шкільний літопис, куди заносили не тільки шкільні новини, а й сільські біди? В літописі, до речі, записано, що в деякі роки в сільській школі вчилосся аж двадцять учнів, і ще записано, що кожна третя народжена дитина вмирала.

А ще переповідали мені, що на подністровських полях донедавна стояли кам'яні стовпи, на яких були викарбувані незрозумілі письмена.

А ще в цих краях у першу світову воював Чапаєв...

А чи, може, секретареві райкому все це не потрібно знати?..

.

Цілий день ми з Григоренком їздили по бурякових плантаціях. Він не минав ні того лану, де працювали потужні шестирядні комбайни, ні того поля, де ходили трьома рядками старі агрегати, ні навіть тієї ділянки, на якій жінки вручну смикали за чуби головаті корені.

І я помічав, що Григоренко був задоволений і цим ясним днем, і роботою механізаторів, і гомоном школярів, які неподалік копали брукву, і неголосною жіночою піснею, що висіла, як жайвір, над полями. Люди працювали наче мурахи; на загонах то тут то там густо, як зорі, виростали облескані глиною кагати; дороги курилися і постогнували під сотнями автомашин, що везли й везли на бурякопункти солодкі осінні дари.

Позавчорашнє екстрене засідання бюро райкому, видно з усього, давало свої позитивні результати,

трудівники району, від молодого до старого, висипали на поля.

— Дехто собі гадає, що Григоренка тільки строки цікавлять, тільки цифри, тільки те, щоб не було втрат. Тому, мовляв, і мобілізований цілий район, мов на війну, — казав Ізот Карпович, коли ми підїжджали до села Дубки. — Воно, знаєте, і не секрет... шкода буряків, якщо вдарять морози. Пропаде стільки добра... Та не на добрі тому, що центнерами міряється, зійшовся клином світ. — Він знову помовчав. Секретареві, видно, самому було цікаво розмірковувати над добром, що не вимірюється центнерами і тоннами. — Ось зараз будемо в колгоспі імені Кірова, і я вас познайомлю з Дмитром Петровичем Герешем. Не чули про такого? Механізатор, якого пошукати. Він і розповідь, що означають темпи на збиранні за хорошої погоди і яку ціну має кожний вчасно зібраний буряковий рядок.

В колгоспній конторі в Дубках тільки сиротливо вистукувала рахівниця та ще в якомусь кабінеті надривно, як на пожежу, видзвонював телефон.

Голову колгоспу Михайла Івановича Гранішака і парторга Василя Івановича Волощука знайшли на буряковому полі. Обидва були молоді, засмаглі, і по тому, як Григоренко стискав їм руки, як розпогоджувалося його обличчя, можна було зрозуміти, що перший секретар райкому таки любить цих двох молодих керівників і покладає на них великі надії.

Бурякове поле жило своїм напруженим життям: тут працював так званий збиральний комплекс, до складу якого зарахували комбайн СК-6, гичкозбиральний агрегат, і трактори, що транспортували гичку до місця силосування, і трактори з причепами, котрі повзали почергово слідом за комбайном, підставляючи кузови під буряки. Робота була заведена

як годинник: кожний знав своє діло, кожна хвилинка була дорога. Буряки сипалися у кузов,— такі відбірні, як перебрані, і Григоренко поцікавився:

— Чи знаєте середню врожайність з гектара?

— Як же, Ізоте Карповичу,— відповів Гранішак.— На цій площі, яку обробляла ланка Марії Степанівни Хом'як (а тут 80 гектарів) виходить по 450 центнерів чистих. Незле.

— Незле,— підтакнув по-тутешньому Ізот Карпович.— Незле, Гранішаку,— повторив. І тут його погляд упав на купи буряків, біля яких, хто на перевернутих відрах, хто на сухому бур'яні, сиділи жінки і ножами, і серпами вправно дочищували корені. Робота тут теж кипіла, і тут на жіночих плечах, як птаха, сиділа співанка, а все ж ні від спорості цієї, ні від пісні Ізоту Карповичу не було весело.

— Тракторів маємо скільки — гуркіт до неба, комбайнів різних, механізмів понакупляли достобіса,— хмурився він,— а без жіночих рук не обходимося. Як так, га?

Ні, він не питав ні Гранішака, ні парторга, вони тут були ні при чому. Він запитував, може, самого себе і тих людей, які повинні, мусять сконструювати машини, котрі корені доводили б до «чистої кондиції»: просто з комбайна вези на бурякопункт.

Потім, згадавши обіцянку познайомити мене з комбайнером Герешем, Ізот Карпович попросив колгоспного голову:

— Хай-но одну-дві загінки підмінить комбайнера його помічник. Чоловік хоче побалакати з ним,— кивнув на мене.

Дмитро Петрович Гереш виявився балакучим. «Робота наша горить як порох. Хіба не видите? За зміну перекопуємо 16—18 гектарів, а це майже дві норми. Комбайн СК-6 — то машина аж любо. Не

затинається на рядках, як, бувало, інша машинерія... а я тоту машинерію, повірте, знаю,— двадцять п'ять років коло неї ходжу. І обидва мої сини — Петро та Михайло — теж поробилися механізаторами». Він зі скромності не похвалився, що, коло «машинерії ходячи», заслужив ордени Леніна, Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», що правління колгоспу удостоїло його родину почесного звання «Заслужена трудова сім'я колгоспу».

— Ет,— продовжував Дмитро Петрович,— нібито чоловікові зручно самого себе хвалити? Я так собі думаю: за державні нагороди й усякі відзнаки красно дякую, та не заради самих нагород ходжу я коло машин.

— А заради чого? — ловлю його на слові.

— Заради того, щоб машинами, значить, механізмами якомога більше переробити польових робіт... на людські руки лишиться менше. Ми знаємо... та де, хто це рахував — скільки роботойки людські руки на полях переробили! Ціле море. А нині настав час, щоб машини їх замінили... щоб люди не горбатіли, щоб їм руки не викручувало.

Він навдивовижу гарно й мудро говорив, цей натруджений і заслужений чоловік: у мудрій простоті слів тайлася і гіркота: його дружина вже не перший рік була тяжко хвора.

— Її хвороба від буряків,— пояснював потім і журився Ізот Карпович.— Коли комбайнів ще не було — на жіночі руки корені очікували. А надворі то дощ, то сніг, то вітер. Розумієте? А який селянин допустить, щоб на полі пропадав урожай? Зате про здоров'я не завжди дбали, ніби воно із заліза...

Тепер мені трохи відкрився ще один несподіваний бік організаторської роботи райкому партії на збиранні врожаю. Повсякденна вимога Григоренка

нарощувати темпи, поки сухо й тепло, і навіть його суворе запитання на засіданні бюро: «У вас є партквиток?» — набрали глибокої людяності.

.

Із «книги буття»:

«Знову потягло мене в Городницю, сидить, видно, у цьому селі якась зваба. Чи, може, біда? Тут люди навчилися робити «грубі гроші». Село лежить в долині над самим Дністром, захищене зусебіч горбами, і весна сюди приходить на два тижні раніше, а зима запізнюється. Тому про Городницю кажуть, що тут рай для помідорів і різної ранньої ярини. Кожний клаптик землі повинен давати гроші — горбляться, везуть свої помідори, двигают їх до Чернівців, Івано-Франківська, Львова й ще далі у світі. А назад додому — гроші.

І що дивно: сусідні села ні краплі не заздрять городницьким людям, навіть з них кепкують. Мовляв, «чули-сте, Городниця через грубі гроші з розуму сходить? або «а знаєте, нема в Городниці файних жінок, щоб кров з молоком, помідори з них красу випили».

Городниця з сторонських глузів посміхається і на виторгуванні гроші будує чвораки, купує автомобілі, мотоцикли, дорогі меблі, на ощадних книжках ростуть тисячі й тисячі.

Добре це чи погано?

Нині на цю тему розмовляв із городницькими каменярами — і цим промислом здавна займаються у придністрянських селах. Сиділи на високому горбі Степан Бернардин, Михайло Ткачук, два Степани Зрайки. Був тут і директор радгоспу «Зоря» Василь Дмитрович Гайдаш, який збирається підносити давню славу городницького каменя.

— Нібито щастя у грошах? — запитував самого себе і своїх приятелів один з каменярів.— Біда в нашому селі через тоті гроші з ринку. Послухаєш у неділю, то лише як подуріли — про гроші та про гроші та про ціни на ярину балакають. А якщо сусід з сусідом, чуєте, одними грішми будуть сушити собі голови, то, бігме, скоро дістануть туберкульоз серця.

— Хіба є туберкульоз серця? — перепитав хтось.

— Про серце не знаю,— підтримав розмову Гайдаш.— Зате відомо, що колись сухоти в Городниці не миналися й щороку викошували людей.

— Бо не мав чоловік з чого жити,— казав один із Зрайків.— Землі — латка, а діти кулеші просили. І йшов один з другим до пана орендатора Грубера, що тримав у селі корчму, найматися лупати камінь на Червоній горі. Я трохи пам'ятаю Груберову роботизну й скажу вам, що робота була таки тяжка, харч пісний, а камінь, з якого, переповідають, міста будували, сплавляючи вниз Дністром, був твердий. Тому й лягав чоловік передчасно в деревище.

Я слухав каменярів і думав: нам треба мати довгу пам'ять. Гайдаш показував на околиці Городниці Груберову корчму, брама там стирчала, як шибениця, перед облупленим старим будинком.

Може, корчму Груберову і його браму варто зберегти... може, варто створити музей, щоб люди в Городниці бачили, як тяжко було жити? То чи варто тепер після пережитого розмінюватися на карбованці?»

.....

— Ні, не спить Городенка, увесь район не спить,— сказав Ізот Карпович, коли пізньої ночі ми підїжджали до бурякопункту Городенківського

цукрокомбінату. Григоренко був втомлений, плечі його горбилися — хилило на сон.

Розлоге подвір'я бурякопункту було освітлене як удень. Довгі валки грузовиків, навантажених буряками, лаштувалися у черги біля машин-буртоукладачів. Тут і там падали короткі команди. Буртоукладачі працювали як автомати, десять хвилин на грузовик — і далі, далі.

Нічна робота бурякопункту чомусь уявлялася мені величезним заводським конвейєром, просування якого люди виміряли до сантиметра й до секунди. Зрештою, інакше й не могло бути. Минулої ночі тут розвантажили не менше й не більше — тисячу автомашин буряків. Сьогодні очікують понад 1200.

Ізот Карпович ішов від бурту до бурту, що біліли ребрами, як піраміди, люди його впізнавали й голосно віталися: люди — оці шофери нічні, оці вагари, лаборанти, теж були стомлені, та їм, видно, було приємно зустріти посеред ночі свого першого секретаря райкому, йому, як видно, теж не спиться. І я тоді, грішний, навіть подумав, що Григоренко приїхав серед ночі на бурякопункт лише задля того, щоб комусь із шоферів потиснути долоню, когось поплескати по плечу, похвалити і підбадьорити...

.

Із «книги буття».

«Окрім полів є ще люди...»

Окрім полів, теперішніх і майбутніх врожаїв нам повсякчасно треба думати про людей, і ця вимога в першу чергу стосується мене самого. За господарськими клопатами, за щоденними великими й малими роботами інколи забуваємо про інваліда, про жінку, яка так і не діждалася чоловіка з війни. Дотепер стоїть, ще з лютого місяця, з Дня Радянської Армії, об-

раз посивілої жінки, яка тривожно вслухалась у прізвище кожного загиблого, про яких згадував з трибуни районний військком,— певно, боялася, що хтось забуде, обійде шаню її чоловіка... Потому її лице засвітилося...

Нам треба думати про живих. До кінця осені обов'язково маю побувати в усіх інвалідів Вітчизняної війни, подивитися, як живуть, чим можна їм допомогти...»

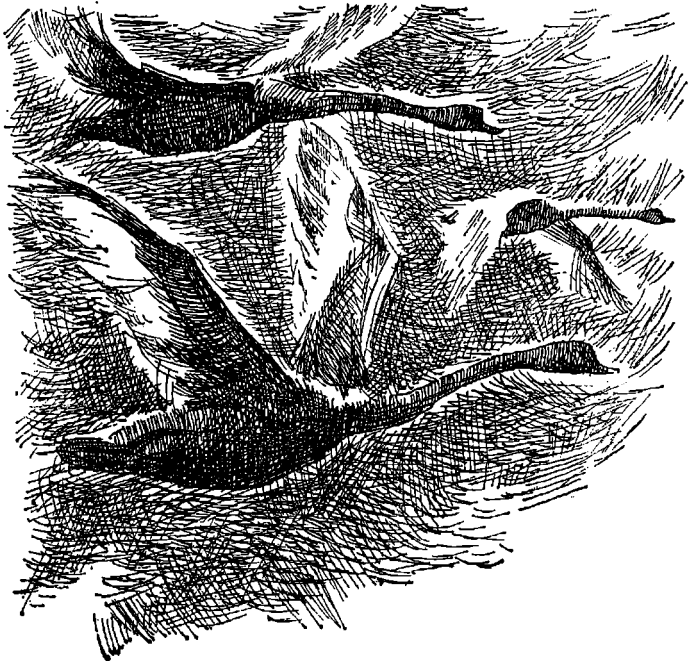
.

Ми прощалися пізно восени.

На притихлі поля попервах несміливо, а потім дедалі густіше сівся сніг. Ізот Карпович, увесь білий, засніжений, стискав мені руку й говорив:

— Приїжджайте ще. Ось уже й по осені, уже зима... а повинь моя не міліє. Роботи — як води.

Мамині лебеді

Ой, сів лебідь...

Ви не чули тієї співанки, в якій: «Ой, сів лебідь, а за ним лебідка на моє плече, лебедята сіли, крильонька зімкнули — білее перце»?

.

З першого слова й першого речення хочу попередити лірично настроєних читачів, що в цій оповіді мова буде йти не про співака й не про художника, який малює лебедів, а про голову колгоспу імені Шевченка Рожнятівського району на Івано-Франківщині Василя Миколайовича Джурина — людину, як самі розумієте, мовби далеку й від співанок, і від лірики взагалі. В області знають його як людину енергійну, цупку. Тепер таких людей у житті й у мистецтві називають діловими. І коли б хтось ще не так давно забавнув пов'язати його діяльність із лебедями й маминими співанками, то я перший не повірив би у це в'язання, бо знаю його понад двадцять років, пам'ятаю ще з тих часів, коли він був молодим і кучерявим; і, уявіть собі, я був твердо переконаний, що Василь Миколайович нічим більше не цікавиться, крім одного: як би десь роздобути (або, як у Ценяві кажуть — «розкрутити») для колгоспу зайвий карбованець...

Кажуть: для того, щоб пізнати людину, треба спершу з'їсти з нею пуд солі (на Бойківщині й на Гуцульщині — це «ділетка» солі), і цілком може бути, що ми з Джурином призначену «сіль» спожили, а тим часом навіть в останні роки, коли разом готували на прохання ужгородського видавництва «Карпати» його книжку «Високе небо над Ценявою», яка вийшла друком у серії «Передові господарства», він так і залишився для мене головою колгоспу, мудрим господарником, кмітливим економістом. Мабуть, у цій

одноплощинності винен я сам, мені хотілося якомога повніше розповісти про економічне становлення колгоспу, зростання добробуту ценьявчан, а це можна було зробити лише тоді, коли оперуєш цифрами і маєш під рукою яскраві виробничі приклади. Одно слово, я дивився на Василя Миколайовича мов через рахівницю.

І вже ген пізніше, коли книжка була написана й ми обидва, як могли, розповіли про шляхи колгоспної Ценьяви до достатку, коли задумалися над ближчими й дальшими проблемами, які треба буде вирішувати, Василь Миколайович одного дня, однієї години несподівано наче відчинив свою потаємну тисову шкатулку, про існування якої я не підозрівав, повернувся до мене новою гранню, і я побачив його... ні, не іншим, він був таким, як і до цього, схильним до веселої усмішки, до жарту, скорим до пісні і легким на сльозу, а все ж не таким. Він тоді спитав мене:

— Слухай-но, ти чув колись співанку... оту, що лебідь і лебідка сіли мені на плече, а лебедята сіли, крилонька зімкнули — білее перце?

Я здвигнув плечима: чудо-диво, де ж то сьогодні серйозному та ще й діловому чоловікові, якому минула п'ятдесятка, цікавитися якимось білим перцем?

Та мушу признатись: заворожив він мене своїми лебедями, і... і я почав гортати свої старі блокноти.

.

Була неділя.

У Ценьяві пахло традиційними варениками і свіжим кропом; у садках на гіллі виколисувався, як парубок, і наливав яблука соком сонячний липень; вітер-польовик безустанно котив і котив поза селом

пшеничні хвилі; з гір, що синіли неподалік, як намальовані на білому полотні, струменіли разом із річками Лімницею та Дубою полонинські запахи рунку.

Я міг би ще нанизувати, як суниці на стебло, описи гожої неділі, що випала посеред липня сімдесят шостого року, але не дають мені цього робити голосні і блискучі мідні труби, що їх привезли з Рожнятова на сільський празник, і червоні прапори, що лопочуть крилами, і людські гуртовиська, котрі зібралися у самому центрі Ценяві біля так званої Білої школи, де нині мають відкрити музей.

Про музей у Ценяві мріяли віддавна, і то про справжній («як у місті»), а не про кімнату чи якийсь там куток із випадковими запленими експонатами; про музей не раз усерйоз говорилося на засіданнях партійного бюро, правління колгоспу й просто серед колгоспників; музей був потрібний селу, наче криниця з чистою водою. І я був насправду радий, коли нарешті від імені Рожнятівського райкому партії дістав запрошення прибути на його відкриття.

Не буду тут згадувати ні промов, розумних і палких, не буду також оповідати, що ценявський музей створювали буквально всім селом — кожен вважав своїм святим обов'язком принести до Білої школи чи то стародавню одягу, яка залежалась у скринях, чи знаряддя праці, відшукати документ чи мистецький виріб — і тому хлібороби переступали поріг нововідкритого музею не тільки з самою цікавістю, а й водночас з гордістю: ось, мовляв, які ми — ценявчани.

А музика грала-грала...

А прапори — як веселі птахи.

Сумував тільки Василь Миколайович...

Він стояв збоку пригнічений і мовчазний. Аж

потім, коли ми оглянули експозицію, промовив: «Померли мої мама».

Трапилося так, що я не бачив його матері, певне, через те багато втратив; мене вразили синові шанобливі слова, він не сказав мамі «ти» навіть по її смерті, мовби вона могла почути непоштивість й огніватися; в його очах зблиснули сльози, які вона вже не могла побачити.

Власне, якраз тоді я й пожалів, що наша робота над книжкою закінчена: до неї ще багато треба було дописувати. Треба було дописати й дорозповісти про оцю синову шанобу до матері, про оцей жаль щирий, і про жалобні плачі, і про схлипування її здивованих і зляканих смертю онуків, і про людей на воротах, що вийшли проводити Джуриху в останню дорогу, і про промови над домовиною, що, лядоньки добрі й гречні, вмерла в нашому селі жінка, яка виховала добрих синів; і треба було дописати Василеві слова, сказані ним, коли цілував її востаннє:

— Вибачайте, мамо, може, колись нехотячи образив.

Я мусив би все це описати, вкласти у книжку... але книжка виходила в серії «Передові господарства» і там не було місця для смертей, тому в моєму блокноті довго тліли й мучили мене Джуринові слова, мовлені ним якимось відразу після материного похорону:

— Буває ж... Коли впали на деревище грудки землі... коли плачі вибухли, коли сльози затуманили мій зір, я раптом виразно почув, наче звуки сурм, як шуміли над головою дерева, як співали у пшеницях жайвори, як десь гуркотів трактор.

Життя, немов стоголосий орган, торжествувало на світі всупереч смерті, мелодія життя пливла могоутньо, як ріка; і білі лебеді плавали в стрімкій річці... Що варта річка без лебедів?

— А співанка? — нагадав я йому.

Він зітхнув:

— Співанку тоту мама мої зрідка наспівували; я тепер сушу собі голову й не можу ніяк пригадати її до кінця, була вона красна й чиста якась, а я не можу пригадати, хоч згинь, не було колись часу запам'ятовувати. Ти маєш рацію: де там голові колгоспу до білих лебедів — м'яса з білих лебедів нема, пір'я теж із них не надереш на перину, молока не надоїш. А диви: наступає час, як сонце над головою, і ти починаєш думати: лебідь з лебідкою тобі потрібні.

.

Пишу ці рядки напередодні грудня, коли осіннє дійство стихло й на вулиці мелеться сніг; за вікном біло, врочисто, снігопад приглушує гудіння автомобілів, що снують за вікном туди-сюди, наче ткацькі човники; елегійний сніговий настрій, очевидно, приглушив також враження від Джуриного відкриття про настання часу білого лебедя... а в тій святій порі треба ходити по землі з добром, любов'ю і маминою співанкою; я навіть чомусь думаю, що, власне, ніякого відкриття раптово не відбулося, Джурин давно живе на світі з землею, з добром і з білим лебедем, без цього, будьте певні, йому не вдалося б майже двадцять п'ять років служити рідному селу на посту голови колгоспу; він просто з усім цим зжився, як зжився з телефонними дзвінками, вимогами, потребами, планами — із великим тим щоденним ділом, котре доводиться йому робити.

А може, поетичний лебідь живе в нього поряд із прозаїчним селезнем?

.

Відбувався звичайнісінький ранковий розподіл нарядів. До просторого кабінету посходилися бригадири, інженери, зоотехніки, завідуючі фермами, начальники цехів. Багатьох із них знаю в обличчя, інших — запам'ятав прізвища, а декотрих бачу вперше. Одягнуті хто як — у плащі, фуфайки, молодші — в штурмовках і куртках, хто взутий у чоботи, хто в гумовиках, а хто у модерних черевиках.

Дим — коромислом, справ — не перелічити: і про надої на фермі, і про необхідність збільшити виготовлення хвойного борошна, і про заміну в якомусь автокрані тросів, бо теперішні вже небезпечні, і про перевезення столярного цеху на нове місце, за село, і про косовицю сіна в лісах, і про те, що в селі затягується викладання тротуару.

У моєму блокноті занотовано ще з десяток всіляких питань, більших і менших, які того ранку порушувалися під час розподілу нарядів у голови колгоспу, і я, може, про них би тут розповів, якби не те, що в спорожнілому кабінеті біля стола Василя Миколайовича залишився припізнілий чи то виконроб, чи то будівельний десятник, під рукою якого в сусідньому селі завершували спорудження крамниці. Будівництво, видно, йшло невесело, так, як мокре горить, і хтось із райспоживспілки допікав за це голові, а він своєю чергою «сипав жару» за комір будівельникові, котрий як міг викручувався то невчасним підвезенням матеріалу, то браком спеціалістів, то ще чимсь, поки Василь Миколайович не перебив його:

— Я пам'ятаю твого тата молодим, коли він теслярував у колгоспі, а колгосп наш щойно зводився на ноги. Отож, бувало, зайде твій тато зранку до контори та й каже: «Буду ниньки, Василику, платви на фермі класти, а до платов, сам розумієш, потрібні помічники. Тільки, голово, пошукай-но таких поміч-

ників, що добре вміють із сокирою говорити. Німаків мені не треба». Отака, бра', була вимога. Я пригадую її і думаю: «Чи не засмутити твого вітця, що від інших вимагав, а сам не навчив сина мудрої бесіди з сокирою?»

Будівельник схопився на рівні ноги.

— Не треба татові, Василю Миколайовичу. Я вас зрозумів...

Потому, коли будівельник вийшов, я поцікавився, що означає «говорити з сокирою».

— Це означає, що чоловік свою роботу знає досконало і любить її. А що колись рідко намагалися вживати слово «люблю» та ще й поряд із словом «робота», тому й говорили скромно «балакає з сокирою», «знається з ціпом» і т. д. Люди боялися голосних слів, слова мали бути вагомими і простими, як гвіздки. Заб'єш — не витягнеш.

Я тоді під цією розмовою, яка нібито на перший погляд нічого не важила, дописав: «Яблуні в саду знають, хто із них виріс кисличкою, хто — терпкою, а хто — солодкою. Росли ж бо вони в одному саду».

І все стало на своє місце.

.....

І знову:

«Ой, сів лебідь, а за ним лебідка на моє плече...»

А далі?

Я перелопатив нові і старі томи публікацій народних пісень, але маминої співанки так і не знайшов; фольклористи, правда, потішали, що експедиції щорічно привозять із народних нетрів десятки записів невідомих дотепер пісень і що народні пісні немов випливають із гірських джерел, з польових криничок, з-під степових берегів — їх тільки треба вміти помітити й почути. На жаль, співанки про лебедя, що

сів на плече, ще не помітили й не почули, вона або дуже давня і вже нема на світі тих, які її пам'ятають молодою, або ж десь пісня загубилася і где-чекає свого часу.

Не дає вона мені спокою.

А може, пісня з лебедями прилетіла з інших країв?

Бо які можуть виводитися на Рожнятівщині лебеді? Не знаю, чи були колись у Галичині краї більш убогі й злиденніші, ніж низинна Східна Бойківщина. Поля навкруги — руді, більше глина і ринь, жито там доростало заледве до колін, а картоплю навіть у деяких селах називали бобом. А ще тут і там — мочари, корова випадково потрапить у багнюку — мотуззям витягували, лементували, бо що ж без худобини, — єдина, прецінь, для всієї родини годувальниця. Села стояли чорні мов погорілі. Хрести на роздоріжжях, як розіп'яті надії.

Бойківщина — край давній, праслов'янський.

І хіба, чуєте, дивно, що з цього прадавнього слов'янського краю, як із жебрацької торби, виторочувалися люди з цїпами, з косами, з рискалями... хто на Поділля, хто на Опілля — там шукали зарібку, інші шукали надщербленого гроша на бутинах у митрополічих лісах, треті «жили не із землі», а «з рук» — майстрували славнозвісні на всіх довколишніх ярмарках кожухи, вишивані й білі, що в очах міниться; ще інші столярували, бондарували. Розповідають, що самі лише цєнявські майстри по всіх усюдах — у горах і на долах — поклали понад сотню церков; а скільки ними вибудувано багацьких хат, фільварків; а скільки їх вимандрувало у світ за очі — до Канади, США, Франції, на бельгійські шахти — вирушали не за щастям, ні, а за хлібом насущним.

Земля бойківська стала для них лютою мачухою, і вони проклинали її, так, проклинали і зрікалися. Наставала, одначе, пора — верталися покаюнно додому й цілували пісні ґруники, перепрошуючи землю.

Чи вона їх прощала?

Розповідають, що численні цєнявські емігранти (а їх нараховувалось понад 120 сімей) заклали навіть у далекій Канаді свою цєнявську громаду — так нібито було їм легше жити на чужині.

А ще переповідають, що старим журавлям-емігрантам у Канаді сниться отча земля, сниться вона, як молодість, манить і кличе до себе.

Слухайте, а може, під виглядом білих лебедів живе на світі любов до землі? Бо ж, як каже Джу-рин, у бойківському краї люди голосними словами «не розщибалися», а слова з душі просилися.

І прилетіли тоді на Рожнятівщину, припливли й залишилися літувати й зимувати білі мамині лебеді.

.....

Скільки не приїду до Цєняви, а Василь Микола-йович ні разу не мине нагоди похвалитися колгосп-никам основним колгоспним виробництвом і допо-міжними промислами — уміє він, як говорить, по-казати справну цифру. Колгосп спеціалізується пере-важно на виробництві молока, щороку засіває 120—130 гектарів льону, що дає господарству в середньо-му 250—300 тисяч карбованців доходу; в Цєняві сіють також зернові, кормові культури. Правда, сів-ба й жнива в колгоспі невеликі: мають трохи більше 700 гектарів орної землі, так що особливо не розмах-нешся. Та й земля, як відомо, пісна, підгірна, і її треба і добре погноїти, й добре коло неї напрацюва-тися, щоб, приміром, вродило на гектарі 18—20 цент-нерів збіжжя.

Отож, у підгірних колгоспах давно зрозуміли, що необхідно розвивати підсобні промисли. Василь Миколайович разом із правлінням, партійною організацією, починаючи десь з початку шістдесятих років, крок за кроком почав заводити в Ценяві нові галузі колгоспної «промисловості». Спершу було організовано столярний цех, далі створили будівельну бригаду, яка налічує 120 будівельників і котра «заробляє» колгоспові немалі гроші, бо зводить будівлі не лише в рідному селі, а й бере підряди в сусідів; у колгоспі з'явилася своєрідна механізована авто-тракторна колона, що має на своєму «озброєнні» 120 тракторів, автомашин та іншу техніку. Згодом було налагоджено виробництво цегли, кахель, облицювальної плитки. Після ліквідації Ріпнянського нафтового промислу колгосп закупив цілий невеличкий завод, який тепер скромно називається механічним цехом. Введення в дію швейно-побутового комбінату розв'язало гостре питання зайнятості ценявських жінок, які, на відміну від чоловіків, не мали до чого докласти рук. Тепер на комбінаті працює понад 400 жінок і дівчат.

Коли, бувало, ходимо з Джурином чи по фермах, чи подовгу простоємо у столярному цеху, який фактично став деревообробним комбінатом, де працює на лісопильній, столярній, ширпотребівській, а останнім часом ще й на меблевій дільницях понад 220 робітників, коли заходимо в майстерні колгоспного технічного центру, де часто відбуваються обласні семінари на теми догляду та використання сільськогосподарської техніки, то, мабуть, годі шукати на обличчі колгоспного голови слідів розчуленості; завжди перед собою бачу зібраного, дбайливого господаря, який звик виважувати на гроші дні, місяці й роки; його, здається, у ті години на виробництві ці-

кавили тільки робота, виконання плану, якість, замовники, постачання, збут; він був тут діловою людиною. І ще він попри все — чоловік, гордий зі своєї праці, бо, що правда, то правда, у всьому, що сьогодні має Ценява, є немала частка його заслуг, його праці, нервів, здоров'я: він-бо починав, піднімав колгосп на ноги, розвивав, давав йому розгін. Що й казати, Василь Миколайович добрав собі добрих помічників, але моральна, людська відповідальність перед партією, перед ценявчанами за все, що зроблено, й за те, що буде ще робитися, лягала на нього.

Він під нею, відповідальністю, гнувся, як під млинним каменем. Та не кидав і не зрікався його.

І може бути, що за двадцять п'ять років головування через той млиновий камінь він ледь-ледь згорбився, став більш присадкуватим, і через те, певно, порідів його чуб...

— Ще б пак! — жартує Василь Миколайович. — Мільйони давлять на чоловіка. Як не кажи, а ось уже протягом цілого десятиліття доходи колгоспу щорічно становлять 5—6 мільйонів карбованців, з них майже третина чистого прибутку.

Гроші! Мільйони! Хіба їх їдять мамині лебеді? Василь Миколайович, мабуть, відчув своє німе запитання, бо додав:

— Мільйони у нас служать людям, роблять життя колгоспника заможнішим і культурнішим. Перше: середня місячна зарплата доярки, механізатора, робітника столярного цеху — 160—180 карбованців. Питаюся тебе: це щось та означає? Друге: газифікація села. Третє: спорудження кількоповерхових житлових будинків для спеціалістів сільського господарства, педагогів. Четверте: будівництво школи. П'яте: упорядкування доріг і тротуарів.

Він міг, очевидно, назвати шосту, сьому і восьму позиції, але промовчав, не похвалився; з усього видно, він і не вмів хвалитися, зате вмів діяти так, щоб «гроші робили гроші» — цілі мільйони, які йдуть на людський добробут, на благоустрій села, на розвиток господарства — мільйони йдуть на добре діло.

Почекайте, може, від усього доброго діла й називають Василя Миколайовича діловою людиною?

.

Провесняної години застав його вдома: лагодився чоловік орати два загинці своєї присадиби. Неподалік у садку колгоспні коні поскубували молоду травичку, поряд лежав перевернутий на чепіги плуг, і його леміш виблискував проти сонця найщирішим золотом.

Василь Миколайович був простоволосий, у самій лише сорочці, у кирзаках.

Поплював у долоні.

— То почнемо? — спитав колгоспного їздового — літнього дядька, який густо смалив цигарку, мовби підкурював дерева, що брунькувалися.

— Гой, а ви, Василю Миколайовичу, мой, того... орати вмієте? — сумнівався їздовий.— Давня то робота, ще передвоєнна, ручна й через те важка як холера. Може, й не впораєтеся з плугом?

— Ніби я,— відповів Джурин,— не від плуга?

Він знову поплював у долоні, їздовий запряг коней у колісню. Плуг спершу крутнувся у Джуринових руках, мов відчув, що орач давно не брався до чепіг, а потому, змирившись, ввійшов у землю, і скиба лягла рівна мов під шнуром.

Земля пахла...

У таких випадках кажуть, що земля пахла свіжим хлібом і ще чимсь. Однак скиба тоді не пахла ні хлі-

бом, ні медом, ні навіть потом — земля пахтіла зеленим буйством молодих соків, що пробуджувались, зігріті весняним сонцем, і ще земля пахла терпким духом молодих бур'янів, прілим листям.

Земля пахла весною.

Я стояв збоку, мені здавалося, що орач без особливої натуги виструнює і рівенько викладає скиби, та це, однак, тільки так здавалося збоку, з колгоспного голови піт лився струмками, його кучеряве волосся спадало на очі, й він раз у раз крутив головою, і їздовий знову повторював, що най собі Василь Миколайович оранкою не бавиться, він сам візьме в руки чепіги, він до чепіг звиклий, навесні й восени, прецінь, людські городи кіньми обробляють, не будеш трактор на два загони гнати.

Джурин відмовлявся.

Потім, коли оранка була скінчена, він сидів на плузі й курив. День випогодився, стояв високий, голубий і теплий; обличчя голови колгоспу було втихомирене, щасливе, мовби бозна-яку важливу роботу оце викінчив. На лиці, у всій його постаті нічого не залишилось від того Василя Миколайовича Джуриня, який «обертає мільйонами», він знову став людиною від плуга й від землі, земля для нього, як колись для його батька, для діда й прадіда — для цілого хліборобського роду Джуринів була не просто полем, на якому виростає хліб, земля й до того була чимсь високим і величним.

Земля була Вітцівщиною.

Можна було дивуватися з того тихого плугатарського щастя Василя Миколайовича, а можна було лихому чоловікові й посміятися: і навіщо, мовляв, було йому орати тих два присадибні загончики, — кілька центнерів картоплі голова собі завжди випише.

Та, мабуть, не в картоплі суть, не у дрібній вигоді, суть у тому, що випав такий щасливий день, коли чоловік мав нагоду побувати на весняному святі у самого себе.

.

Василь Миколайович розмірковує:

— Багато тепер говориться і пишеться про науково-технічну революцію, яка, до речі, дедалі зміцнює свої позиції також на селі. Прошу зрозуміти мене правильно, я хочу, щоб сільська робота в полі й на фермі була якомога більше механізована, і я особисто немало роблю для того, щоб сільська робота була легкою, як велосипедне колесо. Але, попри все, думаю і запитую: як зробити, щоб сільській людині хотілося ступити босою ногою на житню стерню, га? А як же наш сучасник, який щодень поспішає кудись, квапиться, біжить мов на пожежу, котрий оточив себе розумними й роботязкими машинами, відчує, що він вічний на землі і водночас смертний, га?

.

Якось у колгоспній конторі мені сказали, що голову можна знайти на новій дорозі, яка будується поза господарським двором. Нова дорога існує поки що тільки в мрійливих умах ценявчан та на червононястих кальках проектувальників. Нова дорога тільки починається: самоскиди один за одним насипають купи гравію, який стане «подушкою» майбутньої сільської магістралі. Василь Миколайович справді вже тут як тут — розмахує збуджено руками й щось доводить районним шляховикам. Не вникаю глибоко в їхню суперечку, з окремих фраз починаю розуміти, що Джурин наступає, аби об'їзна дорога будувалася

якнайскоріше — вона, мовляв, звільнить село від напруги: щоденно асфальтівкою, яка перетинає Ценя-ву на дві половини, сновигають сотні автомобілів, важких лісовозів і трубовозів, а в кожній сільській хаті — діти. Щохвилини може статися непоправне. Крім того, придорожні садиби задихаються від шуму, смороду вихлопних газів.

Я не знаю, до чого тоді домовився Василь Миколайович із районними шляховиками, але після їхнього від'їзду він ще довго походжав по риниську, наче намислив особисто контролювати роботу самоскидів, наче нагадував і просив: швидше, хлопці, швидше!

— Люблю спостерігати, як дорогу будують, — заговорив він. — Камінь до каменя, метр до метра — й все вперед та вперед. Сьогодні ще тут болото, ще тут річище, а завтра підуть сюди люди. В дорозі сидить добрий дух, який кличе кудись...

Хто б подумав, що колгоспний голова любить мандрівки? Дотепер мені здавалося, що довго в дорозі він не засиджується, зробив діло — й гайда додому, нема чого баритися. А тут...

Він сміється:

— А таки сидить, як не кажи, сидить у дорозі добрий дух чи злий і підмовляє, і вабить: їдь-но, іди, чоловіче, світ широкий... За тим поворотом світ цікавіший і кращий, ніж тут. А може бути, що в нас самих сидить чортик, сидить, мабуть, ще з дитинства. Я, вважаю, на дорозі виріс. Пам'ятаєш, якось розповідав, що мої тато тримали мініатюрного коня, якого звали Гудзиком. Був це роботяга з роботяг. Сусід наш Василь Максимонько теж мав конячину, отож мій батько був із ним у супрязі — орали разом, сіяли. А випадала нагода заробити якийсь злотий на тартаку — возили на станцію дошки, плинці, різний матеріал. Часто доручали цю роботу мені: я

віжки в руки і, йдучи поряд з кіньми, погукував на них.

Дорога собі котилася. Віз поскрипував...

Романтика, правда? Тільки дорога котилася вибоїста, кам'яна, «гостра», як тоді казали, а я був босяк. Та це, зрештою, не мало ніякого значення,— відтоді полюбилася мені дорога. Бувало, мамі хвалюся: ось виросту великим, і дорога заведе мене туди, де багато хліба.

Потім, коли став дорослим, дорога повела мене на війну, пізніше — на навчання. Дорогою я повернувся назад додому. І ніби приріс до Ценяви каменем... приріс, чуєш, а проте сидить-таки в чоловікові чортик: їдь, їди, біжи, світ великий і прекрасний!

— Хто зна, Миколайовичу,— кажу,— може, предки були погоничами волів і десь двісті років тому мажами возили із цих країв, із Перегінщини до Львова залізну руду. І воли, і мажі, і руда з підгірних рудень, і самі погоничі належали уніатській митрополії, але дорога належала погоничам волів. Тяжка мандрівка тривала тижнями... і ці давні тижні, проведені в дорозі, нині, певно, не дають нам спати.

— Ти це в архівах розкопав? — допитується Василь Миколайович. — Що ж, може, й твоя правда. Тільки, гадаю, дорога повинна бути легкою. І най собі вже вона кличе... світ за поворотом на правду, як мальований. Тільки хто сказав, що в нашому селі він гірший?

.

Я потерпав, що він зараз почне ганити тих юнаків та дівчат, що покидають села й шукають «білого» міського хліба, і по-хуторянському буде милуватися усім сільським.

А він сказав:

— Будемо говорити про життя відверто й чесно.

Була це звичайна в Ценявській школі виховна година, яка називалася: «Ти і земля». Може бути, що за цією трохи гучною назвою Василь Миколайович приховував турботу голови колгоспу про закріплення молоді на селі, а може, йому, вже немолодому, просто баглося по щирості поговорити з молоддю, послухати про її мрії, плани, почути вимоги і потреби.

Я знаю, що він ішов на цю не першу вже шкільну зустріч, мов на побачення зі своєю молодістю, і тому важив слова мудро, правдиво.

— Будемо говорити про життя відверто й чесно, — сказав він.

І це сподобалося.

Актовий зал притих, немов колгоспний голова розповідав про бозна-які невідомі речі; колгоспний же голова, дядько Василь, якого всі тут добре знали, розповідав про речі прості, звичні — про те, що річ-річно з Ценяви йдуть та йдуть учитися у вузи, технікуми юнаки й дівчата, і тепер село може похвалитися, що воно дало країні понад сотню спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою; про те, що сільська молодь поспішає також на фабрики й заводи, їде на близькі й далекі будови. І, боже борони, нема в цьому нічого поганого, молодь себе шукає, випробовує, до того ж робітничий клас потребує молодих кадрів.

Колгоспний голова також хвалився юнаками й дівчатами, котрі залишилися у селі й працюють у колгоспі. Загальна їх кількість — понад 500 осіб.

— Немала сила, правда? — запитував він, і його очі світилися. — Нам і завтра треба буде молодих рук, і післязавтра, і завжди. Господарство наше росте, ускладнюється. Та хочу відразу попередити, — і Джурин підняв угору руку. — Хочу попередити: нам

у колгоспі не треба лише невдач, які, бачите, не пройшли за конкурсом у вузах, або тих, котрі з якихось причин не зуміли влаштуватися і прижитися у місті. Нам треба талановитих, відданих сільській праці людей; нам треба не заробітчан, не поденників, а господарів!

— А що треба, Василю Миколайовичу, для того, щоб відчутися себе в полі й на фермі господарем? — запитав котрийсь із старшокласників.

Василь Миколайович думав уголос:

— Гадаєте, що так просто відповісти? Крім усього іншого, крім знань, бажання працювати на селі, крім прагнення добре заробити, ще треба, щоб твоє серце лежало, як кажуть, до землі. Ось влітку, приміром, нап'єшся з польової кринички води, ляжеш десь у траві — навколо жайвори, шепіт трав, дзвін коників, тиша. І небо над тобою. І ти почувашся щасливим. І ще ти мусиш, окрім щастя, відчутися, що жайвори, земля і небо належать тобі, ти їм газда, ти за них відповідаєш...

Він сказав це схвильовано — аж голос затремтів — видно, не один раз замислювався про свою відповідальність перед землею, про щастя бути господарем на землі, бо школярі відчували його схвильовану щирість — і зал вибухнув оплесками.

Років зо двадцять тому, а може, й більше, працюючи в сільськогосподарському відділі івано-франківської обласної газети «Прикарпатська правда», я приїхав до Ценяви з редакційним завданням: написати репортаж про ценявських жінок, які на колесах Санталова переробляли тресту льону й добивалися високого виходу волокна. На той час льон на Прикарпатті здобував поволеньки популярність, це була

культура, яка обіцяла молодим колективним господарствам області немалі доходи. Сьогодні, щоправда, не можу точно пригадати, чи я написав потрібний газеті репортаж, зате точно пригадую, що саме того осіннього дня — а надворі дощ і мряка — я познайомився з молодим головою колгоспу імені Шевченка Василем Миколайовичем Джуриним; пам'ятаю, Джурин тоді скаржився, що оскільки він місцевий житель, то після звільнення з лав Радянської Армії у запас його майже примусили взяти колгоспну печатку. А ще, крім печатки, у колгоспі було 17 корів, вісім пар коней, кілька віялок, три-чотири січкальні. Правда, числилось також 275 гектарів орної землі, з якої обробляли лише половину. А ще разом із печаткою молодий колгоспний голова дістав у спадок Омеляна Комара, діда, який вважався одночасно бухгалтером, комірником, економістом, обліковцем і навіть агрономом. Уся тодішня бухгалтерія вміщувалася в одному учнівському зошиті, який старанно вів старий Комар.

Газдуй як хочеш. Наліво поїдеш — біда, направо повернеш — лихо.

Як же було не розчаруватись?

Коням не було що давати їсти, худоба на фермі висіла на пасках, бо коли б лягла, то вже самостійно не підвелась би. Борги перед державою росли з кожним місяцем. Трудодні — грами й копійки. До загального сумного враження ще треба додати дощ, який тієї осені мрячив безперервно, і болото по коліна.

Джурин сидів, задумавшись, у напівтемній кімнатчині, яка служила йому за кабінет, і слухав, про що я збирався написати у своєму репортажі. Потім підвівся, заходив по кабінету — підлога скрипіла під чобітьми.

— Почекайте,— попросив.— На вашому місці я не писав би нічого про льон, ні тим більше про мене.

— Чому? — насторожився я. — Ви чи не одні з перших в області взялися за льоносіяння, вже маєте реальні результати.

— Це лише початок. І хто знає, чи початок заможного колективного господарювання треба шукати тільки в льонарстві. Так, я розумію: нам конче уже треба грошей на будівництво ферм, на придбання техніки, на оплату трудоднів. Я часом, повірте, волосся на собі рву. Людям рядовим що?.. Їм нібито легше. Вони правдами і неправдами добудуть у сільраді довідку й — гайда до міста, на південь України, у Крим. Правда, я кажу про людей, яких можна назвати перелітними птахами. Більшість таки залишається вдома. Вони горнутья до колгоспу... колгосп наш, як фіалка в долонях, розумієте? Нам би, товаришу кореспондент, людям, які горнутья до колгоспу, не так грошей дати, як віри вділити, навчитися розуміти, що ти є господар на полі і на фермі, що все це, чоловічку, твоє, кровне, що ти нарешті став багатим, як ніхто дотепер не був у твоєму роді. І що ти за все відповідаєш, а не лише один Джурин. Якщо цим наші колгоспники переймуться, якщо цим будуть жити, то прийдуть у Ценяву і добробут, і гроші, і слава. Вся суть у людях. У них наше майбутнє. Отак. А ви про льон...

Колгоспний голова був від мене старший тільки на три-чотири роки, він ще, здається, не був і жонатим, а говорив, як умудрений життєвим досвідом гада. Це, зрештою, і була його програма господарювання у молодому колгоспі.

.

Джурин згадує:

— Гадаєш, я не міг тоді піти до райкому партії і сказати: «Ні, не можу більше, рвуться жили. Дайте

мені чистий спокій». Наставали такі хвилини, якщо по правді признатися, коли я таки сів за стіл, брав ручку і папір, щоб написати заяву про звільнення. Але забігла якось до мого «кабінету» наша доярка Катерина Федів, яка сама одна попервах обходила корів у стодолі, що звалася «молочною фермою»... а обходити корів — це значить і годувати, і поїти, і доїти, і чистити, і заготовляти корми. Бувало, Катерина з покрівлі тієї «ферми» зривала сніпки й різала з них січку. Забігла, отже, Катерина Петрівна до мене та й каже:

— Ой Васиliku, виджу по тобі, що тяжка колгоспна печатка. Але ти її не збувайся, чуєш? Ти прецінь у Ценяві свій хлоп, земля тут тебе знає і люди теж знають. І не гадай собі, Васиliku, що то лише тобі тяжко. Був час, коли вночі вривалися до хати ті, що в бункерах сиділи... чорти... вони мене, чуєш, Васиliku, били-колотили як вівсяний сніп, щоб я на ферму дорогу забула, щоб колгоспу зреклася, як Іуда Христа. А я все перетерпіла. перетерпіла й не зреклася.

Як я міг зрадити таких людей?

.

Робочий кабінет Василя Миколайовича великий, по-сучасному обставлений, шафи аж блистять, і в першу мить відвідувач від цього блиску якось розгубився. Джурин схопився з місця, узяв старого під руку й посадив на стілець. Старий озирався на всі боки, вагався, видно, чи почати йому бесіду з колгоспним головою у моїй присутності, а чи відкласти на пізніше, але Джурин сказав, що це «свій чоловік, мовляв, усякі біди й добрі справи йому належить вислуховувати»,— і старий заспокоївся. Йому було вже ген за сімдесят, очі сльозилися, а руки — довгі й висхлі —

тремтіли. Звався він... втім, не буду називати його прізвища, бо прийшов він до Джурина в «головній батьківській справі», як сам признався, і котра, як це добре усім нам знано, завжди болить, а крикнути — якось не осмілюємося. Отож, назвемо старого просто Олексою Степановичем.

Старий шепелявив:

— Ти не гнівайся на мене, Василю, і вибачай, що так тебе по-панібратському називаю, ми з твоїм небіжчиком татом парубкували, цімбориками були. Отож, не питай мене, Василю, як живу-маюся, бо якби добре, то до тебе би не пришкандибав... а я прийшов прецінь у головній батьківській справі.

Василь Миколайович мовчки слухав і кивав головою. Час від часу двері його кабінету трохи відчинялися, люди просилися до нього з ділом: треба було вирішувати, як це завжди буває зранку, масу невідкладних господарських справ, однак голова відправляв усіх назад, просив почекати, бо він вислуховував чоловіка, котрий прийшов до нього «у головній батьківській справі».

— Митро, мій син рідний і кровний, чуєш, не має мене за вітця. Каже: «Тобі пора, старий, уже вибиратися, віджив своє і пережив. Чого небо задимлюєш?» Отакого я дочекався...

Старий беззвучно плакав. Сльози викочувалися з вицвілих очей і розтікалися по глибоких зморшках на обличчі.

— Що ж я вам, вуйку, можу порадити? — запитував Василь Миколайович не так старого колгоспника, як самого себе. Справді, що він може порадити і як може зарадити лихові? — Ну, викличемо вашого Митра на правління... на товариський, може, суд. Побалакаємо з ним, посваримо й накричимо, щоб таким мудрим не був. Митро, певно, покається і вдома, мо-

же, вже не буде дорікати вам старістю. Але в душу, в серце йому хіба доберемося гуртом, га? То таке діло...

— А ти спробуй, Василю, га? Ти можеш, і ти повинен. Чого ж би тебе обирали на голову? Ти мушиш...

Уже потому, коли старий потюпав додому й Василь Миколайович заходився розбирати на столі купи рахунків і фактур, телефонограм і заявок, що ждали його вирішення, він, роздумуючи вголос, сказав:

— Таки, мабуть, треба піти до дідового сина. Повинен же зрозуміти чоловік, що батько — то батько і що ти сам старим будеш. Чи ні? А з другого боку — чого я повинен іти, це так природно знати, що батько — то батько і без чиеїсь підказки. Здається мені, що ми ой як багато за ці колгоспні роки здобули, багато нагромадили, набудували, розбагатіли добраче... а щось, як бачимо, на дорозі й загубили. Треба, мабуть, час від часу озиратися і загублене підбирати... Усе краще, що народ витворив для свого морального здоров'я, мпожити. Чи як думаєш, га?

.

Не для похвали пишу, бо не потрібна вона Василю Миколайовичу, та мушу відзначити, що є в нього постійний потяг до науки, потреба пізнавати, осягати, робити висновки, в малому бачити велике. Він, як і належить сучасній діловій людині, закінчив усі потрібні середні школи, обласну школу голів колгоспів, Львівський сільськогосподарський інститут, час від часу проситься на різні курси підвищення кваліфікації; життя день при дні підкидає йому все нові й нові питання і проблеми, які він повинен вивчати, з ними освоюватися, входити, як кажуть, «у курс», щоб належним чином їх розв'язати; я бачив, як він уміє

глибоко пізнавати суть явища. Часом нібито дрібне й для байдужого ока маловажне явище Василь Миколайович раптом поверне до тебе несподіваним, цікавим боком, і це явище чи випадок набирає вагомості.

Так було і з Володимиром Івановичем Максимоньком та з його заповітною коробкою. Максимонька вже нема на світі, кілька років тому Ценява проводжала в останню путь цього многотраждального чоловіка.

Я знав його, здається, з 1957 року, коли Володимир Іванович щойно повернувся з еміграції з Канади і я брав у нього інтерв'ю для однієї республіканської газети. Був це чоловік насамперед набідований — до Канади виїхав ще на початку тридцятих років і, отже, рахувався серед тих сердешних журавлів, які шукали за океаном хліба і роботи; у Канаді переміряв усі її гомстеди й ліси, будував залізниці, добував вугілля, перепробував десятки інших професій, а все ж постійною його «професією», як він сам любив жартувати, було безробіття. І коли в п'ятдесятих роках трапилася щаслива нагода повернутися додому — він став одним із перших емігрантів на Івано-Франківщині. Потім, правда, повернулися люди з Аргентини, Франції, Парагваю, однак Максимонько немовби започаткував їхню радісну дорогу додому. Приїхав до Ценяви, само собою розуміється, «без мільйонів», і без сім'ї також, і без певної мети в житті.

Головне — він повернувся додому.

Перше, що зробив удома, — подав заяву до колгоспу. Йому, очевидно, було важко звикати й до людей, і до сільськогосподарської роботи, і до нових умов, однак був людиною, як тепер прийнято писати, комунікабельною, енергійною, і правління, приглянувшись до нього, доручило йому бригадирування, потім завідування фермою.

Тоді він подав заяву в партію.

Пам'ятаю, саме тоді, коли Максимонько став комуністом, я зустрів його на полонині під час косовиці; і треба признатися: я не впізнав чоловіка. Він мовби відмолодів, граблі й вила у його руках аж гейби витанцювовували, і люди, дивлячись на нього, на його роботу, теж працювали весело й квапно. Панувало літо, мов дзвін; гори лежали розімлілі, теплі, наче вівці; скошена полонина дихала сухим сіном аж попід сине небо.

В обід, попиваючи з пляшки молоко, Максимонько говорив, розглядаючись навколо:

— Господи, яка краса! — І відразу стрепенувся. — Це не те слово — краса, це щось таке дороге і рідне, за яким я банував усі довгі канадські роки. А тепер, бігме, не страшно вмерти отут. І ти мой, газетяре, не смійся з мене і з моїх слів. Правду кажу.

Хто знає, чи я тоді зрозумів усю глибину його одкровення... одкровення такого простого, як слово «мама».

Уже після Максимонькової смерті Василь Миколайович розповідав, що якимсь під Новий рік Володимир Іванович зайшов до нього в контору і показав плескату металеву коробочку, в якій тримав окрушини землі, взятої з дому ще тієї давньої пори, коли вирушав до Канади; з плескатою тією коробочкою він і жив, перебував злигодні, з нею і приїхав додому. Земля з часів його молодості висохла, і він, уже в селі, котроїсь днини випорожнив коробку, розвіявши пил.

— Аби-с знав, голово,— говорив,— що мені земля була дорогою... спогади з нею різні пов'язані, роки, молодість; я з тією коробочкою ні на мить не розлучався. І може бути, що рідна земля додавала мені сили перебути те, що я перебув, і повернутися назад. А тепер не треба мені землі тільки в коробочці, я на

рідній землі обидвома ногами стою, я у землі по коліна, до пояса, по шию. Що мені, Василю, ще більше в житті треба?

— Я слухав тоді Максимонька, — продовжував Василь Миколайович, — і відкривав для себе глибину, ні, цілу безодню любові чоловіка до землі, що його породила; я був утішений, що бодай край ока зазирнув у тоту глибину, була це, певно, й для мене наука.

.

На засіданні колгоспного правління обговорювалося питання про рентабельність городньої бригади. Здається, відколи існує у Ценяві колгосп, відтоді кожної зими правлінці, підраховувши річні прибутки й збитки, ламають собі голови питаннями низьких урожаїв і високої собівартості капусти, огірків, помідорів, моркви, цибулі. В суперечках, як кажуть, ламалися списи, висувалися плани і контрплани, а тим часом минав рік — і овочівництво знову недодавало в колгоспну касу кругленьку суму.

Причина?

Сьогодні якраз обговорювалися й вишукувалися причини: погані, не зовсім придатні для овочів ґрунти, низький рівень агротехніки, несприятливі кліматичні умови. Все це було так і разом з тим — не так. Василь Миколайович слухав виступи, сам пробував докопатися до кореня невдач з овочівництвом і, поступово докопуючись, дійшов висновку, що вся біда не в ґрунтах і не в погоді навіть, а в роботі: в городній бригаді, як звичайно, працювали старі жінки, які і мислили так: «Вродить — то й слава богу, а не вродить — теж божа воля». Щось подібне кілька років тому спостерігалось на тваринницьких фермах, де теж працювали переважно доярки старшого віку. Крім інших заходів, що сприяли піднесенню продуктивності

тваринництва, як от механізація трудомістких робіт, поліпшення племінної справи, було також вирішено омолодити кадри тваринників. І як результат — виробництво тваринницької продукції вирівнялося, ввійшло в «рентабельні береги».

То, може, омолодити також овочівництво, залучивши в городню бригаду дівчат — випускниць восьмих і десятих класів?

Думка, як грудка снігу, що котилася згори, обростала подробицями, набирала ваги й розгону. Василь Миколайович розвинув її і поширив. Мусимо, це наш святий обов'язок, — якщо хочемо мати майбутнє, — постійно думати про омолодження колгоспу. Відомо вам, товариші, що з приходом, наприклад, на ферму дівчат і молодих жінок середньорічний надій на корову піднявся вище трьох тисяч кілограмів молока. Будемо сподіватися, що успіх так само прийде і в городню бригаду.

А втім, якщо покласти руку на серце, то хіба для господарства, яке щорічно має п'ять-шість мільйонів карбованців прибутків, аж так важливо, чи виростять дівчата на якийсь там центнер більше моркви або капусти? Може, у даному випадку важливіше, що городня бригада стане для двох-трьох десятків дівчат своєрідною школою приростання до землі, може, хай не всі, хай тільки половина, попрацювавши рік у бригаді, полюбить польову роботу, роботу і землю.

Василь Миколайович скрізь і завжди шукає нагоди, щоб підняти вгору, як чесний хліб, роботу і землю, землю і роботу на ній; він вважає, що і в еру повної індустріалізації сільського господарства любов до землі не висохне, як замулена річка: індустріалізація робіт на полі буде рости із зростанням моральних, духовних потреб людини, яка цю індустріалізацію буде здійснювати; йому часом здається, що

досить молодій людині виорати на полі скибу, замилуватися красою житнього лану — й уже вона полонена землею.

Ой, як інколи доводиться Василеві Миколайовичу розчаровуватись: узи, що нібито єднали і в'язали молоду людину з землею, виявлялися слабими. І — прощай, Ценяво!

Та все ж останніми роками молоді в селі не меншає, навпаки, стає дедалі більше. Тепер рідко хто з молодих ценявчан шукає заробітку в Перегінську, Рожнятові чи в Долині. Дехто це явище пояснює без особливих хитрощів: «Навіщо десь їздити за кованими рубликами, коли їх вдома можна заробити?» Очевидно, «ковані рублики» мають значення. Не менше значення у закріпленні молоді на селі відіграє і та обставина, що колгосп, як тільки може, — і матеріалами, і грішми, і спеціалістами-будівельниками — захоплює індивідуальне будівництво. Прошу дуже: лише за три-чотири роки в Ценяві виросло понад 50 нових будинків-котеджів на три і більше кімнат. Крім того, молода людина має змогу на місці в селі вибрати собі професію до душі, а не лише для «кованих рубликів» — професій тепер у колгоспі нараховується більше п'ятидесяти. Далі: у селі появились тротуари; у селі будинки почали опалювати газом; у сільському Будинку культури частими гостями бувають артисти обласного театру і філармонії; колгосп дбає про відпочинок і оздоровлення своїх членів.

І ще, певно, до цих моральних і матеріальних стимулів треба додати той власноручно вирощений юнаком пшеничний сніп або ж центнер прозаїчної капусти.

— Той сніп, — каже Василь Миколайович, — треба покласти в душу.

.

Він розвиває думку: з чого, на його погляд, складається любов до землі.

— Гадаєш, з хліборобського тільки талану? Думаєш, у кожному з нас сидить правічний чоловічок, той, що завжди робив хліб і всіх годував — і хоч ми нині, завдяки Радянській владі, поробилися лікарями, інженерами, учителями, письменниками... а той правічний чоловічок сидить у нас і що б ми не робили — він таки тужить за землею. Ні, я того чоловічка, що в мені сидить, не відкидаю. Най собі живе. Та не він сам лише формує мою любов. Є ще щось... Для мене, скажімо, цим «ще щось» став спогад про тридцять п'ятий чи тридцять шостий рік. Осінь. Листопад, люди вже покосили отави й повибирали картоплі, вижата також кукурудзянка, і для нас, пастухів, наставало привілля. Пасеш собі корівчину, де тільки хочеш, одне пантруй, щоб худобина не забігла в озимину. І це нічого, що вранці роси студені, а ти босий, і це нічого, що моросять та моросять надокучливі дощі, а ти без плаща, на голові маєш тільки мішок. Головне — привілля, а загіритися — загірешся біля ватри, коли візьмеш у долоні гарячу й пахучу щойно спечену картоплину.

Такі наші були радості тогочасні...

Того ранку ми пасли під Князівським; власне, ні села Князівського, ні Ценяви не було видно — плив густий туман; худібка — в білих клубищах, як у хмарах. А коли повіяв вітерець і розвиднилося, ми побачили на високій і голій, без єдиного сучка, вільсі червоний прапор. Це було так несподівано, що ми дивились на нього, як на чудо. Досі ми, дітлашня, виділи прапори урядові, польські, та ще у читальні багачики вивішували нібито «українські» прапори — синьо-жовті, а червоний бачили вперше. Він палахкотів на вершині вільхи, як полум'я. До прапорового

червоного вогню не відразу могли діставатися поліціянти, що понаїжджали з Рожнятова та Перегінська. Потім вільху зрубали, й вона впала разом із червоним прапором на землю.

Коли пригнав корівчину додому, тато мене розпитували:

— Ти, хло', той червоний прапор видів?

— Бачив,— кажу.— Тільки дивно мені, чому його обступило так багато поліціянтів з багнетами? Один біля одного...

Тато оглянулися, щоб хтось не почув чужий:

— Бо вони, щоб знав, прапора червоного боялися. То прапор простих, робітних людей. Цей прапор вивісили на те, щоб бідних людей наділили полем.

Любов до землі, як бачиш, помімо багато іншого й теж головного, вміщує також у собі й революційне знамено.

.

Я шукав білих маминих лебедів...

Очевидно, довге головування Василя Миколайовича не можна пояснити лише економічними показниками та успіхами господарства. Були в нього невдачі, зриви, траплялося, що й на засіданні бюро районного комітету партії «вивертали кожух» і тоді не допомагали ніякі заслуги. А все ж стихали громи, миналася гроза — і його знову чекала захоплююча робота й чекала матінка-земля і люди; власне, люди йшли за ним, допомагали в усьому, відчуваючи в ньому не тільки керівника, який всіма силами і засобами прагне вивести колгосп у передові, а й також прагне, щоб разом із господарством виростили ценявчани, щоб багатіли вони духовно.

Він теж ріс разом із ними: щось здобував для себе нове, щось непотрібне втрачав, а щось давнє у ньому вкорінювалось, як пирій, цим він, бувало, мучився, переживав.

Хіба, наприклад, легко було скинути з себе предковичну владу землі? Він у школі на бесіді з школярами, на комсомольських зборах любить поговорити про землю, про любов і господарське ставлення до неї. Та перш ніж завоювати право проповідувати любов до землі, мусив позбутися її страшної влади над собою, яка давила і гнула вниз.

Кожний селянин про цю страшну владу знає і пам'ятає про неї.

Любов повинна бути радісною і вільною, це, мабуть, закон любові. Він же, розглядаючи план меліоративних робіт на так званих Мочарах, згадав (і серце защеміло), що на цих Мочарах його батько мав сінокіс — шматок мокляку. А ще згадалось, що колись його батько на цьому мокляку посадив берізки. Батько садив, а малий Василько їсти носив — і обидва були втішені, що берези виростуть, висмокчуть з мокляка гнилу воду — й сіно тоді вродить буйно й запашно, як на багацькій полонині.

Ці Мочари, ті берези асоціювалися в його пам'яті з батьком, з його тяжкою роботою, з власним кусничком поля.

Він міг, зрештою, попросити меліораторів, щоб обминули батьків березовий гайок, бог з ним, хай залишиться і росте собі. Хто тепер пам'ятає, що тут колись була старого Джурина сіножать?

А він мовчав... Він мовчки дивився, як екскаватори корчували, виривали з корінням, вирівнювали — переінакшували поле його дитинства.

Міг же крикнути: «Стійте!»

Ні, він повернувся і пішов до своєї автомашини.

Зламав самого себе, а чи, може, зламав заструпілу печатку на давньому манускрипті — владу землі над собою.

Може, й схлипнув тоді, хто тее бачив? Зате почувався вільним; не була це воля розгуляна й жорстока, ні, була це потреба господарська.

І засіяли Мочари льоном.

.....

Він розповідає:

— Мої старі приятелі ще й тепер, буває, згадують про перші кроки Ценяви в освоєнні допоміжних промислів. Мовляв, пам'ятаєш, Васильку-братчику, як ти заходжувався здивувати світ звичайнісінькими горшками? Вічно ти ганявся за тими карбованцями, як за стріляним зайцем.

Ми й справді почали з горшків, мисок, підвазонників, дэбанів різних. Створили щось на зразок гончарної бригади — і напекли того добра повні вози. Певну частку продукції реалізували через торговельну сітку, а коли, бувало, наш рахунок у банку випорожнювався до копійки, що часто траплялося, то споряджали вози з гончарними виробами по сусідніх селах. Я сам продавати не продавав, але їздив, бувало, збоку на велосипеді... їхав дивитися, як іде торгівля; осінь, пам'ятаю, дощ, вітер, а мої гончарі на роздоріжжях видзвонюють горшками й заманюють покупців. Признаюся, тоді я, може, дивився у руки гончарів, щоб випадком народний карбованець кудись не закотився, бо в колгоспі третій місяць не плачено за роботу дояркам і свинаркам, бо треба конче купити якийсь там електродвигун, щоб полегшувати процес приготування кормів.

Ну, припустимо, я їздив тоді обіч гончарів за грішми...

А за чим їздив неділями в сусідні села разом із хористами та аматорами драматичного гуртка? Правда, і в одному, і в другому самодіяльних колективах, незважаючи на свою зайнятість, я брав найактивнішу участь. Не знаю, звідки й бралися сили, бо голова колгоспу — то є голова колгоспу, і часом йому бувало не до співів та не до комедій на сцені. А все ж приходила неділя, і ми споряджали драбинястий обоз: на перший віз ладували декорації і весь театральний реквізит, а на другому возі розташовувалися наші артисти — і «вйо» по навколишніх селах, бо там уже розвішені наші саморобні афіші, і там на нас чекали глядачі.

Не знаю, який був із мене артист чи хорист, не в цьому, зрештою, річ. І не треба також думати, що начебто молодий колгоспний голова заробляв таким способом дешевий авторитет. Ні, ми їздили по селах колгоспним обозом уже не за виторгованим карбованцем, ми їздили, бо вже розбагатіли духовно, і нам було цікаво цим багатством поділитися зі сторонськими людьми.

.

Він розповідає:

— Це було, коли мені вручали орден Жовтневої революції: назвали моє ім'я... я рушив з місця до столу і поки йшов, то думалося, що зараз скажу про моїх предків, які під пам'ятником скасуванню панщини в 1848 році, що стоїть у центрі нашого села, закопали на віки вічні батоги, буки й палиці, щоб вільно працювалося людям на полі... і ще скажу про тих ценявчан, які загинули від кривавих бандерівських рук... і ще скажу про тих, які загинули на фронтах Вітчизняної війни за теперішній світлий день... і ще скажу про перших наших... про першу доярку,

про першу ланкову, про першого тракториста. Їм усім, живим і мертвим, належить цей високий орден.

А прийшовши до столу, я лише схвильовано вимовив «дякую». І почув, як мені міцно потиснули руку. І ще почув, як у горлі щось лоскотало. Де там можна було думати про промови!

Та повір, я думав про своїх краянів, про живих і мертвих.

.....

— Ну то як, не забув, що співанка отак починається: «Ой, сів лебідь, а за ним лебідка на моє плече... лебедята сіли, крилонька зімкнули — білее перце». Мої мама співали...

.....

Уривок з листа:

«...Як ти знаєш, мене не один раз запрошували поїхати до Канади, бо в нашому селі старі люди кажуть, що пів-Канади заселено ценьявчанами, але тільки цієї осені по всіх роботах, коли поля спорожніли, я сів на літак і полетів у складі делегації в країну кленового листа. Вже в літаку я чомусь пожалкував, що згодився на цю поїздку, бо в чужій країні, як правило, показують чужі й блискучі фасади. Потому, однак, цікавість узяла верх, бо ж не тільки світа що у вікні. А ще подумалось у літаку: а може, десь там поміж старими «канадійцями», які виїхали з нашого села, я зачую мамину співанку про білих лебедів?»

Не буду тобі писати про свої зустрічі із земляками-емігрантами; різні це були зустрічі, бо є за океаном земляки і є землячки, які готові тебе втопити в ложці води тільки тому, що приїхав із Радянської України.

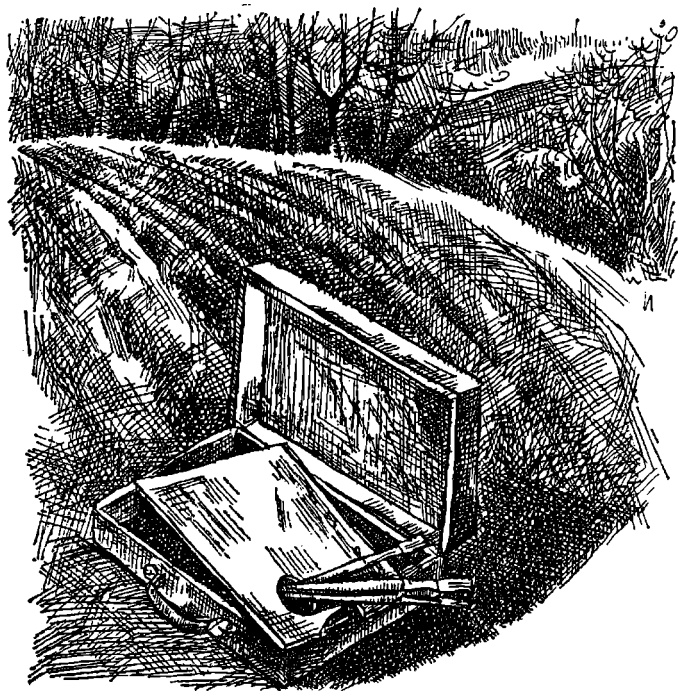
А все ж про одну родину, в якій я мав змогу побувати, тобі розкажу. Вони, чуєш, теж «патріоти» і теж «щирі українці», з гордістю показували мені в холі на дубовій панелі металеву «скарбонку». А на тій скарбонці було написано: «За кожне вимовлене тобою українське слово мама виплачує десять центів». Так вони, виявляється, заохочували сина-підлітка не забувати рідну мову.

Я торкнувся скарбонки — вона була порожня».

.....

А може, не треба шукати білих лебедів на стонській стороні?..

Плуг у борозні

Липневий день — як гончарське горно.

За кварталами приземкуватих будинків, затієних садками, аж там, де біжать івано-франківські вулиці Матросова та Московська, кипить людьми і моторами обласне місто, а тут, на околичній Долинській, сновигає собі дрімота, стоїть цілком схожа на сільську полуднева тиша. По-сільському також пахне пилом, яблуками паперівками і скошеним сіном. Художник лежить у сіні, як у купелі, без сорочки, засмаглий, — художник уткнув у сіно обличчя, дихає його пахощами глибоко — царює. Я йому не заважаю, він сам згодом виринає з сіна, з його глибини, і ніяково посміхається.

— Я трохи дивак, правда? — запитує. Художникові цієї осені виповнюється п'ятдесят, але дивиться він на світ по-дитячому захоплено. — Розумієш, я не тримаю на своєму подвір'ї машини, ані ніякої живності, не вирощую також полуниць... нащо воно мені, мені треба, щоб тут росла трава. Одного досвітка я її скошуюю — і починається для мене царювання: пахощі сіна, дух землі нуртують у моїй душі, я роблюся мовби сильнішим... чи кращим... чи талановитішим. І як тут не згадати казку про Онисію-галичанку, яка змія поборола? Попрацюю годину-другу в майстерні — і гайда сюди, в сіно, в купіль по нову силу. Смішно? Тобі не здається, що тут не так сіном, як сентиментальністю пахне? — Він сидить міцний, плечистий, великими руками обхопив коліна й кілька хвилин мовчить, наче прислухається до самого себе. Потім каже: — Нічого, нікому нема від того біди, що часом стаємо сентиментальними. Та й чи це сентиментальність? Я нічо' не можу без землі... я, мабуть, народився, щоб сіяти і жати, а замість цього малюю картини, викладаю смальтою мозаїчні панно, пишу мистецтвознавчі книжки і статті, вчу в педагогічному

інституті студентів... роблю любов серцю роботу, а за землею однаково тужу. А втім, може, художництво — це також мій плуг і моя борозна!

Він замовкає, домашній його сінокіс потріскує на сонці, як справжній; я розумію художника, всі ми, ті, що вийшли з села, носимо в собі, як добре закляття, силу землі, і, мабуть, від цього тягара увільняться тільки наші внуки.

А якщо увільняться, то чи їм поведеться у житті легше?

Спека...

Через відчинені двері заглядаю до просторої художникової майстерні. На першому мольберті посеред буйної зелені і ясного світла стоїть у Літньому саду в Петрограді задумливий Володимир Ілліч Ленін. Картина ще не закінчена, але Ленін, що вийшов у літній сад на прогулянку, вже по-людськи хвилює, здається, ти сам колись бачив, як Володимир Ілліч стояв отак серед зелені й ясного світла, любуючись мармуровими статуями.

За першим мольбертом — другий, на ньому народжується величезне полотно «Вїзд Данила Романовича до Галича».

— Ет,— продовжую я розпочату розмову, — про який сентименталізм можна говорити, коли чоловік день при дні ходить за плугом? Може, в хліборобській любові до землі вся мистецька твоя сила закладена? Гадаєш, та людина, яка вигадала казку про Онисію, що змія поборола, не була мудрою? Зеренце до зеренця — і вже буяють трави, жита, гойдаються на вітрах ліси. Коли це ти вмієш бачити і вмієш хвилювати серце, то хіба це не щастя, Михайле?

Художника зовуть Михайлом Павловичем Фіголем.

...Ніхто точно не знає, як воно насправді діялося.

Були ж у старому Галичі літописці, ізографи, зо-лотоковачі, не бракувало в місті тонкого пергаменту, білого каменю, чистої тисової дошки або ж найдоступнішої берести, десятки подій та людських імен дійшли до нас із правіку, а про цю подію ніде не згадано словом, не закарбовано бодай рискою, ніби вона, ця подія, й зовсім на білому світі не діялася. А тим часом глибокими вечорами, коли прошкуєш у темряві поміж білими, мов сні, хатами десь у підгалицькому Кри-лосі, Сапогові або ж у моїх-таки Братківцях, напли-ває на тебе з відчинених вікон, з вечорової тиші, з чорних садових кучугур, з вимитих чистими дощами зір... напливає на тебе колисковий призабутий спів — єдиний свідок і документ, який стверджує: давня ця подія таки у Галичі діялася. Може бути, що я трохи перебільшую, колискові співанки далі хатнього вікна не літають, і тому на вечорових вулицях не так часто їх здибаєш — це, певно, воскресають у тобі самому не то мамині колискові слова, не то воскресає перша у твоєму житті казка, а в тій казці повідається, що в стольному городі Галичі жила колись, була колись дівчина, яку підступно викрав лютий Змій.

Не перестаю дивуватися: ніхто точно не знає, як воно насправді діялося, кожен із велемудрих літопис-ців у цю історію не був посвячений, а наші матері, одна одній із глибин правіку передаючи, казали, що дівчину звали Онисією, що не вважалася вона писа-ною красунею, не була також ні княжною чи бояри-нею, була собі простою дівчиною, котра, ставши жо-ною, мала виплекати Галичу дванадцять синів — воїв, ратаїв, гончарів, дереводілів, книгочеїв...

І на тобі: підстеріг Змій Онисію, вкрав, заніс на голу голизну, на кам'яну гору, де височів залізний замок. «Будеш тут, Онисько, жити й мене любити».

Я й дотепер не знаю, чому за бідною Онисією так побивалися галичани, мабуть, багато важили для землі дванадцять її майбутніх синів, та досить того, що посилали вони Змієві за Онисією викуп: везли золото і срібло, мед бурштиновий у жбанах, кружала воску, білі полотна, гнали баских коней.

Змії тільки посмішкувався з галицьких дарів, бо нащо йому злото й мед, коли Онисія у стократ дорожча і солодша?

Пробували також галичани відбити Онисією силою: спорядили полк молодців, що рушили на Змія раттю,— ламалися списи і щербилися мечі об кам'яну гору.

І відступав полк...

А на кам'яній горі за залізною стіною Онисія побивалася, як птаха в клітці, й ждала юнака, котрий би її визволив — Змія убив, гору розметав, а залізні стіни потрощив...

.

Про художника пишуть дослідники:

«Михайло Фіголь перш за все пейзажист: природа рідного краю, невичерпна краса Карпат служать йому джерелом творчої наснаги. Взимку і влітку, в будь-яку пору року художник працює у горах, на полонинах, у містах і селах Прикарпаття, і, мабуть, немає такого куточка, де б він не побував з етюдником. Десятки й сотні натурних етюдів свідчать про уважне й копітке вивчення складного і багатоманітного життя природи, але на суд глядача М. Фіголь, як правило, виносить закінчені вже в майстерні композиційні пейзажі. І якщо в етюдах відчуваються ліричні ноти, то в завершених полотнах автор прагне відтворити епічні панорами Карпат, надати їм широкого розмаху і образного узагальнення. Художник часто повертає-

ться до улюблених мотивів, створює все нові й нові варіанти, але рідко коли повторюється. Світ його пейзажів завжди широкий, й дихати в ньому вільно і легко».

.

Лист із Снятинщини:

«Доброго вам дня, шановний Михайле Фіголь! Даруйте, що так звертаюся, але, на жаль, я не знаю, як вас звати по батькові. Не знаю також Вашої адреси, тому пишу на Івано-Франківське Товариство художників.

А звертаюся до Вас ось з якого приводу, власне, особливого приводу нема, хочу просто висловити Вам свою вдячність. Річ у тім, що кілька тижнів тому я побував у Києві й випадково потрапив на республіканську виставку образотворчого мистецтва. Пишу «випадково», а по правді я давно й серйозно цікавлюся живописом, збираю колекцію художніх листівок, маю чимало кольорових репродукцій.

Так ось, потрапивши на виставку, серед інших полотен — кращих і гірших — я побачив Вашу невелику картину, яка називалася «Княжа гора в Крилосі». Не скажу, що вона відразу приковувала до себе увагу, чимало відвідувачів лише пробігали по ній очима і йшли далі, та були й такі, котрі подовгу стояли біля полотна. Не знаю, чим заворожила мене Ваша картина: кольоровою гамою, глибоким і відкритим диханням землі? А може, вся суть у новизні, що струменіла, жила в картині. Новизна була в отій високовольтній лінії, що трьома струнами дзвеніла й гула над землею. Цілком може бути, що десь в іншому місці банальна високовольтна лінія нікого не вразила б, вона ж бо стала звичною деталлю в прикарпатському краєвиді, але на Княжій горі в Крилосі її струни

звучали, як арфа. Я за професією вчитель, викладаю історію і знаю, що Княжа гора, оті мальовничі схили, оті ліси, що бовваніють у далині, оті колгоспні поля пам'ятають: тут стояв стародавній Галич, столиця галицько-волинського князівства. Віки згладили з поверхні землі палати і храми, мури і вежі, але вони нічого не могли вдіяти із землею, вона й не старіла, вона, затаївши в собі давнину, гейби знову воскресла... і треба було бути справжнім художником, радянським митцем, щоб помітити в сучасній деталі краєвиду могутнє скресіння землі...»

.

Ви ще не забули галицьку Онисію, яка синіє на кам'яній горі за залізними стінами? Жде Онисія юнака, котрий Змія звів би зі світу, гору розметав, а залізні стіни розтоптав...

Пам'ятаєте?

.

Осінь пряла для бабиного літа павутиння й розвішувала його, щоб висріблювалося на кущах і поруділому бадиллі; в підгалицьких гаях ходив від дерева до дерева невидимий коваль і перековував листя на мідні пластівці: березова мідь спадала на землю з тихим дзвоном і навіювала сум; озимина врунилась ярою зеленню, бризкала під черевиком молодим соком — тут несподівано віяло в обличчя провесінню; три трактори беззвучно пливли в теплому мареві (вітер зносив гуркіт моторів до лісу), як лодії на ріці.

Мир, блаженство осіннє, тиша панували над полями і гаями: у мирі цьому, поміж срібною пряжею бабиного літа я блукав навколо Галича, шукаючи не так слідів старовини, як бажаючи навіч побачити

горби і яруги, поля, стежки, дороги — місцевість, на якій колись стримів стольний город. Мою цікавість не можна було назвати туристською, в той час я починав збирати матеріали до історичного роману, і мандрівки навкруг Галича мали суто практичне, так би мовити, значення.

Тоді я зустрів на крилоському полі художника; художник нипав по свіжозораному загону, як бусол, час від часу нагинався, підіймав якусь річ, уважно її розглядав і йшов далі.

На краю поля сиротів покинутий ним етюд, художник забув про нього, він, мабуть, забув про все на світі, його увага була прикута до свіжих масних скиб. Я готов був із нього поглузувати, що, мовляв, шукаєте, товаришу, на стародавніх полях золота-срібла, але, на щастя, я не встиг сказати ні слова, художник повернув на мою стежку, сів на стерню і почав викладати з кишень шматки кераміки, кілька грудок оплавленого залізного шлаку, два чи три вістря стріл.

— Скільки я не ходжу цими полями.. змалку, рахуйте, ходжу, як тільки-но зіп'явся на ноги, а ви-збирати, повитягувати із землі всі стріли не можу.

Він сказав гарно, цей високий, красивий чоловік з відкритим і засмаглим обличчям — із крилоського поля всі стріли не вибираєш, їх тут сіяли та сіяли, а кожна стріла — то людський біль, то рана або смерть. Мені пригадалося бачене на розкопках староруського городища Пліснесько, що на Львівщині: археологи, натрапивши на білі людські скелети, буквально щіточками здували з них пил, обмірювали їх, фотографували, а потому, вивчивши прадідівські кістки, зносили їх у викопану на краю урочища яму і скидали гамузом. Мені тоді чомусь було шкода зруйнованих для науки прадідівських могил, здавалося, що

вчені потривожили віки, які спали в землі, і я сказав тепер художникові:

— А може, й не треба всі стріли визбирувати? Мода тепер пішла на археологічні пам'ятки. Кожний...

— Я — не кожний, — сіпнувся він. — Я — Фіголь, — назвав себе художник. — Я трохи, як бачите, малюю, — кивнув на забутий етюдник. — Я тут, у Крилосі, народився, тут мої родичі мешкають, діди тут мої поховані... діди добрі й злі, я все про них хочу знати... все хочу знати про мою землю. А оці стріли, оці черепки — свідки, вони говорять, якщо вміти їх слухати. Ви знаєте, що місця, де стояв стародавній Галич, шукали понад сто років? Війни, ворожі навали, людська несвідомість, час — усе ополчилось супроти Галича, по ньому навіть сліду не лишилося. Тільки деякі назви якимось дивом збереглися: Прокліїв сад, Княжа криниця, Грецький монастир, Підгороддя, церквища різні. Археологи спершу копали там, де стоїть церква Пантелеймона в селі Шевченковім, потому шукали Галич на Замковій горі, а там, виявляється, був двір боярина Судислава, потім у Крилосі, в моєму селі, натрапили на фундамент храму Успення, на Золотий тік, на саркофаг князя Ярослава Осмомисла — і столиця була «прив'язана» до теперішнього Крилоса. Але минуло більше сотні років, скільки знання недобрано. А ви кажете «мода».

Він жалкував, що «недобрано знання», як жалкує хлібороб, що недобрано врожаю.

.....

З автобіографії художника:

«Важко уявити, як би склалася моя доля, коли б Прикарпаття, всі західноукраїнські області не возз'єдналися з Радянською Україною. Вир нового життя підхопив мене, я хоч не відразу прийшов до своєї

мети, та вже перші повоєнні роки розширили мій кругозір, збагатили життєвим і творчим досвідом. Служба в лавах Радянської Армії, що проходила на Далекому Сході, практична робота художника при політвідділі військової частини, навчання в Заочному народному університеті мистецтв ім. Н. К. Крупської, після повернення з Армії — робота в Станіславському товаристві художників, згодом у майстернях Художнього фонду УРСР, перші серйозні спроби самостійної творчої праці над пейзажем, перші виставки і, нарешті, здійснення найзаповітнішої мрії — Ленінград, музеї, невичерпні скарби світового та вітчизняного мистецтва, аудиторії Академії мистецтв, що постійно зберігають пам'ять про великих майстрів минулого — Карла Брюллова і Тараса Шевченка, Василя Сурикова і Михайла Врубеля — все це було і моїм життям, і моєю дорогою в мистецтво».

.

Нипаю по його майстерні вже не одну годину. Художник стоїть за мольбертом, його не цікавить моя присутність, і я з цього користаюся: переставляю вже знайомі і нові його картини, копаюся у стосах ескізів, гортаю аркуші альбомів. І можна тільки дивуватися широті його зацікавлень: Карпати, Львів, Ленінград, Москва, Новгород, Псков, а далі — Югославія, Словаччина, Угорщина, Австрія, далека, як казка, біла й різнокольорова Індія і... Крилос; рідний Крилос — це мовби центр сходженої і з'їждженої ним землі, в Крилосі мовби зосереджена уся земна краса.

Я кажу про це художникові, він ніби й не чує; художник довго ходить з Леніним по Літньому саду в Петрограді, ловить різьблену від листя тінь на Іллічевому чолі і аж згодом озивається:

— Колись один критик звинувачував мене в смертних гріхах за те, що я нібито прив'язаний до Крилоса, як до воза; я обіймаю світ і людей... але є в тому світі місце, до якого я повертаюсь після всіх земних доріг, щоб напитися води і надихатися травами.

Михайло Фіголь за двадцять п'ять років творчої діяльності устиг зробити дуже багато: десятки й десятки живописних полотен, що їх закупили музеї Москви, Києва, Львова, Івано-Франківська. Портрет Василя Стефаника, який у сторічній ювілей письменника був подарований Спілкою письменників України польському місту Кракову, теж, до речі, належить пензлеві Михайла Павловича. Його монументально-декоративні панно, вітражі, настінні розписи, роботи в кераміці, кольоровому цементі можна побачити в багатьох містах і містечках Прикарпаття. Про розмах творчої діяльності митця свідчить хоч би той факт, що починаючи з 1954 року Фіголь брав участь майже в шістдесяти різних художніх виставках.

— Однак це не означає, що ви напишете про мого тата: «Він великий художник»? — лукаво запитує мене Фіголева донька Ксеня, студентка Львівської консерваторії. Ксеня вміє «серйозно жартувати», я це знаю, і знаю також, що для неї на світі нема, мабуть, більшого авторитету й більшого митця, аніж рідний батько.

— Ні, я так не напишу, — відповідаю дівчині. — Величину митця часто визначають не його сучасники. Та я впевнений, що без творчості Михайла Павловича світ на Прикарпатті був би біднішим. А це, Ксеню, та щось значить.

Дослідники творчості М. П. Фіголя пишуть:

«Художник постійно себе шукає. Від тонального живопису він переходить до декоративного розуміння

картинної площини, контурної характеристики форми та перспективних планів, виразних і дзвінких співставлень, чистих, яскравих кольорів. У цій манері, що явно тяжіє за стилем до монументального живопису, художник знайшов відповідні засоби для виразу задумів, свого індивідуального хисту і мистецького, образного світосприймання.

З середини шістдесятих років центр творчих зацікавлень Михайла Павловича дещо схиляється до монументально-декоративного мистецтва: сграфіто, мозаїка, настінний розпис, вітражі стають такими ж улюбленими і звичними видами, як і станковий живопис.

Нові мистецькі завдання висувають на перший план нові проблеми, монументальне мистецтво вимагає передусім іншого образного мислення, уміння оперувати великими історичними категоріями та широкими узагальненнями, засобами алегорії і реалістичних символів. Не відразу, але від однієї роботи до другої зростала майстерність М. Фіголя як монументаліста, і в кращих творах йому вдавалося досягти органічного синтезу змістовності й декоративного початку, конкретної достовірності образів і умовності зображальної мови...»

.

Милиця Миколаївна Симашкевич, «художниця театру і кіно», як пишуть про неї у «Словнику художників України», прожила велике і мудре життя. Досить сказати, що вона оформляла вистави в театрі «Березіль», працювала на кіностудіях Києва та Одеси, і, отже, мистецтво своїх колег вміла судити суворо, за найвищими вимогами. Про Фіголя вона казала:

— Цей митець прийшов від землі. Я знаю, що так кажуть про хлібороба: ця людина від плуга.

А Фіголь — від землі. Він учиться в неї монументальності.

У Милиці Миколаївни на квартирі в Івано-Франківську, куди її доля занесла після війни, висіло кілька робіт Михайла Павловича, й вона була рада кожному їх показати:

— Я знаю Михайла з самого початку...— говорила стара, втомлена жінка.— Знаю з пуп'янка. А тепер дивіться-но, як земля у нього буйствує, росте горами, оперізується дорогами, купається в світлі. Тут справжнє весілля фарб...

Вона Михайла любила й, можливо, надто захоплювалася його полотнами. А може, це була звичайнісінька людська радість старої художниці від того, що в мистецтво приходять талановиті люди.

Люди від землі.

— Слухайте,— розповідала вона,— колись улітку я приїжджала у Крилос до Михайла в гості. Вдома мені кажуть: «Десь він на етюдах... десь блукає як сновида». А я, уявіть собі, застала його на сінокосі. Ішов попереду колгоспних косарів, коса виблискувала, клала траву у валок рівно і чисто. Я тоді боялася його окликнути, щоб не збити з ритму; я боялася, що мій приїзд переб'є йому косовицю — і тихцем стежкою подалася на шлях зупиняти перший-ліпший автобус. Йшла я тоді до того автобуса й думала, що підглянула таємниці Фіголевої творчості: із землею він зв'язаний не «творчими наїздами», він з нею зв'язаний пуповиною, тому й буяння таке на його картинах.

...Милицю Миколаївну ховали серед літа. Були біля свіжої ями промови, сумовита мідь оркестру і були волошки з жита, що половіло попід Крилосом.

.

«Слухай, — писав мені якось Михайло до Львова, — маю до тебе справу. Чи не зміг би ти зацікавити когось із слідчих, яким романтика пошуку не видається чимсь несерйозним, однією кримінальною подією, яка сталася понад сорок років тому? Суть її в кількох словах така. Археологи, як тобі відомо, шукали стародавній Галич довго, копали тут і там. І ось влітку, здається, тридцять п'ятого року археологічна експедиція на урочищі Спаському натрапила на кам'яний саркофаг. Було це надвечір. Знахідку обкопали, але скоро запала темрява, й відкривати саркофаг вирішили вранці при ясному сонці й при чесних людях.

Звісна річ, що новина ще того ж вечора розкотилася по навкружних селах і по вулицях Галича.

А вранці... вранці саркофаг, що важив кілька тонн, щез, із нього не лишилось навіть сліду, кам'яної скалки. Був і нема. Як сон. Викликані на місце події поліціанти здвигали плечима й вдавали, що не вірять археологам ні слова, бо хіба то можливе, щоб кам'яна домовина випарувалася, запалася під землю? А може, панове археологи, її зовсім не було?

Так і зосталася ця таємнича справа нерозгаданою, і мучить вона мене своєю загадкою не один десяток років. Я гадаю, що це було заховання засновника Галича як столиці князівства Володимира Ростиславича — батька Ярослава Осмомисла.

Втім, хто може точно сказати, що таїв у собі зниклий саркофаг? А тим часом, певно, ще живуть люди, які щось та знають про цю дивну пропажу, може, слідчі натраплять на давні сліди...»

.

На відміну від Милиці Миколаївни Симашкевич, я ніколи не застаю Фіголя у Крилосі з косою чи з сокирою — минулорічної весни він задумував своє

монументальне полотно про Данила Галицького, і йому було не до косовиці. Приїжджав з Івано-Франківська в село робити зарисовки, шукав серед колгоспників цікавих типажів, одне слово, переймався сивим вітром, що віяв понад Крилосом.

Якогось дня я застав його в городчику, він стояв і розминав у долоні грудку глини.

— О, добре, що приїхав, — зрадів він. — Якраз мені типаж для історичної картини потрібний. Зроблю з тебе гусяра або ж воя. А що? І себе на картині намалюю, в людський натовп поставлю себе, в народ. І проти істини не соґрішу.

— Хочеш сказати, що ти вже був тоді, у XIII столітті? — сміюся.

— А чому б і ні, га? Що ми знаємо насправді? Чому один чоловік стає художником, а другий — ковалем? Питають мене, бувало, студенти, як ви, Михайле Павловичу, починали як художник? А я червонію і переводжу розмову на іншу колію або ж відбуваюся двома-трьома словами: «Ну, мовляв, учився, прагнув». Ось і все. А тим часом не все було так просто...

— А як? — допитуюся.

Він прикладав розім'яту грудку глини то до чола, то до обличчя, то до губ — чи нюхав її, чи цілував?

— Не знаю, — відповів майже сердито. — Зате знаю точно, що он там на схилах гори в давнину височів Грецький монастир, а внизу, де тепер стоїть хата мого батька і де є добра глина, щоб виробляти й випалювати горнці й миски, сиділи від правіку гончарі. Переказують, що греки прозивали їх по-своєму — фіголями. Виходить, уже тоді в моєму роді зароджувався потяг до прекрасного. А ще знаю, що мій тато, звичайний собі невчений селянин, натягував на підрамник полотно, що йому давала мама, і тихцем ма-

лював. Тихцем, щоб люди не бачили, бо де ж пасувала статечному газді така «пуста забавка». А вже ген-ген потому, коли в нашій хаті мешкали влітку археологи, коли мені було сім-вісім років, я, пам'ятаю це, як нині, з якимось трепетом торкався до їхніх знахідок — до кам'яного різьблення, до уламків жбанів і корчаг, до золотого чільця на черепі княжни...

А хтось собі думає, що художником легко стати.

Фіголь подає мені розім'яту теплу грудку глини. З неї справді можна виліпити коня, бога або... художника.

.

Знову настала пора нагадати читачеві про Онисію з Галича, яка (пам'ятаєте?) побивається на чужій чужині — на кам'яній горі за залізними мурами. Змій не шкодував дівчині шовкової одежі, золототканих поясів, сап'янових чобіток. Змієві служки прикрасили дівочі коси діадемою, за котру можна було купити тисячу пар волів; нічого не жалів Змій, щоб тільки прихилити д' собі Онисію.

І хто поручиться, що котроїсь ночі Онисія не зламалася б, як стебелина, та не лягла б добровільно поруч із Змієм... лягла б і народила б на нашу голову змієнят, бо, мовлять, крапля довбає камінь, і тоді розповзлися б змії по всіх усюдах, а дівчина забула б, що вона жила в Галичі, де шумлять навкруг, як море, дубові й тисові гаї, де Дністер гойдає лодії і несе їх, забавляючись, у море Руське...

Хто відає, як би воно насправді сталося, коли б в Онисії не було Матері; послали Мама з вісточкою до Онисії сокола... сокола того Змієві слуги осліпили, й розбився він на гострих скелях; послала Мама до Онисії журавля... упав журавель у вируюче полум'я, що його роздули Змієві слуги; послала Мама до

Онисії білого голуба... білого голуба вороги прошили стрілою.

Тоді послала Мама до Онисії сірого горобця, пташка ця, як відомо, непоказна, нікому він не впав у вічі, ніхто його поважно й не сприймав, Змієві стражники теж махнули на нього рукою.

А горобець сів на залізну стіну та й мовить до Онисії:

— Так і так, Матуся твоя дізналася від відунів, що перемогти Змія можна силою земною...

.

Тут мусимо перервати оповідь про Онисію, бо в Івано-Франківському педагогічному інституті пролунав дзвінок, студентство припинило, і в аудиторію зайшов доцент, кандидат мистецтвознавства Михайло Павлович Фіголь.

Доцент і кандидат трохи відрізнявся від митця — в аудиторії він був підтягнутий, змобілізований, суворий і мовби аж неприступний: у такого, якщо не знаєш матеріалу, не випросиш трійки й не скористаєшся традиційною шпаргалкою. Та так воно, зрештою, повинно бути. Фіголь, який викладає історію культури та мистецтва, любить повторювати студентам:

— Я скоїв би громадянський гріх, коли б не вимагав від вас знань. Які будуть із вас народні вчителі, якщо будете бідні духовно, якщо не відкриються вам, як чудо, література й мистецтво, якщо байдуже проходитемете повз живописні полотна сучасного художника, якщо на стародавню ікону будете дивитися як на предмет культу, якщо вас не схвилює кахля Бахметюка або витвори теперішніх народних кераміків. Незнання породжує глуху як стіна байдужість. А що, питаю я вас, може посіяти байдужий сіяч?

Я колись чув подібну Фіголеву філіппіку в інститутському коридорі. Присоромлений студент шмигнув униз сходами, ніби провалився крізь землю, а викладач ще довго не міг заспокоїтися. Він узяв мене під руку, ми ходили гамірливими коридорами (студенти розступалися перед Фіголем шанобливо) й розмовляли про духовну глухоту. Його, художника й вихователя молоді, ця проблема глибоко хвилювала.

— Уявляєш, за довгі роки викладацької практики траплялися мені студенти, які не цікавилися ні театром, ні художніми виставками, ні книжками; траплялися, як пні на гладкій дорозі, сліпці, що не вміли бачити всього того прекрасного, нового, що привнесено у звичай народу в наш радянський час; здибав я також людей, що шукали «історичних місць» десь по Європах, у Єгипті, Індії, вони марили про зарубіжні поїздки; про «Метрополітен-музеум» у Нью-Йорку, а про художника Труша навіть не чули; знаходяться мудрагелі, котрі звисока позирають, приміром, на гуцульську різьбу чи, скажімо, на хохломський підлаковий розпис, вбачають у тім щось «сільське», «несправжнє», а самі як навіжені накидаються на оголених дівичь із зарубіжних журналів.

Є всякі... І в тому, що вони ростуть байдужими, що серед жита вилушчиться кукіль, я виню насамперед самого себе: десь недоробив, десь не зумів дійти до серця, не відкрив... не заворожив... не навчив... не переконав, що, слухайте ж, добрі людоньки, живете в суспільстві, яке створило всі умови для духовного розквіту людини: бери, думай і багатій духовно. А якщо до того ти вчитель, то надбане багатство дасть великі проценти в майбутньому, коли підроснуть твої вихованці.

Сам Михайло Павлович — ненаситний; він ніколи не промине цікавої виставки, де б вона не була —

в Ленінграді чи в Москві; він не пройде мимо гарної книжки (і вміє книжку поцінувати), його гостинну хату не мають права обминути ні письменник зі Львова, ні художник із Києва, ні архітектор із Новгороду. Дружина його, Тетяна Данилівна, лікар, яка днями й ночами схиляється над дитячими ліжечками й повертається додому стомлена, не завжди, можливо, хвалить чоловікову гостинність, бо знову збирай, жінко, на стіл, знову подай щось випити, знову мий і мий посуд. Однак вона мовчить або лише зітхає:

— Ніби я не розумію, що йому потрібні люди і люди...

Справді, Михайлові Павловичу треба багато: нових цікавих людей, картин, книжок; його хата, як музей, повна живописних полотен, знайдете тут стародавню різьбу, карбування по металу, перлини гугульської кераміки — кахлі Олекси Бахметюка і миски Павлини Цвілик; скарби мистецькі тут не замкнені в глибоких скринях, вони живуть, нуртують, примушують художника порівнювати, співставляти, шукати, рости.

І не байдужіти.

Ви десь бачили байдужого митця?

.

Мамин лист зберігається в домашньому архіві серед найцінніших паперів, він нікому його не показує, але сам зрідка перечитує і думає, що треба знати міру в любові до землі, на якій ти народився, не треба все, що відбувалося в її історії, прикрашати та ідеалізувати, влада землі часто буває жорстокою.

Мама писали йому того листа в армію, чорнильні кривульки подекуди поблідли і стерлися:

«У перших словах кваплюся тебе, Михайле, звістити, що вмер твій дід, а мій тато Федь. Сталося це

чотири дні тому на полі. Тато мої ніяк не хотіли писатися до колгоспу, шкода їм було поля, ти ж знаєш, які вони були, мої тато. Для них поле було дорожчим, ніж діти і жона, ніж цілий світ. А настав час, рушив трактор полем й зачав переорювати межі, а мої тато впали, розпростерлися на загоні хрестом, кричали й хрипіли, що не дадуть орати. Так, розпростерті, вони й умерли, царство їм небесне...»

Михайло Павлович не пише про свого діда по матері ні в біографіях, ні в анкетах, я теж би міг його не згадати, коли б не був переконаний, що смерть Федора Медовича не залишила в юнацькій душі сліду: разом із дідом Федором умерло старе життя, старі поняття, звичаї, порядки; саме тоді, може, в Михайловій душі відбулася переоцінка старих скарбів, поле в'язало його з минулим, тепер стелилися йому нові шляхи. Він пам'ятав, що Медовичі вважалися в Крилосі багачами, тримали чимало поля, плекали коней; вони, всі Медовичі, робили на землі і біля худоби як прокляті, не бачачи ніколи ні сонця, ні зір, тільки й жили працею та землею. А ще гордилися, що нібито походять з боярського роду Медовичів, які навіть згадуються у літописах.

Так, усе це було: стародавність роду, робота, земля, худоба, а радості людської, щастя простого, як ковток води, ніхто з Медовичів не знав, і коли Мариня, донька Федора Медовича, віддавалася за Павла Фіголя, Михайлового батька, то старий мало не відцурався своєї дитини. «За кого виходиш? За лісникового сина? Глум і сором на мою голову!» — кричав.

Медовичі мусили вигибнути, щоб земля оновилася, щоб вирости на ній високовольтні лінії, нафтові вежі, палаци, будинки, щоб із покрайних загончиків розлився широкий лан.

Може, тому й умер на ріллі старий Медович, щоб нове не забарювалось, не привалювалось скибою?

Нове — це також доля Михайла Фіголя, його щастя і талант.

Якось у Єревані, будучи в гостях у свого друга із студентських часів, відомого вірменського художника Мінаса Аветісяна, Михайло Павлович розповів про смерть діда Федора, про наївні татові малюнки, про підкрилоські горби, про кам'яне різьблення і Осмомислів саркофаг, що були відкопані на Княжій горі, про густі дощі на Прикарпатті, про Космацькі гори, що пливуть, як золоті кораблі. Звідти, з вірменських високих і голих гір, з червоних скель домашнє, узвичаєне, часом призабуте, інколи непомітне, раптом вирізьбилося перед очима випукло й значимо.

— Ти маєш рацію, Михайле-джан,— сказав Мінас. Вони сиділи на старезній стіні Урартської фортеці, що височіла на горбі під Єреваном, і дивилися, як заходило за горами сонце: місто, нагріте за день, овійувало художників теплом.— Усе, що ти розповів, Михайле-джан, дуже важливо для митця: важливі смерті праведні і грішні, і оце сонце, що розливає на горах червоний вогонь, і місто, і дощі, і вітер, і скрип колеса на гірській дорозі. Ми — як ріки, до яких з усіх усюдів біжать струмки. Часом нахлине й каламутна хвиля... трапляється ж різне в житті, але каламуть минається, намул осідає на дно — знову плесо чисте.

...Умер нещодавно Аветісян, а плесо його не висохло. В Михайловій хаті висить чимало його картин, і з кожної зазирає нам у душу Вірменія.

З рецензії:

«Заслугу М. Фіголя у розвитку історичного живопису годі переоцінити. Митець постійно звертається до історичної тематики, до образів героїчних предків. Данило Галицький, Ярослав Осмомисл, прекрасна Роксоляна стають його улюбленими героями. Поруч з ними Михайло Фіголь створює образи Олександра Невського та Мстислава Новгородського Удалого.

Працюючи над живописними полотнами, мозаїчними панно, на яких відтворені історичні постаті, Фіголь намагається передати дух епохи, її колорит. Відчувається, що митець не просто знає історію, він уміє «входити» в неї, відчувати її дихання.

Історичний живопис, а також портрети Лесі Українки, Василя Стефаника, Марка Черемшини, Ярослава Галана — яскрава сторінка в творчості М. Фіголя...»

.....

Суперечка з уявним опонентом:

Я. Хіба неправда, що дехто з нашої пишучої братії з певною пересторогою береться писати про художників, письменників, акторів, композиторів. Трапляється, що добре слово про митця говоримо аж після його смерті. Тим часом художник чи актор не менший трудівник, ніж, скажімо, комбайнер або шахтар. Хтось добуває хліб насущний, а хтось духовний.

Опонент. Але ж бо ви самі писали, що справжню значимість, величину таланту художника визначатиме історія, а не лише його сучасники. То, може (хе-хе!), залишимо цю роботу для нащадків?

Я. Історія — великий суддя, однак і сучасники вимірюють глибину того чи іншого таланту, виважують зроблену митцем роботу. Не треба відкладати на майбутнє, наприклад, оцінку праць того ж Михайла

Фіголя з історії українського мистецтва. Хіба до нього хтось серйозно займався вивченням творчості художника-реаліста кінця ХІХ—початку ХХ століття Ярослава Пстрака? Щоправда, Пстрака принагідно згадували поруч із К. Устияновичем, М. Івасюком, І. Трушем, О. Куриласом, у музеях експонувалося кілька його робіт. І це все. Тим часом художник вніс у розвиток українського мистецтва неабиякий внесок, він один із перших галицьких майстрів звернувся до реалістичного зображення життя. Михайло Павлович намагається у своїй праці про Пстрака не тільки проаналізувати побутові, міфологічні, історичні полотна художника, його працю в тогочасних галицьких сатиричних журналах, а й простежити його життєвий шлях, розповісти про трагедію забутого, всіма покинутого художника, який умирав навесні 1916 року в харківському військовому шпиталі.

А хто крім Фіголя привідкрив широкому читачеві прецікаву сторінку з історії української сатиричної графіки кінця ХІХ—початку ХХ століття? По суті, Михайло Павлович у своїй книжці (вийшла у видавництві «Мистецтво») один із перших українських радянських мистецтвознавців на прикладах графічних робіт художників розгорнув широкий літопис політичної боротьби, яка точилася того часу на сторінках журналів «Страхопуд», «Зеркало», «Комар», «Пчілка», «Шершень» та інших. До речі, його праця є також певним внеском в історію української журналістики.

Фактично Михайло Павлович заново відкрив такого призабутого художника, як Осип Сорохтей. Фіголь розшукав серед родичів художника та колекціонерів сотні графічних аркушів Сорохтея, підготував виставку його творів у Львівському музеї українського мистецтва і видав навіть альбом.

Ні, не обов'язково жити в столицях, щоб яось по-особливому відчувати плин художнього життя і, як кажуть, із того плину не випадати. Очевидно, і в тихому Івано-Франківську не візьметься твоє поле провінціалним облогом, якщо твій плуг постійно в борозні.

.

Художник розповідає:

— Є образ, до якого повертаюся майже кожного року і котрий у моїй творчості так важить багато — це образ Леніна. Коли я вчився в Академії мистецтв, то сховався й замалював чи не всі ленінські місця в місті на березі Неви. Потім зробив велике мозаїчне панно «В. І. Ленін», намалював картину «На зорі Батьківщини», на якій Володимир Ілліч стоїть на тлі Кремлівської стіни; створив чимало ленінських портретів. До шістдесятиріччя Жовтня закінчив картину «Ленін у Літньому саду»...

Кожного разу, коли сідаю за нову роботу, що має поповнити мою Ленініану, відчуваю невичерпність цієї великої теми. Ленін — це глибина мислі на його чолі, це море доброти і людяності в його усмішці; працювати над його образом і важко, і відповідально, і радісно. Ось і зараз я ще не остиг від попередньої роботи, а вже готуюся до нової. Хотілось би розгорнути тему «Ленін і Україна».

.

Він підводить мене до вікна у своєму холі й показує на миску; я беру дзвінку й голосну гуцульську миску в руки, від неї, цієї звичайної за формою миски, віє несподіваним теплом жовтого й зеленого вогню, велике листя, що обрамлює криси, дві птахи, що цілуються, нагадують манеру розпису Олексі

Бахметюка, однак так лише здається на перший погляд, у мисці малюнок набагато соковитіший, сміливіший, може, ніж у самого Бахметюка, нема в ньому надокучливої здрібленості, прикрашування, кожна деталь тут свіжа, крупна й несподівано нова.

— А що? — Михайло Павлович задоволений враженням, яке справила на мене миска.— Правда, першокласна робота? Я журився, що гуцульська кераміка тупіє на місці, як сліпа бабця, а ось появилася дівчина... уяви, що дівчина родом із Могилева-Подільського, звуть її Валентиною Проданець, а тепер по чоловікові — Джуранюк, і старі закостенілі форми раптом в її руках ожили. Поїдь, слухай, у Косів, подивися, підтримай Джуранючку. Валю в Спілку треба приймати. Талант.

Михайло Павлович увесь світиться, мовби пригорщами зачерпнув світла з гуцульської миски, яку розмалювала й випалила гончарка на прізвище Джуранюк... зачерпнув і умився. А я думаю: для того, щоб захоплюватись чужими удачами, теж треба мати неабиякий талант.

.

Ювілейне інтерв'ю:

— Що тобі побажати, Михайле Павловичу, на твоєму ювілеї?

— Маю два скромні бажання. Перше — щоб на моє місце став і пішов далі син Лесь, який вчиться у Львівському художньому училищі. Друге — щоб я міг створити музей Ярослава Пстрака. Чоловік цей заслужив, щоб до нього не заростала стежка.

.

...Сів, отже, горобець на залізну стіну та й мовить Онисії:

— Матуся твоя дізналася від відунів, що перемогти Змія можна тільки силою отчої землі... а сила земна таїться в оцьому зеренці,— і горобець, сіра непоказна пташка, яка ніколи, навіть у найпекучіші морози й віхоли, не покидає рідної землі (може, й тому обрала його Онисина Мама за вістуну?), поклав перед дівчиною дрібну як мачинка насінину.— Будемо ми, пташки, з рідної землі на твою голу голизну насіннячко носити, будемо кам'яну гору ним засівати — вродиться зілля, зілля вродиться — підеш, Онисіє, серпом зілля жати, зілля пожнеш і у валок покладеш — сонечко пригріє, зілля запахне Дністром, полем житнім, лугами, зарінками, городами і весями — і не витерпить Змій, що звик із правіку жити на голому камені, духу земного, живого. Не спопелить він цей дух ні сірчаним вогнем, не заб'є смородом, не потопче пазуриськами, бо кам'яна гора живлющим духом пройметься до самих надр, і зазеленіє залізний твій мур хмелем і виноградом, а поміж золотим пруттям твоєї клітки виростуть мальви.

Так воно й сталося, як переповідала сіра пташка. Пропав-згинув, здимів Змій, мовби його ніколи й не було, не мав Змій сили противитися буйним сокам землі, що нуртують у корінні, в стеблі, в стовбурі, в гіллі; вернулася Онисія до Галича на ясні зорі, на тихі плеса.

...А художник день при дні ходить за плугом: навкруг життя шумлять, височіють гори, гойдаються на вітрах праліси, дзвенять високовольтні лінії передач...

Земле оновлена, як тебе не любити, як тобі не співати співанок!..

Квіти з дубового вогню

Уже збігло багато років, як Косів провів її в далеку дорогу, а я думаю про неї як про живу і кожного разу, коли сюди приїжджаю, мимохіть шукаю її на вулицях; вона любила бувати серед людей, прислухатися, вступати в розмови навіть з незнайомими. Колись розповідала, що іноді нападає на неї нудьга, чогось їй раптом забракне, і багнеться їй кинути глину, гончарний круг, а то й розпалене горно; і вона таки кидає все це і, мовби рятуючись від самотності, виходить за ворота. «Потопчуся, бувало, між молоддю в училищі, посеред робітників у керамічному цеху або у натовпі на ринку — і ніби води нап'юся. Вертаюсь до свого круга — робота йде гладше. Я між людьми розгублювала свою журбу, а може, це й не журба, а радше незадоволення собою; люди знімали з моїх плечей ваготу, замість неї дарували легкість і прозорість, обдаровували чимсь, я й не знаю, як воно називається».

В її лексиконі не було слів, як-от «натхнення», «муки творчості»; вона, напевно, не один раз їх чула, але ніколи не вживала. Коли, траплялося, кореспонденти запитували її: «А що нового, Павлино Йосипівно, творите?» — то вона відповідала:

— А нічого, нічого такого не витворила, — й при цьому в її очах на самому дні спалахувала хитринка. — А робити — то щось таки роблю: кручу миски, жбани.

Робота для неї — це і є стан творчості. Вона не знала, що означають «творчі спади», «застої», «мовчанка», «депресія». Ці поняття були для неї чужими. Вона любила повторювати стару приповідку: «Бог дає день, а в тому дні — роботи гори. Роби — не переробиш». Тому так багато залишилося після неї творів у різних музеях нашої країни і за кордоном, тому й досі в сільських і міських житлах надibuеш то її

таріль, куманець, боклаг або жбан, на денцях яких стоїть підпис — Цвілик. Більшість щасливців, які користуються її виробами, навіть не підозрівають, що володіють шедеврами керамічного мистецтва. І, мабуть, так повинно бути. Прикладне мистецтво тому й називається прикладним, що воно поруч з естетичними функціями має цілком буденне призначення.

Вона належала до тих митців, про котрих ще за життя говорять — видатний. Спеціалісти, визначаючи етапи розвитку гуцульського народного мистецтва, і зокрема кераміки, називають в одному ряду з Олексом Бахметюком, Петром Кошаком, Йосипом Баранюком також Павлину Цвілик — нашу сучасницю. Це, так би мовити, класики народного гончарства.

Вона знала своє місце в почесному ряду славетних майстрів, хвалилася при нагоді дипломами і відзнаками (серед них були всесвітні), але слава для неї нічого не важила. Коли хтось із приїжджих шанувальників хвалив її або коли заходила про неї мова на зборах і засіданнях, то вона, бідолашна, не знала куди подітися.

— Де ж то можна, — нарікала, — так наговорювати на чоловіка. Ще крізь землю провалюся від встиду.

.

Інколи читаємо: такий-то письменник або художник побував у гостях у робітників, колгоспників, школярів і т. д. Павлина Йосипівна теж нерідко навідувалася до школи, але найчастіше бачили її серед учнів Косівського училища прикладного мистецтва. Та це не було празникове гостювання. Вона заходила в майстерню, де біля гончарних кругів чаклували хлопці й дівчата, засукувала рукави, і починався непередбачений програмою урок: тому — покаже, цьому — підкаже; вона звертала увагу й на те, як учень брав гли-

ну. Коли ж помічала, що котрийсь з вихованців училища кидав глину на круг абияк (вона казала: «навідліть»), то в цьому вбачала мало не зневагу до себе, до глини, до гончарного мистецтва взагалі. Вона хитала докірливо головою, на її обличчя падала похмура тінь. Майстрові або викладачеві потім гірко виговорювала:

— Вчите їх премудростей книжних і техніки гончарної, а любові до діла, якому збираються присвятити життя, не прищеплюєте. Якщо в одного-другого нема любові до діла, то він буде схожий на надтріснутий глек. А яка користь з такого глека? Тільки деренчить. Глина оживає під чутливими, теплими пальцями; під пальцями холодними вона так і залишиться болотом.

І виходила геть.

Бувало, учні запитували, як стала кераміком, відповідала:

— Питаєте, як у хворого про здоров'я. Як тільки в моїх кулачках призбиралося трохи сили, небіжчик тато тицьнули грудку глини, наказали: «Мни її, доцю, доки не потепліє. З розігрітої глини що хочеш виліпиш. Подивимось, чи вистачить у тебе впертості оживити глину теплом своїх долонь. Це не кожному дається».

Якось при зустрічі я поцікавився:

— А що мають робити ті, хто працює з холодною глиною?

— Ти хотів сказати,— підморгнула,— з холодною душею? А нічого, хай ліплять прості горшки. Горшки потрібні всякі.

Так вона ділила гончарів: є гончарі-митці, а є — ремісники.

.

Уперше мене познайомили з Павлиною Йосипівною восени 1959 року. Редакція однієї республіканської газети, де я працював кореспондентом, доручила мені написати нарис про когось із видатних майстрів народної творчості, і я, буди на той час трохи знайомим із виробами косівських майстрів, обрав Павлину Цвілик. Одразу ж випала щаслива нагода: в обласному центрі відкривалася художня виставка, присвячена двадцятиріччю Возз'єднання, на яку запросили Павлину Йосипівну.

— Ет,— відмахнулася вона від моєї пропозиції,— кому буде цікаво таке читати? І чим я краща від тих, що тут представлені? — й показала на стенди виставки.

Однак я не відступав від неї. Павлина Йосипівна, забувши про «надокучливого кореспондента», неквапно переходила від стенда до стенда. Вишивка, кераміка, різьба по дереву, вироби з шкіри, предмети мосяжницького ремесла, скульптура, живопис, ткацтво — все це, зібране в просторому залі обласного музею, виграло барвами, дивувало формами, милувало око красою.

Треба було в ці хвилини бачити її. Слабосила на вигляд, старенька уже жінка, вона то німіла від захоплення, засвічувалась втіхою, то ронила сльозу. Інколи сплескувала в долоні, в тому сплескуванні було щось від безпосередності дитини. Я тоді зрозумів, що вона не тільки милувалася експонатами, не просто захоплювалася красою, а співпереживала з творцями, віддаючи належне їх талантові, й трішечки їм заздрила.

— Ото, братчику, сила, ото — майстер,— раз по раз повторювала.

— Хто? — перепитував я, гадаючи, що Цвілик має на увазі когось конкретного.

— Та хто ж... люди,— пояснювала.— Ось про кого, легінику, треба писати. А ти нипаєш за старою Цвіличкою, ніби тебе до запаски прив'язали.— Її очі при цьому збиточно поблискували.

Я відповів, що про всіх не напишеш, та й, зрештою, пишучи про неї, віддам належне всім майстрам, адже й вона з їх чародійського кола.

— Чого ж це саме на мене упав твій вибір? — доцікавилася.

— Бо знаю вас здавна,— кажу.— Купую при нагоді ваші вироби.

— О, то ти один з моїх годувальників? У таким разі — пиши. Тільки... ти на кераміці бодай трохи розумієшся?

— Пробую...

— Ну-ну, не ображайся. Був у мене в Косові один знавець: вартість виробу визначав на звук. Ударить пальцем по черепку і вслухається: чи дзвонить? Дивак... Ну, запитуй, що тебе цікавить...

Тоді, як кажуть, мимохіть я почерпнув деякі відомості про неї. Власне, тільки-но почав «черпати», як Павлина Йосипівна, побачивши якусь річ, на котру досі не звертала уваги, стрілою бігла до неї.

Згодом поверталась до мене.

— Вибачай, легінику. Стара, а лечу на красне, як метелик на косицю.— І, споважнівши, перейшла на зовсім іншу тему.— Слухай-но, а чи знаєш, що в цій ратуші, де тепер музей, засідало і раду радило черевате панство. Хлоп не смів сюди й підходити близько.

— Знаю... Хоч панство не завжди черевате,— посміхнувся я.

— Усяких панів набачилася, бодай не згадувати. Та малювала їх завжди череватими... Ти бачив мої старі довоєнні миски? Людям вони подобалися... Люди такими уявляли панів і корчмарів. А цікаво...

цікаво було б здибати отут якогось старого панюгу. «А ти, Цвіличко, яким правом по нашій ратуші спадеруєш? Місяця свого не знаєш?!» — Вона пирснула дрібним сміхом, уявляючи цю сцену. — Минулося, — знову заговорила. — Тут і духом їхнім, панським, не смердить. Провітрили залу — і посіяли жито.

Вона могла сказати, маючи на увазі художню виставку, «посіяли квіти», проте сказала: «посіяли жито». Жито означає хліб і життя.

Панував у світі місяць вересень, а день розлився бірюзово, як у квітні. В тому бірюзовому дні сиділи ми з Павлиною Йосипівною на лаві перед фонтаном біля ратуші. Старенька притомилась від метушні виставки і моїх запитань. Оперлася на спинку лави і з-під вій стежила, як недалеко малеча й пенсіонери годували голубів.

— Дармоїди... — промовила зневажливо.

— Хто? — Я не второпав, про кого так висловлюється.

— Голуби ж. Бачиш, які тлусті та лінівці. Я люблю дике птаство... того ж голуба дикого люблю. За день гай-гай скільки мусить налітатися, щоб прогудувати себе і діток. Це ж неабияка праця. А ці — на готовому. — Було трохи незвично таке слухати, адже голуб — птах поетичний, рідко яка співанка обходиться без нього. Цвілик мала про те свою думку. В жінці з Косова поруч з поетичним світобаченням уживався тверезий житейський практицизм. Довгі роки важкої гончарської праці, боротьби за кусень хліба, постійні нестатки проклали свої борозни в її характері. Митцем у повному розумінні цього слова вона фактично стала тільки за радянського часу.

А все ж хотів з нею посперечатись:

— Припустимо, що міські голуби справді дармо-

їди. А як бути з півнями? Хіба велика між ними різниця? Однак ви їх любите. В мене є ваш боклаг: на одному боці намалювали цимбаліста, на другому — півня.

— Когут — інша річ,— пояснила Цвіличка.— Боже, скільки когутів пустила-м співати по світу. Та всі різні... та всі крикливі, нетерплячі, і в кожного з них порив: ось-ось змахне крильми, запіє, віщуючи світанок. Отже, він віщун доброго. Так розтлумачували мені небіжчик дедьо Йосип Совіздранюк, а вони гончарём були мудрим, знали що й до чого.

Заплющила очі й надовго замовкла. Я думаю, що Павлина Йосипівна задрімала.

— Вгадай, про що я зараз снила,— торкнулась стара моєї руки. Здавалася свіжою і бадьорою, мовби не вона була хвилину тому сонна і втомлена.— Снила: я малюю день, оцей зеленкуватий день, що скаче на жовтому коні. Зеленкувате... бірюзове і жовте. Це гарно. Не знаю тільки, як день малювати...

Потім, уже в Косові, Павлина Йосипівна згадувала бірюзовий день і голубів.

— Слухай-но, а то правда?.. Хтось казав, нібито перед ратушею в Станіславі, там, де ми сиділи, шляхтичі рубали голови опришкам!

— Я читав про це в старих документах.

— Гм...— замислилась.— А то річки крові текли.— Вона, мабуть, уявила закривавлену площу середньовічного містечка, бо принишкла, згорбилась. І водночас мовби до чогось прислухалась.— А сліз... а плачів, чуєш? Ет, що ви, молодики, можете чути,— махнула рукою, ніби я винен, що в цю хвилину не зміг почути звучання струни, яка обізвалась у ній.— Втім, швидко перемінилася: — Може, це й добре, що ви, молоді, не чуєте давніх болів і плачів. Це ж бо тягар який!

Бесіду Павлина Йосипівна вела імпульсивно, переходила несподівано від однієї теми до іншої, її співбесідник мусив триматись насторожі. Їй подобалось, коли хтось не випускав нитку розмови з рук; ця нитка мовби єднала, зближувала її зі співбесідником.

Пам'ятаю, з якою увагою слухала вона мій осуд на адресу тих молодиків, що намагаються жити легко, без тягарів та обов'язків. Для митця ж таке життя — певна смерть.

— Правда твоя, — сказала. — Приходь нині надвечір до мене. За правду премією свічником.

.

У ній повсякчас жила дитина; в кожному справжньому митцеві живе дитина, яка інакше, ніж дорослий, бачить світ. Творчість — це безперервний ланцюг відкриттів, і там, де ланцюг кінчається, світ стає буденним, як на звичайній фотографії. Істини ці загальновідомі, я згадую про них лише тому, що знайшов тут їх підкріплення. Цвілик поетично мислила і контрастно сприймала навколишню дійсність завдяки своїй безпосередності.

Я оглядав десятки робіт майстрині у музеях, у приватних колекціях, порівнював їх з виробами інших кераміків, намагався зрозуміти, в чому її вищість над іншими, адже спеціалісти цю вищість помічають.

Уловити різницю було нелегко. Павлина Йосипівна кохалася у традиційних для гуцульської кераміки кольорах: блідо-жовтий, густий коричневий, зрідка — жовтогарячий, різні відтінки зеленого. Ось і вся гама. Значить, справа не в кольорах. У формі? Інші теж робили і роблять миски, жбани, плескачі, боклаги, свічники, вази, сервізи, декоративні пласти. Словом, і тут установилась певна традиція. Не випадково за наших часів дехто із спеціалістів вважає, що тради-

ційність форм у певній мірі скоує розвиток гуцульської народної кераміки.

Виявляється, особливість Павлини Йосипівни — у своєрідному малюнку, в тих буйних квітках-візерунках, якими вона мережить свої роботи, у сценах з народного життя. Її лінії наївні, мовби виведені дитячою рукою, близькі до народного примітиву, стримані, аж ніби невпевнені. Створюється враження, що майстриня лякається свого пориву, власної сили і ніби не помічає, як ті лінії бринять, мов натягнута тятива. Це і був її стиль. А де є стиль — там присутній талановитий майстер.

Я був щасливий, що самотужки відкрив для себе таємницю Цвіличчиного таланту.

— А ти, мой, не дуже тішся, — охолодила мене, — бо й сама не знаю, як воно в мене виходить. Роблю, як на душу покладено, як умію. Крім того, я можу змінитися, переінакшитися, га? Ось говориш про якусь таємну мою силу. А що буде, коли я тую силу спущу з припони? І ти, і люди не впізнають.

Погроза, звичайно, була жартівлива. Павлина Йосипівна залишилась вірною своєму стилю до кінця життя. Інакше творити — краще або гірше — вона не вмiла.

Сиджу на табуреті в її хаті, власне — в кухоньці, тісній, як вулик. Скрізь — на лаві, під столом на підлозі — Цвіличчині вироби, які вона сьогодні збирається здати на продаж через косівські майстерні Художнього фонду УРСР. Всі оті зелено-золотисті жбани, трійці, куманці й навіть мініатюрні постоліки-попільнички ще пашать, здається, вогнем. І я час від часу торкаюся до них: чи не гарячі?

Павлина Йосипівна розминає в чавунку картоплю — готує для курей наїдок. У такій прозаїчній об-

становці розмовляємо про винятковість мистецького обдарування.

Я був трохи спантеличений: загальновизнаний майстер не певна в своїй обдарованості?

— Е,— каже,— то ще невідомо, легініку, чи є в мене хист. Може, це тільки вміння, ремесло і не більше, га? Бо що воно таке — хист? Робота. День за днем, рік за роком, ціле життя — робота. А ти відразу розкидаєшся високими словами.

Вона боялася високих слів, інколи навмисне приземлювалась настільки, що слухаєш її і не віриш: невже це та сама жінка, творець високомистецьких речей, перед якими люди в музеях німіють? Мене в Косові попереджали: з Цвіличкою треба розмовляти обережно, вона вміє прикидатися, часом напинає на себе простацьку личину і з-під неї, як равлик з-під своєї хатки, вивчає співрозмовника. Навіщо це їй? З цікавості? Чи дається взнаки стара селянська обережність. Я мав на гадці це попередження, коли почав її доводити:

— Звичайно, ви маєте рацію. Талант — це робота, щоденні пошуки, вдосконалення. Всім відомо, що бездіяльний талант марнується. Але хіба не ви казали: я гончарка природжена?

— Ой, ловиш ти мої слова в жменю. А я щось не пригадую, аби-м колись таке казала,— і в її очах знову зажеврив уже знайомий збиточний вогник.

— Казали,— вперся я.

— Якщо й казала щось схоже, то не про себе, про інших. О певно: дано чоловікові від природи зеренце хисту... хисту, скажімо, до кераміки. Але будь-яке зеренце, якщо його не підливати та не сокотити, засохне. Та ж невибаглива квасолиця знидіє в борозні без майового дощу. На наші голови треба завжди майового дощу.— Вона забула про звичну обереж-

ність і зайве хитрування, непомітно для самої себе розкрилась. Переді мною стояла інша Цвіличка — одухотворена, мудра, такою дотепер її бачив лише один раз, коли випадково застав за розписом, як вона казала, «начиння».

— Це одне запитання, Павлино Йосипівно: чи можна молоду людину, яка не має зеренця від природи, вивчити, наприклад, на художника?

— А певно, — відразу відповіла, — можна. Втовкмачують одному з другим протягом чотирьох-п'яти років різні науки, вчать рисунку й різних композицій. Врешті дають диплом: спекли ми з тебе художника. І ходить по світу художник без зеренця, як яловий.

— Коли ж ви відчули, що живе у вас зеренце, врунеться пагінцем?

— Ой, ти знову за рибу гроші. Чи я хвалилася, що було в мені зеренце, з якого виплекала цілий сад? Та й чи мені про це говорити?

Вона мовби завжди бокувала від людей, прагла постояти в тіні. Це йшло від надмірної скромності й делікатності. І виходило, що майстриня начебто не довіряла власному талантові, боялася його: а що, коли він раптом зникне, зів'яне? Павлина Йосипівна, мабуть, інстинктивно відчувала відповідальність перед мистецтвом і перед тими, хто те мистецтво сприймав й шанував.

.

Неповторний у Косові ринок.

У неділю з'їжджаються сюди кияни, москвичі, лєнінградці, а вже львів'ян — на кожному кроці. Їх очі розбігаються від мерехтіння барв; то тут, то там виспіває сопілка, тужить скрипка, вибухають бризками веселощів цимбали. Бабусі й молодіці повідкривали родинні скрині — і перед вами ціла етнографічна

виставка. Нова і стара кераміка, вишивки, народна одяга, вироби з дерева, килими, ліжники, музичні інструменти, серед них такі рідкісні, як коза (волінка). На косівському ринку починаєш розуміти: яку велику й невичерпну скарбницю народних промыслів являє собою Гуцульщина.

Не беруся стверджувати, що в неділю сюди приходять з однією метою — продати-купити. Тут варто бодай походити, побути на святі. Не випадково косівський ринок часто ставав знімальним майданчиком для кіно- й телестудій. Художники й фотографи тут вишукують і знаходять характерні народні типи, письменники прислуховуються до співучої гуцульської говірки.

Однієї літньої неділі я зустрівся тут із Цвіличкою. Тільки-но перекинулися словом-другим (вона жартувала, що новий спосіб реалізації виробів «надомників» через Художній фонд відібрав у неї радість спілкування з покупцем, хоч він, цей спосіб, дуже зручний для майстрів), як почувся жіночий плач. Павлина Йосипівна затигла мене в людське коло, яке оточило заплакану молодичку. «Що сі стало?» — допитувалася майстриня сусідів справа і зліва. Виявилося, в молодичці пропали гроші. Потерпіла була, як калина: висока, ставна, пишногруда. Павлина Йосипівна проштовхнулася ліктями до середини кола, спитала молодичку:

— Вкрали в тебе гроші чи згубила?

Та витерла сльози.

— Чого мала би-м наговорювати на когось,— мовила згорда,— Мо', й загубила.

— Багато мала-с?

— Багато — не багато, а шкода й тих. Треба було дітям книжки до школи купити. Прийду додому без нічого... а вони так неділі ждали...

— Двадцятьп'ятки тобі вистачить? — стара понишпорила у вузлику й простягнула гроші.

— Та... — молодиця сховала руку за спину.

— Бери, бери, — заохочувала Павлина Йосипівна. — Певно, й на автобус не маєш.

— Не маю, — молодиця облизала язиком повні губи. І гроші таки взяла.

— Я віддам... я з Білоберезки...

— А я й не питаю, звідки ти, й не сумніваюсь, що віддаси. Тому даю. Спитаєш тут, у Косові, де стара Цвіличка мешкає. Це я і буду.

Спостерігаючи цю пригоду, я не знав що й думати. Мені було відомо, що на старість Павлина Йосипівна стала ощадливою: гріш тулила до гроша. А тут раптом така щедрість. Мав я гадку, що її щедрість не від шляхетних спонук, а від захоплення молодицею: вона любила людей високих, струнких, красивих.

— Шкода, чуєш, тих рубликів, якщо не принесе, — зупинилася посеред ринку. Вона, мабуть, калялася, що піддалась поривові. — Зрештою... гроші, як вода: припливли й відпливли. Якщо обпечуся, то буду знати, що не всі красиві лицем — красиві також душею. Чи як кажеш?

...Ген-ген пізніше я згадав ринкову пригоду.

— Го-го, — Павлина Йосипівна розцвіла як ружа, — таки знайшла мене білоберезька молодиця. Без адреси, без міліції — знайшла й віддала борг. Зрештою, — поправилася, — борг — дурниця, головне — є в людей честь. Косів, прецінь, не село, а місто, я могла й «загубитися».

Я запідозрив, що тієї неділі був свідком наївного Цвіличчиного експерименту: вона, мабуть, випробувала себе, своїх земляків і білоберезьку молодицю. Всі, як бачите, виявилися на висоті. Найбільше

старенька раділа, що її ім'я в Косові не загубилося, що тут її знають, хоч своєї радості не відкривала нікому.

Що правда, то правда, в Косові її знали майже всі.

Воістину: будь знаний у своєму граді, а світ про тебе дізнається.

• • • • •

Коли виходила за місто або, будвши молодшою, вихоплювалась на Замкову гору, то важко сказати, на що більше звертала увагу: на природу, краєвиди, а чи на грудки глини під ногами. Раз по раз нагиналася, брала грудочку в долоні, поплывувала на неї і розминала. Її можна було зрозуміти — нема гончара без доброї глини.

— Я з глини вийшла... не я її, а вона мене формувала. Глина — мій хліб і моє слово. Без неї гончар німий як риба. Так мої тато казали.

Свого батька Павлина Йосипівна згадувала з любов'ю. Він був найпершим учителем в гончарстві. Непересічним гончарем вважався і її чоловік Григорій Цвілик. Саме з Григорієм Павлина Йосипівна ступила на шлях художньої кераміки, з ним зазнала перших радощів визнання і гіркоти поразок.

— Власне, глина винна, якщо траплялися невдачі,— кепкувала.— Колись жартували: «Хіба тепер глина? То за Австрії була глина як масло».

Сміх сміхом, а гончар справді у великій мірі залежить від матеріалу.

— Вимішана, готова до вжитку глина,— розповідала Павлина Йосипівна молодим майстрам,— завжди здавалася мені живою, в ній уже я бачила обриси майбутніх речей; речі в глині оживали, волали до мене. І мені, чуєте, аж страшно бувало торкнутися до неї... страшно від того, що не вистачить розуму на-

дати їй форм, котрі в ній затаєні. Коли ж страх минав і я обома руками відщипувала шматок — починалася радість.

— Мої тато успадкували від свого тата молитву — замовляння до глини,— шепнула Павлина Йосипівна жартівливо.

— А вам не передали? Не може такого бути, щоб не передали...

Відмовчувалася. Чи боялася виглядати смішною з тією давньою нехитрою ворожбою — замовлянням? Чи, може, батько заповідав не розголошувати її чужим людям? Останнє, мабуть, найбільш вірогідне. Чув я від мосяжників, що за давніх часів батько не завжди впускав до кузні сина, щоб той заскоро не розгадав таємниці мосяжницького ремесла. Про сусідів, просто цікавих гостей й казати годі: майстри стереглися конкуренції.

Шкода, звичайно, що сьогодні не можу навести гончарського замовляння. Мусила б це бути висока поезія, язичницька молитва до добрих духів землі і вогню...

.

У тридцятих роках, коли в Карпати хлинули багаті туристи, а в селах промишляли перекупники з Варшави, Львова та Кракова, спостерігалася певна деградація гуцульського народного мистецтва, відхід від простоти. Багачі, що приїжджали в гори на свіжий «люфт», вбачали у виробках гуцульських майстрів переважно пам'яткові сувеніри, які б нагадували про весело згайновані на лоні природи дні.

Попит диктував вимоги. На ринку появились речі невибагливі, переобтяжені прикрасами. Найбільше це було помітно в різьбярстві. Шкатулки й тарелі почали інкрустувати кольоровим деревом, зловживали

перламутром, металом, «пацьворками». Суха різьба, в якій здавна кохалися майстри, відійшла на задній план, про неї ледь не забули. Кераміка впертіше боролася з модою, але врешті і вона здала позиції перед наступом покупців: майстер, його напівголодна родина потребувала сяких-таких грошей на хліб і податки. Кераміки спершу соромливо, а далі сміливіше заходились сліпо наслідувати форми фабричної продукції: появлялися псевдокласичні вази, не характерні для народного мистецтва цукорниці з хвилястими крисами, стилізовані під фаянс «філіжанки» та інші речі. Дехто з майстрів зраджував традиційні барви: вводили білу, синю, окремі — рожеву. Знаходились такі, що розмальовували статуетки олійними фарбами. Вірними народній красі залишались одинаки. Серед них було й подружжя Цвіликів. Якось у Коломийському музеї гуцульського народного мистецтва мені показали роботи Цвіликів того періоду. Вражала простота малюнка, схвильованість ліній, чистота звучання всієї композиції.

— Як вам, Павлино Йосипівно, — спитав я при нагоді майстриню, — вдалося втриматися перед спокусами тодішньої моди?

— То не моя заслуга, — визнала щиро. — Чоловік мій, небіжчик, Григорій попереджав: «Мода, як циганка, — зав'яже очі хустиною, манить дзвоном злотих і веде... веде за собою в голі чужі пустелі. Як звідти виберемось?» — «Але ж, чоловічку, — підмовляла я, — грошей треба на те й на се. Люди он не бояться пустель. Нам що... нам аби зробити і продати. Чи тільки на нас з тобою гуцульське гончарство тримається?» — «А якщо, Павлино, — на нас?» — питав Григорій задумливо. І я тоді зримо уявила гончарство... власне, уявила оборіг, один з кутів якого підпирали ми з Григорієм.

Теперішній митець сформулював би думку інакше; він сказав би, що відчуваю відповідальність перед мистецтвом. Відступ від нього означав би зраду. Цвіличка ж висловилась на свій лад: підпирала плечима дах, щоб не завалилася будівля.

Коли ж сьогодні говоримо про розквіт народної кераміки, то пам'ятаємо й про тих, які не давали їй зів'язнути в посушливі роки.

.

Коли говорять гармати, то музи мовчать...

Крилатий вислів довго кружляв круком над мистецькими нивами, усім він здався незаперечним, аж поки у Велику Вітчизняну його, старого крука, не підстрелили: саме в грізні роки війни були створені знамениті «Василь Тьоркін» О. Твардовського, «Похорон друга» П. Тичини, «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Наука ненависті» та «Російський характер» О. Толстого. Перелік можна продовжити. Серед митців, які не склали зброї перед окупантами, була й Павлина Йосипівна Цвілик.

Уявіть окупований Косів: повсякденні розстріли на Замковій горі, облави на молодь, яку вивозили на каторжні роботи до Німеччини, вимітання до останнього зеренця «контингентів», накази на парканах про «послух і дисципліну воєнного часу», розгул українських націоналістів. До того — голод, що стояв на порозі майже кожної хати. Мистецьке життя завмерло. Музам замурували уста... замурували криком, кулею, тюремними ґратами, ударами кованих прикладів. І треба було мати неабияку сміливість, щоб усупереч всьому — творити.

— Попервах, — розповідала Павлина Йосипівна, — в мене теж опустилися руки. Потім подумала: «Агії, та шваб на нашій землі не вічний».

І потаємно розпалила горно.

Тоді не носила своїх виробів на ринок (поліцаї нипали як пси), а загумінками, польовими стежками пробиралася у близькі й далекі села. Вимінювала на картоплю, квасолю, кукурудзу, горох, а деколи, як випадало щастя, то й на зерно. Обмін проводився прадідівським способом: за миску — миску зерна. Це була, з одного боку, поміч сім'ї (бодай зрідка шматок глевтюха запахне в хаті), а з другого — не розсихався гончарний круг і не гальмувався процес творчості. Хтось може сказати: дозвольте, війна, окупація і — творчість? Що поробиш, такий характер мала Цвіличка. Вона не зважала на тяжкі умови, над своїми виробами «чаклувала» з такою ж любов'ю, ніби готувала їх на всесвітню виставку. Важко доводилось з дровами, поливу діставала з великими труднощами на чорному ринку. Дехто глузував з неї, що, мовляв, селянин тепер потребує простих глеків і макітр, йому байдуже: розписані вони чи гладкі. Майстриня слухала, мовчала і... робила по-своєму.

Думала: «Не для швабів, прецінь, стараюся... для наших людей. Ніч доокруж, ярмо окупаційне, про-світку ясного нема... А тут появляється з-під моїх рук, або жбан на столі, або плескач. Вони веселі, радісні, тепліше від них людини, ясніше. Когут піє — настане день... Вернуться наші».

Це була її маленька таємниця. Опісля вона нею хвалилася, мовби насправді перехитрила самого Гітлера, ніби виточувала на гончарному крузі не горшки, а бомби і гранати.

А може, так воно й насправді було? Виробляла Цвіличка бомби, що вибухали надією.

.

— Як я не маскувала гончарну піч,— розповідала Павлина Йосипівна,— а її димок закрутив-таки в носі панам з міської управи і комендатури. Глянула однієї днини у вікно: падоньку мій, перед ворітьми зупинилося чорне авто. З нього вийшов найстарший у Косові німець на прізвище Фельдман — таке велике цабе, перед котрим коліна дилькотіли, а з ним два «ангели-хранителі» з поліції. Ну, думаю, прийшла, Павлино, на тебе погибель... Я ж тільки-но вийняла з печі начиння, воно ще й не вистигло. Метнулася сюди-туди. Але де сховаєш, коли...

А німець з палицею в руці на порозі.

— Ти ест Цвілик, яка недозволеним промислом займається?

— Я,— кажу й гнуся, шляк би 'го трафив, у три погібелі.— Але щоб моя робота, паночку, була недозволена, то цього не чула. Хіба вона комусь шкодить? Їсти, прецінь, мушу.

— Ферштейн, ферштейн,— німець дзьобає носом, як гусак, і по хаті оком косить. А воно й косити не треба, бо напоготові, на виду моя роботонька. Купа, здається, череп'я, а ясність від нього б'є, як від паски. Шкода мені стало і своїх рук, і недоспаних ночей, і навіть того вогню, який згорів, а дзвінкість свою віддав жбанам. Жду і тремчу, що Фельдман зараз махне палицею направо й наліво,— піде моя праця на черепки.

Ну, що буде — те буде. Фельдман спершу поглядав на мою роботу скоса, як із дзвіниці, потім спустився нижче, осідлав окулярами носяру, і бачу: оттерів шваб, заворожила 'го краса. Вони тоді цвенькали, ми від вас вищі, ми — культура, ми — Європа. І на тобі. Зустрівся зайда з « новою » Європи з красною красою — на красі попри все, видно, розумівся,— і тільки глипаками лупає. Вірить і не вірить. Я ж бо

стовбичу перед ним у кабатині латаній — за роки «нового порядку» геть чисто обносилася. Виджу, панові офіцеру страх як не хочеться вірити, що моїми руками краса сотворена, а мусить.

— Карош,— тільки й видавив з себе Фельдман і забрався геть. За ним подибали посіпаки в синіх мундирах. Їм, напевно, баглося перетовкти кольбами мої горшки, і їм було смішно й страшно, що всесильний Фельдман відступив, спасував перед красою.

Сіли собі, чуєте, в авто й покотили, а я обняла горшки, вони були ще теплі, як діти після сну, і заплакала.

...Хто знає, що насправді діялося з тим Фельдманом. Можливо, в ньому жевріла крихітка здорового глузду і він зборов у собі руйнівника, а може, і на правду слов'янська краса зм'якшила його душу, викресала в ній призабуту людяність? Як би там не було, але відтоді Павлина Йосипівна повірила: краса — це також і сила.

.

Замало було з'їсти з Павлиною Йосипівною пуд солі, щоб збагнути її до кінця: сьогодні вона здається непоказною жінкою з мисленням містечкової перекупки, завтра — поведе тебе у світ фантазій і казок, де почуватися вільно, мовби живе у тому світі щодня. Сьогодні вона балакуча, відкрита, добра, завтра — замкнута, мовчазна, і рідкі слова, які видобудеш з неї, падають тобі під ноги, ніби відкушені кліщами цвяхи.

Я любив стареньку, коли вона фантазувала. Пам'ятаю, якось улітку ми перейшли міст через Рибницю й опинилися на москалівському (від назви села, що приєднане до міста) березі. Вечоріло. В Косові то тут то там запалювалися електричні вогні,

— Дивися-но,— сказала Павлина Йосипівна,— місто одягає окуляри. Кожен будинок одягає свої окуляри, тому вони і вночі не сліпі.

Москалівський берег, зарослий садами, стояв ще темний, неосвітлений, і Павлина Йосипівна продовжувала:

— На Москалівці скупляться на електрику, і тому їх хати витягують шиї до сонця, як білі гуси. А сонце вже за горою...

Малюнок був точний і поетичний; лише поет міг побачити білі хати, що злітали вище садів, ніби й насправду витягували шиї за сонцем.

Ми присіли на камені над річкою і спостерігали, як курортники складали шезлонги, матраци і розходилися хто куди.

— Хай ідуть,— Павлина Йосипівна проводжала їх поглядом.— Тепер тут буде тихо, тепло і темно, як під копицею. Ти спав коли під копицею? — Я не встиг відповісти, бо вона пряла іншу нитку.— Як не говори, а слава про Косів розкотилася мов грім: їдуть сюди літувати з Москви, Ленінграда, Києва. А що, хай їдуть... городовина і садовина дешева. На базарі за руки хапають: купіть.

Через хвилину вдарила зовсім по іншому клавішу:

— Біда, удень ріка глухне від гамору літників. Тече собі річка поміж берегами, і ніхто не здогадується, що вона глуха. Лише я... А надвечір'ями, коли заходить сонце, до неї знову повертаються слух і дзвінкість. Дзвінкість — від сонця.

— Як то — від сонця?

— А так,— мовила цілком серйозно. Шкода, що швидко темніло і я не міг побачити її очей. Вони, напевно, сміялись.— Сонце, легініку, нікуди не заходить, воно лише ховається за гори, щоб там, далі від цікавих очей, розплавитись, як мідь. Черленими

струмками стікає воно у води — в річки і потоки. Тому надвечір'ями наша Рибниця голосна. Котить-бо черлені сонячні бризки.

— А вранці? — заохочував її до фантазування.

— Вранці все починається наново. За ніч води добігають до сходу, сонячні бризки збираються до купи, як-от на полонині вівчарі збирають плесканку бриндзи, — і нове сонце готове.

Вона розповідала казки, і — підозріваю — в цю хвилину сама у них вірила. Казки, можливо, служать ключем до розуміння її буйної фантазії, до того багатства розпису Цвіличчиних виробів. Один вечір, проведений в її товаристві, дав мені більше, ніж довгі години абстрактних міркувань з приводу суті її творчості. Я навіть наслідуюсь твердити, що з казок-фантазій, з наївного сприйняття світу й випливає стиль її поетичних, справді народних композицій. Свій стиль майстриня не вимучувала довголітньою працею, не «виробляла», він був для неї органічний, природний. Тому й творила легко і радісно...

.

Рідко з якою людиною, яку знала ближче, Павлина Йосипівна не розмовляла про орден «Знак Пошани», котрим була нагороджена за заслуги в розвитку народного мистецтва. Не обминула тієї теми і зі мною. Орден для неї — це щось велике і святе. Спершу навіть побоювалася, що трапилася помилка: хто знає, чи він не був призначений для когось іншого, а не для неї.

— Орден дають за велику працю... дають тому, хто чимось відзначився. Моя ж праця — така собі, гончарська, вона хоч і важка, але не голосна. Я ж бо ні жита не сію, ні будинків не споруджую: я виробляю і маляю горшки. Невелика заслуга...

— Ваші твори теж людям потрібні,— переконував її.— Так у Москві вирішили.

— Хочеш сказати, що аж у Москві, в уряді мене знають? Однієї днини, чуєш, відклав уряд усі роботи й заходився карбувати для старої Цвілички з Косова орден...

— Чом би й ні? Ви його заслужили. Ордени задурно не дають.

— Задурно — ні. Але...— В її голові ніяк не вдалося, що її «знають в уряді». Там, де вершать долю всієї великої країни, пам'ятають про маленький гуцульський Косів, а в ньому — Павлину Йосипівну Цвілик.

Втім, думаю, що розмови навколо ордену, побоювання, нібито її нагородили помилково,— звичайнісінька гра. Павлина Йосипівна знала собі ціну. Йї, мабуть, подобалося говорити на цю тему. Орденом вона пишалась і все боялася його загубити. А головне, боялася виявитись недостойною високої нагороди.

— Я знаю, зробила-м у своєму житті багато. Ще малою бувши — з татом, потім молодницею — з чоловіком, а тепер сама гори глини перемісила, працювала людям на радість. А зроблю, чуєш, ще більше. Зроблю щось велике... здивую світ, аби світ об поли вдарився: ади, живе ще в Косові стара Цвіличка, та, яку орденом нагородили.

Вона здивувала світ навіть посталиком-попільничкою. На столі маленька попільничка виглядала, як квітка з її казкового луку.

Було це на початку літа, коли все навколо буяло і квітло. Павлина Йосипівна, теж помолоділа, рум'яна, підмітала деркачем подвір'я. Різко пахло молодим кропом і м'ятою.

— М'ятою від сусідів заносить, а кріп — мій,— пояснила вона.

Я перехилився через штахети. І раптом ударило як блискавкою у вічі: на її городі майже не було квітів: не було в людини квітів, яка безмежно в них закохана! Це все одно, що в бібліомана не побачиш вдома книжки. А тим часом квіти — це її улюблені взори на керамічних виробах. Вона засівала їх густо, одну квітку біля другої, komponувала їх у розетки, вінки, гірлянди.

На кераміці — свято, а в палісаднику — будень.

Я спитав її: чому?

— Гадаєш, певно, що Цвіличка перемальовує свої косиці з-за перелазу? Ая, тої самої,— запишалася.— За перелазом я сію кріп, огірки, моркву. А квіти ви-збираю по лісах та по горах. Прецінь, уже-м тобі казала, що голуба міського гиджуся, люблю птицю дику. І косиці теж. Домашні квіти пахнуть петрушкою, а лісові і полонинські...— не докінчила думки, обірвала й хитрувато, по-Цвіличчиному зміряла мене поглядом знизу доверху. Я здогадувався: спало їй на гадку каверзне запитання.— Вгадай-но, легінику, чим пахнуть полонинські косиці?

Я вгадував:

— Вітром? Росами? Сонцем?

— І ще чим?

Гортав подумки сторінки підручника ботаніки. Хитала докірливо головою.

— Ай-яй, повинен би знати. А ще пахнуть косиці торішнім роком, передторішнім... і пахнуть глибиною минулого, в яку аж страшно дивитися. В голові паморочиться,— казала.

— Як це — квіти глибиною пахнуть?

— А так. Зірвеш, приміром, конвалію, нюхаєш — і пахне вона точнісінько так, як пахла конвалія торік.

Так само вона пахла твоєму батькові, дідові, прадідові. Второпав? Ото ж то... Я тому квіти люблю, що вони незрадливі, всім поколінням служать однаково.

Мені розповідали, що замолоду Павлину Йосипівну часто можна було зустріти в лісі, в горах, на полонинах. Але нібито квітів вона не рвала, не толочила, а брала їх пригорщами в душу, не могла на них дивитись.

— Та ходила-м, чого не ходити,— стверджувала Павлина Йосипівна.— Молода була, ноги як у сарни... Але добрі люди трохи підмальовують Цвіличку, закосичують її, як образ. Бо косиці рвала-м і під ноги не дуже дивилася. Що я, чуєш, тінь полуднева, щоб по зіллі ходити і його не толочити?

Яким би не був багатим світ карпатської флори, а цвіт Цвіличчиної кераміки не бідніший. І жодна з її квіток не схожа на справжню, ту, яка існує у природі.

— Хіба ж я — фотограф? На живі квіти споглядаю, милуюся, а свої в душі лелю,— говорить на те Павлина Йосипівна.— Ти ж бо сам протрубив мені вуха: ви, Цвіличко, митець, ви — творець. Ось я і творю,— засміялася. І відразу споважніла.— А що, мої косиці тобі не до вподоби? Вони, правда, не пахнуть полониною... пахнуть зате дубовим вогнем.

.....

Хвалилася: «Люблю буйство природи... шал гро- мів і блискавиць».

А сама в житті була стримана, тиха: її композиції теж стримані, хоч і вирає у них безмір прихованої енергії.

.....

«Чуєш, легінику, люблю все дике: зела, скелі, дерева. Смереки в лісі — це розгойданий хор. Одна

смерека в людській загороді — зчорніла, сумна молодиця, яка повсякчас зітхає. Як я...»

.

Неділя.

Вулиця Леніна в Косові, довга і звивиста, схожа на барвисту ріку: пливе людський потік. Відпочиваючі, просто приїжджі на один день, місцеві-таки косівчани, верховинці з сіл. Ріка котиться мимо відчинених крамничок, кінотеатру, пошти, училища прикладного мистецтва, мимо автобусної станції, скверів. Ніхто нікуди не поспішає: хтось щось купує, хтось — відпочиває, прогулюючись. У вимитих вікнах будинків, що тісно туляться один до одного, відбивається, як у дзеркалах, близька синява гір. Пахне медом, розквітлою акацією, парфумами. Зрідка дихне з гір прохолодний вітер — і тоді Косів пахне живицею.

Ми з Павлиною Йосипівною теж пливемо разом з недільною рікою; ми загубилися серед натовпу, нам тут добре, затишно, і не хочеться думати, що на мене чекає автобус. Потім зупиняємося біля книгарні. Мене вабить досередини спертий дух паперу і друкарської фарби.

— Завернемо,— пропоную Павлині Йосипівні.— Куплю на дорогу книжку.

— Та...— вона вагається.— Що я там не бачила?

Молоденька дівчина за прилавком, яка, певно, знає Цвіличку в обличчя, здивовано звела вгору вищипані бровенята.

— Що вам запропонувати... що любите читати? — питає дівчина стареньку.

— Не звертай на мене уваги,— відмахується Павлина Йосипівна. Застигла в кутку біля прилавка, суворо стиснула губи і розглядається по книгарні. В очах майнула розгубленість.— Ти отих горобців

обслужи,— каже дівчині, киваючи на табунець дітей, які цвірінькають біля барвистих книжечок.

Я гортаю якісь альбоми і водночас кидаю очима по полицях; часом у районних містечках здибаєш книжку, яку в іншому місці не купиш ні за які гроші.

— Може, й вам, Павлино Йосипівно, щось підібрати? Тут гарний вибір,— запитую Цвіличку.

— Нема чого гроші тратити,— обізвалась незадоволено.

— Гроші невеликі, а книжка...

— А книжка, легінику, замкнена для мене на сім замків,— шепче і червоніє.— Анальфабет я... темна.— Вона оглядається на табунець дітлахів. Виджу, соромно їй і перед книжками, і передо мною, і перед молоденькою дівчиною за прилавком.

— Таке скажете,— не хочу їй вірити.

— Вір — не вір, а так воно й насправді є. Звичайно, баба Цвіличка не зовсім сліпа в письмі: можу й підписатися... можу й читати. Та тільки моє читання тяжке. Збираю літерку до літерки, як просо,— зітхає.

Я остовпів. Якось зразу й не йняв віри. Майже три роки знаю Павлину Йосипівну, а ніколи й не закрадалася підозра, що книжка для неї — за сімома замками. Я ще думаю, що Цвіличка жартує, що це її чергова фантазія. Але в її очах бачу біль і сум.

— Ніби я винна,— виправдовується.— Де мені колись було до книжок?

— А може, це й добре,— фальшиво потішаю її вже на вулиці.— Кажуть, що є такі письменники, які з слова, з письма живуть, а ніяких книжок не читають. Бояться, щоб чужі твори на них не впливали, щоб чужий світ не бунтував їх власний.

— Говорила-їхала,— сердиться Павлина Йосипівна,— твої письменники, якщо такі є, не читають, бо вони собі такі мудрі, а я з біди.

Отак воно буває: ні-ні — та й вигулькне з минулого посеред барвистої недільної ріки старий біль. Його не обминеш, як підводний камінь, його носиш у серці.

.....

Із старої «Победи» вийшов високий чоловік у довгому, модному на той час китайському макінтоші; видно, запримітив Павлину Йосипівну, що стояла на східцях перед училищем прикладного мистецтва, бо відразу підступив до неї, підняв увічливо фетровий капелюх.

— Добридень вам, учителько,— прогуркотів басом.

Павлину Йосипівну ніхто так не називав, вона, зрештою, і сама забула, що після війни, коли тількино створили училище прикладного мистецтва, її запросили учити гуцульських дітей керамічної справи.

— Та добрий,— Цвілик пильно вдивлялася в незнайомця і, видно, не могла його пригадати.

— Не впізнаєте? А я — Поп'юк, Василь Поп'юк... той, кого ви якось вигнали з керамічної майстерні.

— А-а,— Павлина Йосипівна вернулася у той далекий день, коли один з її учнів під час занять у керамічній майстерні гидливо стріпував з рук глину, мовлячи до однокурсників: «Теж мені мистецтво. Бабрання в глині. Півників ліпимо. Кому воно потрібне?»

— А тобі, хлопче, воно потрібне? — Павлина Йосипівна вхопила його за плече, стиснула. Повернула обличчям до себе.

— Ні,— хлопець не злякався її гніву.

— То чого ти тут?

— Всі десь учаться... Ну і я... Думав — ближче дому.

— Ото й добре, що близько, манджай звідси. Даремно гаєш час.

І він пішов. Більше його не бачила. Аж сьогодні...

— Не шкодуєте, Василю, за училищем? Не носите камінь за пазухою на мене? — запитувала з самої цікавості.

— Навпаки! — чоловік у капелюсі засміявся. — На цьому училищі світ клином не зійшовся. Я закінчив фінансовий технікум, працюю тепер у торгівлі. В Чернівцях. Все до ладу.

— Я й бачу, що до ладу, — повеселіла Павлина Йосипівна. — Що то значить своєчасно сказати чоловікові правду. Отож-бо... у торгівлі... автом іде... А вивчився б на гончара — мучився б увесь вік. — Задумалась. — Брехня! — рішуче рубонула рукою. — Гончарство — це радість!

.

Одного разу вона сказала:

— Нині з полудня запалю піч. Приходь...

Я давно збирався побачити, як вона випалює свої вироби. І щоразу заставав вихололою її піч за хатою.

Сьогодні теж не пощастило. Випала нагальна поїздка на полонини — звідти я мав привезти плановий репортаж.

Вернувся до Косова аж на світанку. І бігом — до Цвілички.

Вона сиділа перед піччю на пеньку в старій фуфайчині, уся пропахла димом, замащена сажею. Відчувалось, що старенька змучилася. Очі в неї злипалися.

— Чого ви тут... чатуєте? Могли б і в хаті.

— Ет, що ти розумієш. Не можу лишити їх, — тицьнула пальцем у піч. Мала на увазі свої вироби. —

Стережу їх від щезників. Бо як чорт залізе в піч — усе тобі потрощить. Вони такі, чорти... шкідливі.

— Але ж когуги давно пропіяли. День,— в тон відповів їй. Не розбереш, чи вона серйозно говорить про нечисту силу, чи жартує.

— День надворі, а в печі — ніч. Сплять мої когуги.

Невже вона напrawdę вірить у щезників, в усяку нечисту силу? Ні. Просто не могла відступити від печі, де у вогні народжувалися її квіти.

.....

Вона часто говорила про смерть, але видно було — не боялась її; Павліні Йосипівні здавалося, що смерть ще нипає за десятою горою. І смерті вона не боялась не тому, що її праця, її творіння надовго залишаться в людській пам'яті, а разом з ними не зітреться й її ім'я. Вона більше сподівалася на здоровий корінь свого роду.

— В нашому роді довго живуть, а я чим гірша? Попроцюємо ще,— говорила й поплювувала в долоні.— Ну, а крім того, якщо скінчиться моя робота, то її продовжить онука Надія. Перейняла вона від мене багато чого. Отже, не урветься Цвіличчина нитка.

Її життя обірвалося несподівано.

— Як жили, увесь час будши на ногах, так і вмерли,— розповідала мені пізніше Цвіличчина внучка Надія Вербівська.

Сталося це у березні тисяча дев'ятсот шістдесят третього року. Рід її справді виявився кріпким: Павліна Йосипівна прожила сімдесят дві весни.

Останню закладену нею піч випалила внучка Надія.

.....

Ні, не вірю у Цвіличчину смерть.

Може, тому не вірю, що бачу продовження її праці у виробках Надії Вербівської, однієї з провідних майстринь косівської кераміки, члена Спілки художників України.

.

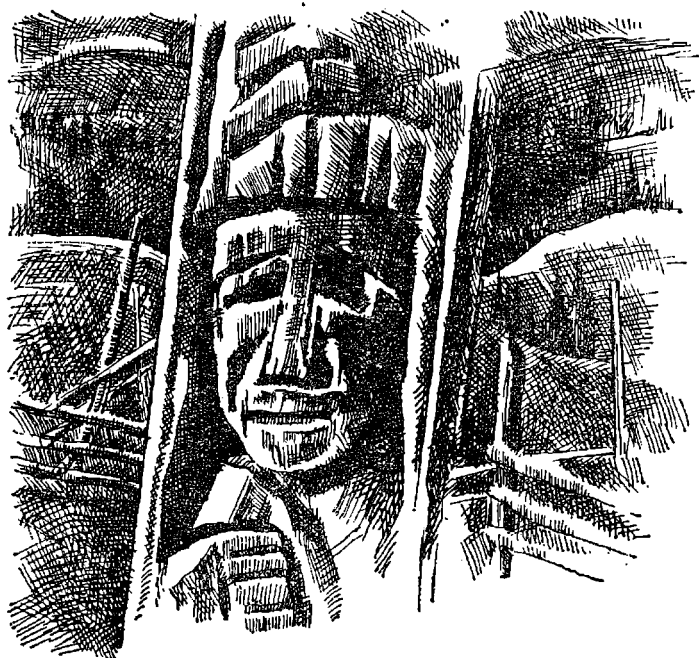
Маю борги перед Павлиною Йосипівною.

Перший борг віддаю сьогодні оцим писанням.

Другий борг — не ходжу на її могилу. Боюся, що горбик землі на цвинтарі переконає мене, що Павлина Йосипівна таки померла. Не можу уявити, що її нема, не можу — скільки вже ось років. Надто вона була життєлюбною, працьовитою і непосидющою, щоб тепер лежати під муравою. Не в її характері...

А може, й насправду Цвіличка не вмерла? Живуть-бо її квіти з дубового вогню.

Танец чугайстра

Серпень скапував як свічка, і жовтизна розлилася на схилах гір; гори були встелені полотнищами верет: смарагдовими, бурими, а більше — пожухлими, восковими. В повітрі пахло осінню. Вдалині, оперізуючи космацьку долину частоколом, чатували ліси. Звідси, з гори Рунок, вони виглядали незайманими пралісами.

Долина була видовжена, береги похилі і привітні, як велетенські кораблі, на котрі сіли перепочити білі птиці — хати; Космач, сповитий сизою димкою, мовби випливав з гір, з їхньої далекої неприступності, і в горах, на південному сході, губився. Як ріка...

Важко сказати, чи Євген Якович Сагайдачний саме так, а не інакше бачив Космач і навкружні гори; він був художником, світ, як промінь у лінзі, переломлювався у ньому, відбивався у його душі по-іншому, певно так, як на незакінченому етюді: там усе жовтогаряче, оранжеве, і коли б не холодні енергійні мазки синьої барви, то здавалося б, що художник малює середину літа.

Етюд залишався незавершеним, художник або забув про нього, або розчарувався у своєму пензлі, якому забракло снаги відтворити на полотні побачену і відчуту душею красу. Художник лежав на траві, підперши долонями гривасту голову, і некліпно, як дозорець, дивився поперед себе. «Сектор обстрілу» мав величезний: Космач, гори, а вище — голуби́нь неба, на якому чорно-білою крейдою писали кола бузьки. Заношений берет спав з його голови, сиву гриву перебирав вітер.

— Ви схожі, Євгене Яковичу, на Чугайстра, на того, що з верховинських казок, пам'ятаєте? — промовив я, щоб сколихнути мовчанку, яка гула, мов кисле молоко.— Лежите в травах на Рунку, злилися з ними, із землею. Виростаєте з цієї гори. Чугайстер.

Він нетерпляче поворухнувся, глянув на мене на-
смішкувато.

— Ох, якби, молодий чоловіче, діялося так прост-
то. Я у горах, у Косові, п'ятнадцять років, і всі ці
роки день при дні свого Чугайстра шукаю.

— Невже не знайшли?

— Не розумій буквально. Чугайстер у казках —
це добрий дух Карпат. А я хочу сягнути далі, за ду-
хами не бігаю, жадаю пізнати душу гір, їх мешканців.
Художник-бо не лише творець, а й бранець краси.
А може, гірська краса — це і є танець твого Чугай-
стра? Вона невловима, мерехтлива, у вічному русі
й перемінах.

— І що далі? — надокучав йому. Боявся, що зно-
ву надовго замовкне.

— Нічого. Поки що одне знаю: гори прикували
мене до себе, як приковує глибина. А Чугайстер...
Інколи мені здається, що впіймав його, як кажуть,
за бороду, що лежу з ним око в око, як ось з тобою,
і розглядаю його, і розумію кожну зморшку на його
обличчі і кожну смішинку, а частіше він не дається
в руки, вислизає як риба, кружляє в невідомості, ма-
нить до себе, зове... І тоді знову вибираюся в гори.
Прозаїчною мовою це називається «ходити на етюди»
або «вишукувати щось» для поповнення своєї колек-
ції народного мистецтва гуцулів. Насправді ж, гадаю,
це і є шукання Чугайстра, хотіння любоватися його
танцем.

Він завжди мислив поетично. Проза життя толо-
чила його, часом боляче ранила, він відмахнувся від
неї і дивувався, як дитина: а звідки вона, проза, на
його голову і навіщо? Є ж бо поезія, і йому досить.
Практичної житейської прози рішуче не сприймав, не
вмів сприймати, через це дехто з колег і знайомих
мав його за дивака, людину не від світу сього. Власна

дружина Зоя Антонівна і та інколи, щоб допекти старому, пускала в його адресу шпильки:

— Поховав ти себе живцем у Косові. Поезія... Чу-гайстер... краса — все це дурниці. Жити треба, поки живеться. Не задовольняйся роллю невдахи. Нам би треба в Київ, у гомінке місто, де вирує мистецьке життя. Там би ти себе показав. Були б гроші і слава.

— Ет, лиши, Зою. Пусте говориш,— відбивався від напосідань жінки.— Скільки разів тобі казав: не можу жити без гір. Полонили вони мене, прив'язали...

Він народився над морем, у Херсоні, довгі роки проживав у Петербурзі, Києві, Донецьку, а на старість гори стали найближчими. Степовики, як правило, гір не люблять, їм тісно серед ущелин і лісів, а він, Сагайдачний, степовик з роду, приріс до них серцем.

Степи полонять просторами, гори — висотою. Він чомусь, пам'ятаєте, казав: глибиною.

.

У часи першого знайомства з Сагайдачним я збирав матеріали для повісті про народного месника — опришка Олексу Довбуша. Робота була складною, бо про Олексу написано десятки книг, молодому літераторові, отже, легко було втрапити в проторену колію штампів. Мене, зрештою, не цікавив Довбуш «історичний», тому майже не заглядав до архівних матеріалів. Ставив перед собою завдання змалювати опришківського ватажка таким, яким уявляє його народ у своїх казках, піснях і легендах. Матеріалів на цю тему теж ніби не бракувало, але й вони вже не раз використовувались моїми попередниками. Доводилось починати заново: розшукувати в селах непомічене свого часу фольклористами, реставрувати забуте, домислювати й переосмислювати. Про довбу-

шівські зацікавлення знали всі мої друзі і знайомі на Гуцульщині. Один з них, тодішній директор Косівського училища прикладного мистецтва Олексій Григорович Соломченко, порадив звернутися до Сагайдачного.

— До речі, — сказав Олексій Григорович, — я щойно здибав його на вулиці. Повернув разом з дружиною до робітничої їдальні на обід. Це недалеко звідси. Сагайдачного легко впізнати: сивовусий, у вишиванці дід.

— Він хто... той Сагайдачний? — перепитав я Соломченка.

— Викладач нашого училища. Читає історію мистецтва. Дуже цікавий, оригінальний чоловік. Любить фольклор. Знає народне мистецтво. Сподіваюсь, він вам допоможе.

Іншим разом, коли б я мав більше часу, то, мабуть, засумнівався б, чи зручно «нападати» на Сагайдачного в їдальні. Можна було б забігти увечері на квартиру, тим більше, що його хата, як сказав Соломченко, відчинена для гостей вдень і вночі. Та цим разом до Косова я завернув принагідно, наскоком. Вибирати, отже, не доводилося, а відкладати — не хотілось.

До обідньої перерви було ще далеко, а їдальня гула як рій. За столами сиділи водії лісовозів, експедитори та інший командировочний люд. У другому залі в кутку біля печі обідав Сагайдачний з дружиною. Впізнав його з першого погляду: козацькі сиві вуса, опущені підківкою, буйний чуб, відкритий ясний лоб і біла-біла вишиванка. Зоя Антонівна, невелика на зріст, непосидюща, перед тим, мабуть, щось смішне оповідала чоловікові, бо той весело сміявся. Я таким його й запам'ятав: веселим, добродушним патріархом.

Власне, вони не обідали — пили чай. Навколо гра-

фина, у який офіціантки встромили букет паперових квітів, стояла батарея порожніх склянок. Зоя Антонівна смачно, як виголодніла на уроках школярка, уминала хліб. Я підступив до цих двох диваків, які серед запахів апетитних гуляшів, котлет і шашликів попивали ріденький чайок, і попросив дозволу скласти їм за столом компанію.

— Яка може бути компанія,— ворухнув бровою Сагайдачний.— Піший кінному не товариш. Ви напевно замовите печеню, а ми забавляємось чайком.

Так відбулося наше знайомство.

Через десять-п'ятнадцять хвилин мені здавалося, що знаю обох віддавна. Сагайдачні не вмiли замикатись у собі, жили просто, відкрито, не приховували від чужого ока ні радості, ні смутку. Принаймні, я був негайно втаємничений у причину їхнього вимушеного посту: другий день попивають чай, бо вдома не запаслися їстівним.

— А все через тебе, Зойко,— кепкував з дружини Євген Якович.— Мав би я іншу жінку, то напевно наприкінці місяця не полоскав би шлунок бурдою, яка в цьому «ресторані» називається чаєм. Інша розділила б зарплату пропорційно, газдувала б розумно і не дозволила б, щоб відомий живописець і педагог, «професор» Косівського училища прикладного мистецтва, хранитель гуцульських старожитностей...

— В чем дело, Женька? — перебила Зоя Антонівна, перейшовши на російську мову.— Скоро тебе стукнет семьдесят, девочки седых любят. А я укачу в Киев.

— Ну й слава богу,— жартома перехрестився Сагайдачний.— Бодай зітхну без вічного опікуна.

У жарті була істина: кожен, хто знав подружжя Сагайдачних, може підтвердити, що Зоя Антонівна занадто прискіпливо опікувалася чоловіком. Устрявала

в його справи, часом пробувала вирішувати їх без нього, без кінця надокучала порадами. Словом, не давала спокою ні на хвилину. А ще треба зважити, що характер мала запальний, неврівноважений і, схильному до задуми, ліричному Сагайдачному жилось, мабуть, з нею нелегко. Інколи він втікав від неї на цілий день. Однак надвечір все частіше згадував: «Як там удома моя Зойка? Мабуть, плаче й кидає громи й блискавки?» — «Відпочиньте без неї, — розраджували друзі. — Вона вдома не пропаде». — «Не пропаде, але шкода все-таки. Я прожив з нею ціле життя. Вона не тільки моя дружина, а й друг», — говорив вибачливо.

...У ідальні тривала жартівлива баталія.

— Ага! — Зоя Антонівна підвелася з стільця, цілком по-косівськи поклати руки на худі стегна, прибравши войовничу позу. — То ти, старий дідьку, тільки й ждеш хвилини, щоби-м спакувала свої манатки? — Вона вільно переходила з української на російську й навпаки. — Чи ти, зрадливий любку, подумав, що молода жінка, яка, напевно, не буде такою дурепною, як я, заборонить тобі розтринькувати зарплату на купівлю речей для колекції.

— Тихо, Зою, тихо, — махав руками Сагайдачний. Мені ж пояснив: — У нас щомісяця не вистачає грошей. Натраплю на якусь мистецьку річ... прецінь, шкода випустити з рук. І купуємо. Купуємо, забуваючи, що ми не Ротшільди. Зрештою, Зою, — стукнув себе пальцем по лобі. — Евріка! Сьогодні обід гарантований. Оцей молодий чоловік, напевно, щось від мене хоче. Ах, невідомих науці переказів про Довбуша. Будь ласка, в мене вдома ними натоптана ціла скриня. Ну, наприклад, чи знаєте, звідки походив майстер, який викував Олексі Довбушу бойову бартку? Ні? З села Річки, це надалеко від Косова. Та

це ціла історія, на голодний шлунок до кінця не розповісти.

І вдарив довгим пальцем по карточці меню.

Потім розреготався.

Небуденним чоловіком був Сагайдачний. Своєю безпосередністю умів причарувати за одну хвилину.

Незвичайно, не так, як усі, жили вони із Зоєю Антонівною. Косівські сусіди-кумоньки винили в цьому їй, вони не знали, що Сагайдачний інакше жити не міг, до сивого волосся зберіг деякі звички молодих літ, щирю безпосередність і безтурботність про завтрашній день, наївність у практичних справах.

.

— Слухай-но, — говорив Євген Якович, — якщо Чугайстра ніколи й не було, — а його, того доброго духа Карпат, і не могло бути, бо де й коли багатіли Карпати добром, хіба що в наші часи їм розвиднилось, — то люди мусили його вигадати; людям треба щось вигадувати, а потім власну вигадку шукати. Така наша природа. Інакше нудно було б жити. І таки нецікаво було б без пушкінського вченого кота, без Котигорошка, без жар-птиці і без Олекси Довбуша теж. Гуцули — великі фантазери, вони й Довбуша вигадали, слово честі. Не вірите? Порівняйте Довбуша — постать історичну, реальну, з постаттю, яка живе в казках і легендах. Вони обидва мовби й родичі, може, й брати, але зовсім не схожі між собою. У них різні батьки: Довбуш історичний — плід доскіпливих хронікерів, реєстраторів фактів і подій, Довбуш легендарний — дитя народу. А якщо так, то не бігай, хлопче, як посолений по верховинських селах із записником, бо чогось принципово нового, невідомого фольклористам, не запишеш ні rischi. Отож тобі рада і порада: піднімись, якщо можеш, на вершину й звідти,

з людської висоти, поглянь на Олексу. Побачиш перспективу — і пиши. Тільки не забудь позичити в людей мірку, щоб не вийшов Довбуш ні замалим, ні завеликим.

...Аж через п'ять років після смерті Євгена Яковича закінчив я свою повість про Довбуша «Жбан вина». Якщо ж він здобув певну прихильність читача, то заслуга в цьому насамперед Сагайдачного.

• • • • •

Вони мешкали в Косові на вулиці Леніна в старому, повному вечорових зітхань і скрипу, двоповерховому будинку. Зоя Антонівна не раз надокучала Євгену Яковичу, щоб добивався кращого помешкання. Він відмовлявся:

— Нащо нам краща чи більша хата? Нас двоє. Вистачить і цієї.

Квартира в них була справді маленька: кухонька й кімната. Умеблювання — найпростіше. Дехто навіть дивувався цій невибагливій скромності.

— Хіба меблі прикрашають хату? — запитував Євген Якович.— Я дотепер думав, що люди.— І хвацько підкрочував вуса.

— Май розум, старий. Якщо для себе не хочеш пристарати нову квартиру, — стояла на своєму Зоя Антонівна,— то бодай потурбуйся про свої скарби. Лежать-бо вони нерозвішані, нерозібрані, купами. Людям не покажеш.

— Хто схоче — побачить.

Зоя Антонівна мала слухність: їхня квартира буквально тріщала від усякого добра. Чого тут тільки не зібрано: кахлі, миски, корчаги, збани, гуцульська народна одяга, різьбярські речі, намисто, бартки, писанки... Все це висіло на стінах, лежало на полицях, у скрині, під ліжком — не кожний музей міг похвали-

тися таким запасником. Колекція Сагайдачного славилася оригінальними творами, речей другорядних він не тримав. Пізніше, уже після смерті чоловіка, коли вийшов з друку дванадцятий том Української Радянської Енциклопедії, в якому вміщена стаття про Євгена Яковича, Зоя Антонівна говорила:

— В енциклопедії пишуть, що він «також відомий як збирач творів українського народного мистецтва, зокрема гуцульського». Це вірно, і разом з тим — ні. Він не вважав себе збирачем, тобто колекціонером, мініяйлом, яких тепер розвелосся достобіса. Він був хранителем... головним, може, хранителем гуцульського народного мистецтва. Євген Якович речі не вимінював, не виманював за півдарма, а купував на свою трудову копійку, бо знав їхню справжню ціну. Траплялося, що нам дещо дарували, і тоді він тим, що дарували, цілував руки, примовляючи: «Знаю, газдинько гречна, і ви, газдоньку, що ця річ для вас свята, бо належала комусь з вашої родини або вам особисто нагадує молодість. Та повірте: потрапляє в добрі руки. Тепер вона людям послужить, як вашому родові служила».

Слово у нього тверде: жодна річ, яку добув, справді не потрапляла в інші руки, не ставала предметом купівлі-продажу. Коли один ленінградський колекціонер пробував звабити Сагайдачного великими грішми, які, мовляв, він заплатить за гуцульські кахлі, то Євген Якович випровадив гостя з помешкання:

— Іди, чоловіче, забирайся геть. У мене справді скрутно з грішми... але не будь, це нечесно, змієспокусителем. Твої гроші розпливуться поміж пальцями як вода, кахлі розкомплектуєш, розгубляться поодиноці між такими, як ти, — і рахуй — втрачені вони для мистецтва. А завтра прийдуть до мене нові покоління, які схочуть подивитися на творіння своїх

батьків і дідів, щоб збагатитися і створити нові. І що я їм покажу? Іди, іди, чоловіче, поки я добрий!

— Але ж на це є музеї, — не вступався з хати впертий колекціонер.

— Вважайте, що моя збірка є філіалом державного музею, з якого нічого не виноситья і не продається.

Очевидно, так само вважали в Міністерстві культури СРСР, на замовлення якого був знятий фільм про скарби подружжя Сагайдачних.

Збиранню творів гуцульського народного мистецтва Євген Якович присвятив п'ятнадцять років свого життя. До кожної, бодай і найменшої, речі прив'язувався, як до живої істоти: міг напам'ять її намалювати, а вже розповідати — цілі години. Пам'ятаю, якось він довго просвіщав мене з приводу однієї великої миски пістинських майстрів ХІХ століття. Нічого особливого в ній мені, неофіту, здавалось, не було: якісь неоковирні рибини в колі та кілька хрестиків. Для Сагайдачного ж примітивні рисунки таїли в собі певний смисл.

— Ніщо, жодна рисочка в людській творчості не є випадковою, — говорив. — Все має свій глибокий смисл, красу і практичне призначення. Хто знає, може, подібні рибини стародавні гончарі малювали спершу на ритуальних предметах... може, на таких ось мисах для омивання. Наливали люди в миску води — і риби мовби оживали, плескали хвостами. Риби німі, мовчазні, а мовчання — мудрість. Миска, можливо, нагадувала тому, що омивався у ній: будь мудрим. Безперечно, ні пістинські гончарі ХІХ століття, ні їх попередники з більш давніх часів уже не могли пояснити сучасникам значення риби, як не можуть розтлумачити космацькі та шешорівські жінки візерунки на писанках. Для них це тільки орнамент, елемент композиції, часточка краси. І тільки.

— А ви прагнете їх розшифрувати?

— Нелегка це задача. Та й навіть все розшифрувати? Це ж так, до слова прийшлося. В речах гучульської роботи не шукаю талісмана, шукаю, аби-с знав, Чугайстра, його танцю. Шукаю потягу простої людини до краси, до доброго.

Якщо надворі падав дощ або завивала хурделиця і Євген Якович із Зоєю Антонівною не могли вирушати, як звичайно вони це робили, в гори, то він сідав посеред хати, розставляв добути з скрині речі й вивчав їх. Милувався ними.

.

Він був талановитим художником. Немалої популярності зажили свого часу його декоративний розпис «Весілля», картина «Коні» та інші твори. Я бачив десятки його етюдів, спостерігав, як вони створювалися, але сьогодні не можу похвалитися, що в моїх блокнотах збереглися записи його розповідей про власну творчість. Він чомусь уникав цієї теми.

Зоя Антонівна пізніше пояснювала:

— На те було багато причин. Живопис для нього — святая святих. Шукав себе і в скульптурі. Працював як театральний художник. Любив також фрески, малював їх. Та думаю, що в глибині душі був незадоволений собою і власними пошуками. Жило в ньому надломлене дерево, яке вічно сочилось кров'ю. Він не вмів малювати спеціально для виставок, через це мало виставлявся. Любив Петрова-Водкіна, знаменитого російського художника, якого по-справжньому визнали тільки в 1966 році, коли в залах Російського музею була розгорнута ретроспективна виставка його творів. Та аж поки це сталося... Кузьма Сергійович мав певний вплив і на Євгена Яковича, і цього не могли не помітити критики. Звідси й

наслідки. Давалися також взнаки наші мандри по Україні, невміння уживатися з людьми, від яких залежала його мистецька доля. Ех, якби він дожив до 1967 року, коли Львівська картинна галерея влаштувала виставку його творів. Були захоплені відгуки, великі гурми відвідувачів. По суті, це галерея відкрила Сагайдачного-художника для широкої публіки. Але він умер у 1961 році, не дочекавшись свого тріумфу.

Як не погодишся з Зоєю Антонівною?..

Живопис — його храм. Художник часом проклинав роботу, зарікався у години розпачу не брати до рук пензель і тут же хапав його, щоб накидати на картон або полотно краєвид, самітне дерево, гуцульську гражду, пам'ятник архітектури, сучасне село...

Шкодили Сагайдачному, як художнику, розсіяність і, як це не дивно, широта зацікавлень: археологія, етнографія, фольклор, історія мистецтва. Він хапався до всього, за все брався, йому не вистачало організованості й самодисципліни, щоб спрямувати свої зусилля на якусь одну солідну працю. Зоя Антонівна згадувала, що він нахвалявся сісти за велике полотно; нахвалявся і відкладав роботу на невизначений час.

Жили в Сагайдачному дві людини: художник і вечний. Роздвоєність заважала творчості, доводилось також немало уваги приділяти викладацькій справі (40 років педагогічної діяльності — не жарт). Потім у Косові прийшло до нього замилування народним мистецтвом, яке заповонило його повністю. Чи будемо за це нарікати на художника? Хто знає, може, істинним його покликанням і було збирати, популяризувати, не давати загинути унікальним речам, вивчати їх і на базі мистецтва традиційного плекати нове — соціалістичне.

Опісля, через роки, він згадував про цей день з іронічною посмішкою. А тоді, похмурої осені 1948 року, лежав у ліжку в одній з училищних кімнат, яку дирекція виділила для житла, розчервонілий, у гарячці. Час від часу в грудях вибухав тяжкий кашель. Зоя Антонівна, стривожена його несподіваною хворобою, сиділа на краю ліжка і клала на чоло вологі хустини. Дорікала, як дитині:

— І треба ж тобі, Женька, в підбитому вітром плащику нипати в дощ і холод понад водоспадом Гуком? Мало влітку на нього надивишся? Ти також забув, що це околиця Косова, могли й бандерівці підстрелити. Час-бо непевний...

— Все могло бути, Зою,— погоджувався.— Правда твоя: на Гук я влітку надивився. Та забাগлося на нього поглянути восени. Якби ти бачила... клеочуть сизі холодні бризки... падає зі скелі на скелю синій від студені, гострий як ніж струмінь води. Каміння аж мовби горбиться під ним. А зверху січе дощ. Ех, шкода, що не взяв з собою парасольки й мольберта.

Зоя Антонівна сплеснула в долоні.

— Поводисься, як хлопчисько. Тобі уже давно за п'ятдесят, не забувай.

Він кволо посміхався:

— Тому й поводжуся по-хлоп'ячому, що скоро стукне шістдесятка. Знаєш хлоп'ячий закон: хочу бачити більше. Хочу встигнути, Зою, якнайбільше побачити. В Косові я майже рік, обхопив багато його мальовничих куточків, а ще більше їх чекає на мене. Вони ж бо всі просяться під пензель і олівець. Коли встигну?

— Збираєшся вмирати? — спитала жартома Зоя Антонівна.

— Ну, костюмаха почекає. Вона сита смертями ще з війни. Відчуваю: у Косові жде мене море роботи.

— Не сніться інші краї? Ти ж за натурою циган: сьогодні тут — завтра там.

— Ні. Чую: зачепився мій якір за смереку навічно.

— Суть лише в смереці?

— У ній теж. Край гуцульський — заповідний, тут роздолля для митця. Признаюся: він манив мене здавна.— Помовчав. Згодом несподівано запитав: — Ти віриш, Зою, у поклик землі?

— Дурниці якісь старорежимні, — повела вона плечем.— З гарячки казна-що верзеш.

— Може, й верзу,— погодився.— Лежу без діла. Думаю: чи не тому ми так довго блукали по містах, що не чули до них святого прив'язання. Карпати ж тим часом нас чекали.

— Не розумію.

— Чула про гетьмана Сагайдачного? Він родом із Самбірщини, з Кульчиць. Це недалеко звідси. Я ношу таке ж прізвище.

Зоя Антонівна зайшлася сміхом.

— А щоб тебе, старий, качка копнула. Невже хочеш вивести свій рід від гетьманів? У наш час немодно хизуватися походженням, та ще й з кореня феодалів.

— Сагайдачний родом з дрібної, так званої ходачкової шляхти.

— Не має значення. Історики, я читала, давно порахували його політичні гріхи.

— Мав він гріхи, це правда, та мав і певні заслуги. Він чи не перший замислив об'єднати Україну з Росією. Це теж відомо історії. До неї, матінки, треба підходити об'єктивно. Ось видужаю, чекісти тим часом виполощать з лісів бандерівських круків, і тоді вирушимо до Кульчиць.

— Чергова твоя химера, Женю... з тим покликком землі та з коренем Сагайдачного.

— Може бути,— погоджувався з нею Євген Якович.— А все ж цікаво.

— Що, власне, цікавого?

— Те, що Петро Конашевич-Сагайдачний прагнув об'єднати Україну з Росією. А його далекий, може, нащадок або тільки однофамілець з'єднав свою долю з росіянкою Зоєю.

— Та ну тебе,— розсміялася вона.

Цю історію Зоя Антонівна розповіла мені за два тижні до своєї смерті. І шкодувала, що вони так і не викроїли днини на мандрівку до Кульчиць.

— А поклик землі...— схопилась.— У поклик землі Євген Якович, мабуть, насправді не вірив. Так сталося, що приросли ми до Гуцульщини глибоким корінням... Двадцять років я мешкаю у Косові й хочу вмерти тут, хочу, щоб мене поховали біля Євгена.

Я зустрічався з ним не один раз, здавалося, що знаю його добре, і раптом...

...Зоя Антонівна, певно, на хвилинку вибігла до сусідів, бо на мій стук ніхто не відповів. Натиснув на клямку. Двері до кімнати були відчинені, біля стола побачив Сагайдачного. Він сидів, згорбившись, на своєму улюбленому стільці з різьбленою спинкою і над чимось ворожив. Я заледве встиг привітатись, як він різко повернувся, хвилину приглядався до мене (бровища сповзли на очі), потім стукнув металевим пестиком по столу і роздратовано крикнув:

— Замкніть двері з тамтого боку!

Я остовпів. Подумав, що він мене не впізнав.

— Зачиніть двері,— повторив старий і, мовби забувши про мене, знову нахилився над столом.

На це нагодилася Зоя Антонівна. Вона відразу зрозуміла ситуацію, бо пирснула в кулак, навшпиньки підійшла до дверей і зачинила їх.

— Вибачайте старому, — шепнула. — Сідайте ось тут на кухні. Тільки голосно не говоріть, а то він нас вижене.

— Що ж, власне, сталося? — спитав розгублено.

— Нічого особливого. Женя готує фарби... він завжди готує їх власноручно. Десь роздобув рецепт ще з вісімнадцятого століття. Для нього це ціле священнодійство. В такі хвилини не любить, щоб йому заважали, і мене проганяє. Отже, не ображайтесь.

Ображатись? Він же колись мене попереджав:

— Фарби готую сам, фабричними не користуюся. Може, це просто звичка, а може, мої такі кращі. Рецепти маю старі... Був такий монах Феофіл, який написав трактат «Про живопис». Звідти я й почерпнув дещо. Часом не завадить у старих майстрів по-вчитися. Приготування фарб — марудна справа, зате мої полотна не лущаться дочасно, не бліднуть, вони завжди живі, немовби лише вчора написані.

.

Фрагмент з його лекції:

— Багато красивих слів наговорено й написано про мистецтво. Найчастіше його порівнюють з розквітлим деревом. Гарно, але не точно. Справжнє мистецтво починається тоді, коли воно знаходить свого... ні, не оцінювача-сноба, а співтворця в особі читача, глядача чи слухача. Живописець, наприклад, не просто творить, він мовби сіє яре зерно, що кильчиться кожного разу, як тільки-но впаде на благодатний ґрунт, тобто в душу того, кого картина зворушила. Цей акт схожий на проростання зерна в ріллі.

.

Малюючи, він не любив, коли хтось стояв коло нього збоку або за плечима. Проганяв також Зою Антонівну.

— Не підглядай в дірку від ключа. Тут, правда, не спальня, але процес творчості схожий, як не раз уже повторювали, на любовний акт. Він надто інтимний, щоб біля нього стримів, будучи за свідка, хтось третій. Це, може, банальні речі... Та що зробиш: їх треба повторювати. Я волю залишитися наодинці з Музою. Тому не розумію, як можна написати роман чи п'єсу удвох або й утрьох. У живописі, на щастя, рідко зустрінеш на полотні два-три підписи.

.....

Євгена Яковича проводжали на пенсію в 1957 році, коли за плечима мав сімдесят весен. Раніше ніхто і ніяк не міг його загітувати «записатись у пенсіонери».

— Художник на пенсії? — вигукував. — Це, друзі мої, аморально і злочинно. Художник, може, ціле життя збирав нектар, у нього знання, досвід, набита рука, улюблені теми. Все це дає підстави називати його зрілим майстром. І на тобі — пенсія.

— Боюся пенсіонерів, — продовжував, — і деяких ненавиджу. Їхні інтереси звужуються до виднокола, на якому маячить свіжа цвинтарна яма. Вони з усіх сил стараються віддалити видноколо, поширити його, і турбота про це стає хворобливою. Людині годилося б умерти в борозні. Не біда, що ти свою борозну не доорав, важливо, що ти орав її до останнього подиху.

Часто повторяв:

— Не той майстер, котрого хвалять і шанують, а той, кого люблять.

Він вбачав різницю між шанобою і любов'ю.

.....

Не всякий музей, не кажучи про приватні колекції, міг похвалитися такою ж популярністю, як зібрання Євгена Яковича. В усі пори року, а найбільше влітку, до нього приїжджали десятки художників, мистецтвознавців, студентів з усіх кінців Радянського Союзу: з Москви, Києва, Ленінграда, Грузії, Вірменії, Прибалтики. Його квартира була своєрідною майстернею. Відвідувачі не просто цікавилися експонатами, вони шукали в них щось для себе особисто, для власного творчого зростання. Змальовували в альбоми орнаменти писанок, різьби, мосяжницьких прикрас, їх цікавила форма керамічних виробів, не минали також вишивок, ткацтва, народної одежі.

Чарівний світ народного мистецтва розкривався перед ними в усій своїй красі і багатстві. І в цьому, безперечно, велика заслуга Євгена Яковича. Я мав нагоду спостерігати його в такі літні й метушливі дні. Він походжав по кімнаті, сивий, ясний, як патріарх. Де й поділися його розсіяність і нетерплячка. Навпаки — був уважний до численних запитань, кожному намагався пояснити, втовкмачити незрозуміле.

— Присутні-бо ми єсть,— говорив урочисто,— при великому акті, який можна назвати інтернаціональним. У моїй хаті художник з Москви починає розуміти творчість художника з Гуцулії, він не просто починає розуміти, а й бере щось для себе з Гуцульщини, збагачує, отже, власну творчість. Це і є взаємозбагачення і взаємовплив культур.

Так, мовби й несподівано, його збирацька робота набувала важливого політичного змісту.

— З другого боку,— говорив далі,— більшої ваги й значення набуває гуцульське народне мистецтво. Воно виходить з вузьких етнографічних рамок на широке всесоюзне поле.

— Ну-ну, не вельми пишайся,— подавала голос Зоя Антонівна.— Заслуги в цьому твоєї мало.

— Не будемо, однак, її применшувати,— Євген Якович піднімав угору палець.— Як і твоєї. Ми були перші після війни, звичайно, крім музеїв, що заходилися збирати багатство, яке сьогодні приносить практичну користь. Тоді про це й не мислилось...

Вони, двоє старих людей, були задоволені багатолюддям у своїй квартирі; вони були щасливі, що приносять користь людям і мистецтву; вони були щедрі і раділи зі своєї щедрості.

Зоя Антонівна в «місяці паломництва» цілоденно поралася на кухні: смажила, варила, пражила. З її боку це виглядало як маленький подвиг, бо ніколи не проявляла особливої любові до кухонних справ. Найбільше піклувалася про студентів художніх вузів. «Вони ж бо, бідолашні, надголодь живуть,— бідкалася.— Мистецьке ремесло поки що їх не годує».

А в самій при такому її неощадливому господарюванні віяв у гаманці вітер.

.....

Знав на Гуцульщині кожне село — від рівнинних Кобаків, що за Кутами, до загублених в Карпатах Головів: об'їздив і обходив їх усі, вивчав історію, пам'ятав імена майстрів народної творчості — давніх і теперішніх,— які походили з тутешніх країв, та найчастіше бував у Космачі. Космач манив його щодня,

манив хто знає чим: своїми краєвидами, прозорістю повітря, співанками, легендами про Олексу Довбуша, майже поголовним захопленням його мешканців писанкарством, вишиванням і ткацтвом.

— Тут що не хата — то майстер, митець, якому руки треба цілувати, при житті пам'ятник ставити. А колір у всіх єдиний — улюблений: оранжевий. На килимах та рушниках і на писанках. Багато в цій барві сонця, тепла, — розповідала захоплено.

...Він водив мене Космачем, мов по своїй хаті. Майже кожна стрічна жінка йому кланялася, чоловіки чемно здіймали капелюхи. Євген Якович вступав з ними в розмови, розпитував про гаразди, про дітей.

— Якщо я, чоловік великоміський, приріс серцем до Косова, до Карпат, то винен у цьому насамперед Космач. Приворожливий він. Наприкінці сорокових років мене запрошували в Київ на викладацьку роботу. Зоя Антонівна рвалася туди, вже й валізи спакувала, а я не квапився, не міг уявити себе гостем у Космачі, який приїхав зі столиці «на етюди». Що й говорити, Київ — мрія... Та, гадаю, художнику не менш корисно жити ближче до натури. Не хвалю ні тих письменників, ні художників, які заледве поросли пір'ям, а вже свої кволі крильця гострять у напрямку столиць. Чи як гадаєте?

Я не відповів. Ловив себе на думці, що заздрю Сагайдачному, його вірі й переконанню, що він у Карпатах вельми потрібний і що Карпати потрібні йому.

Ми йшли дорогою мимо пам'ятника Шевченку, мимо сільського Будинку культури, мимо веселих космачьких хат... йшли до того місця, де колись упав від зрадницької кулі сільського дуки Степана Дзвінчука оборонець знедолених Олекса Довбуш.

— Ось тут,— сказав Євген Якович, і ми звернули ліворуч на розлоге, густо поросле споришем подвір'я. В його глибині стояла нова хата. Ближче до дороги ряснів квітами прямокутник клумби.

— На цьому місці стояла стара хижка Степана Дзвінчука. Ось тут, де був поріг, посаджено смужку червоних квітів. Вони нагадують Олексину кров, яка тут пролилася.

Ми стояли зацікавлені перед смужкою червоних квітів, як перед величним пам'ятником. З хати тим часом вийшла стара жінка. Була це давня знайома Євгена Яковича, правнучка того самого Дзвінчука.

— Наш рід від віку сидить на цьому дворі, сидить і покутує... ая, таки покутує гріх свого далекого предка. Чи знав він, на кого піднімав руку? — шепелявила стара. Ї розповідала нам про доньку та про зятя, та як вони тепер файно маються, та як вони, всі Дзвінчуки, бережуть пам'ять про Олексу. Що року сіють отут квіти... а де був поріг — квіти ростуть червоні.

— Ось як на світі трапляється,— говорив задумливо Євген Якович по дорозі назад.— Далекий предок вважав Олексу за кровного ворога, а його нащадки з трепетом сіють червоні косиці...

В автобусі він сидів мовчазний і похнюплений. Аж під Косовом сказав:

— На тому місці таки здалось би побудувати пам'ятник!

...Я згадав слова Сагайдачного кілька днів тому, коли оглядав пам'ятник Довбушеві в Печеніжині біля Коломиї, де він народився. Від монумента, який створив львівський скульптор Борисенко, віяло незборимою силою народу.

.

Влітку 1948 року Євген Якович вибрався до недалекого села Пістинь. Бував там часто й завжди повертався додому не з порожніми руками: в кожній майже хаті надібав керамічні вироби славнозвісних пістинських майстрів. Зоя Антонівна відраджувала від таких мандрівок: час був небезпечний. По лісах ще швендяли недобитки бандерівських банд.

— Не бійсь,— заспокоював її Євген Антонович.— Я заворожений, поміж кулями пройду.

Тієї днини йому справді доводилось «ходити поміж кулями». Повертався додому надвечір. Про автобуси тоді в горах ще й не чули — йшов пішки. Під пахвою ніс загорнуті в рушник три миски, якими потім хвалився: «Погляньте лишень, яка краса. Класика! Кінець дев'ятнадцятого століття!» За Пістинем під лісом несподівано цвюхнула над головою куля. За нею друга і третя. Стрілянина розгорілася не на жарт: постріли звучали справа й зліва. Довелося лягти у рів, прикривши собою миски. Про те, що він міг потрапити до рук бандерівців, не мав і гадки.

Потім виявилось, що оперативний загін чекістів натрапив на недобитки якоїсь боївки. Перестрілка тривала недовго. Євгена Яковича підвів з канави знайомий лейтенант.

— І треба вам, товаришу Сагайдачний, немолодій уже людині, пхатися під кулі,— дорікав.

— А треба, — Євген Якович струшував з одежі пил.— Миски он які роздобув.

— Подумаєш, миски. Коштовність невелика. Могли б ви і почекати.

— Не можу чекати, поки бандерівців переловлять. Люди тягнуться до нового, викидають з хати речі, які здаються їм несучасними. А ті речі треба зберегти, народне це мистецтво. Для нащадків зберегти.

— Про нащадків турбуєтесь, а вам самим сьогодні жаба могла б дати цицьки,— гнівався лейтенант.

— А вам — ні? — крутив вус Євген Якович. — Одну-бо роботу сповнюємо. Державну.

.

Сагайдачного називали хранителем гуцульських старожитностей. Однак люди, котрі знали його ближче, розповідають: він був палким прихильником усього нового й сучасного. Пам'ятаю, наприкінці п'ятдесятих років, коли в районі Московської вулиці Івано-Франківська почали споруджувати перший у місті житловий масив, то одного дня негадано зустрівся там з Євгеном Яковичем. Він, у заболочених туфлях, у замащеному вапном плащі, цибав поміж штабелями цегли і залізобетонних блоків. І теж був схожий на одного з будівельників, точніше — на виконроба.

— Ви що тут робите? — питаю здивовано.

— Станіславські Черьомушки будує. Так, здається, називаєте ви, журналісти, цю будову.

— Хіба вам цікаво?

— Це не те слово, юначе. Мені, як художнику, як людині, нарешті, хочеться подихати розмахом робіт, клетотом праці. Глянь, тут закладають фундамент, там виводять стіни, там лаштують дах. Музика. Раніше, буваючи в Станіславі, я обминав пустир на колишній Бельведерській. Тепер Московська вулиця звеселіла. Скоро сюди переїдуть діти.

У Косові будівництво розгорнулося пізніше: спорудили нові приміщення райкому партії, пошти, житлові будинки. В часи ж Євгена Яковича будівництво велося переважно індивідуально. Розмах і темпи були, зрозуміло, далеко не ті, які він спостерігав у Станіславі, але й тут не минав майже жодної закладки фундаменту під новий будинок.

— Хай я, може, виглядаю смішним,— не ображався Сагайдачний.— Не кожний здатний зрозуміти, що будівництво для мене — свято. Я на власні очі бачу, як люди прощаються з підсліпуватими хатами, з низькими сволоками і маленькими віконцями; люди хочуть жити новим життям, у нових світлих хатах.

Інша справа, що Євген Якович не був задоволений архітектурою новобудов.

— Коробки, коробки, мов близнюки,— зітхав.— Ні на чому окові зачепитись. Про естетику й не кажу. Це в Станіславі. У Косові — так звані «чвораки», наверху — мансарди. Ось і вся тобі архітектура. А шкода, не на один рік будуємо. Будинки — це не бліндажі, які тут же покинеш, коли впаде наказ «вперед». Міста — як люди. Кожне повинно мати своє обличчя, характерне тільки для нього.

Якось увечері ми до півночі ходили центральною косівською вулицею. Квітла весна. П'яно пахли бузок і яблуні.

— Кожної весни в мене виростають крила. Потім протягом року вищипую з них пір'їнки і майструю пензлики,— жартує Євген Якович.— А треба б зробити один пензель, більший, і написати щось велике. Скільки задумів роїться в голові, скільки полотен бачу ненароджених перед собою. Зібрано сотні заготовок.

— Хіба конечно треба малювати тільки велике?— кажу.— Маємо класичний приклад Василя Стефаніка.

— Перестань,— жахається художник. Зупинився посеред тротуару.— Теж знайшов аналогію. Хоч... в одному маеш рацію: мої акварелі — це маленькі новели. У кожній з них своя музика. Та лишім це,— захопився.— Не будемо про мене та про мої живописні новелети. Будемо краще мріяти.

- Про що?
- Про Косів.
- Він же реальний, перед нами.

— Маю на увазі його майбутнє... архітектурне, так би мовити, обличчя. Якби моя воля, то я наказав би розвалити оці міщанські будиночки і на їх місці вибудував би котеджі в гуцульському стилі. Що не котедж — мистецький витвір. Матеріал: дерево, камінь, коване залізо. Девіз будівництва: зручність, дешевизна, простота і краса. Важко поєднати? У нас, у Косові, важко? Не вірю. Майстрів — не перелічиш. Училище прикладного мистецтва щороку випускає кілька десятків спеціалістів. Досить було б, коли б хоча кращі дипломні роботи втілювались у новобудови. Чим виграв би Косів? Характерністю свого обличчя. Потоком туристів і, нарешті, — бурхливим розвитком художніх промислів.

...Сьогодні Косів будується як ніколи. Шкода тільки, що архітекторам часом бракує фантазії Євгена Яковича Сагайдачного.

.

Лежимо в буйних травах, як на м'якій зеленій хмарі: комарі натягують від травинки до травинки невидимі струни й пробують об них смички: бринь-бринь! Нагріта за день царинка сочиться теплим медом.

— Псс...

Євген Якович притуляє до вусів палець.

Лежимо, як у колиці: справа, за вигином річки — село на пологому березі, зліва — рвуться у небо гори; горам, мабуть, душно в смерековому вбранні, вони гейби вбралися у вивернуті наверх вовною шпильчасті кожуки, і тому, коли дивитися на них знизу, помічаєш, як пахтить із них пара:

— Псс...

Лежимо перед низенькими отворами печер. Власне, печер нема, вони геть чисто поруйнувались, але якщо вірити Сагайдачному, то це і рештки якогось оригінального скита.

— Слухайте, Євгене Яковичу, а може, нічого цього не було: ні скита, ні схимників, ні грішників? — шепочу йому на вухо. — І ми даремно тут тратимо час.

— О господи, — зітхає Сагайдачний, — не можна жити таким сухарем. Дай волю фантазії... полежи, зрештою, просто у травах. Коли ще міський чоловік матиме нагоду розчинитися серед природи, злитися з нею? Я роблю це часто. А стояв тут скит чи ні — яка різниця? Ми не історики... Хоч народний переказ, гадаю, повинен на чомусь триматися.

Сонячні промені гаснуть, як давно в кузнях гасли шойно викувані списи. Цього тільки очікує вечорова мряка, вона засновує землю павутиною... Павутина прозора, як вуаль.

— Псс, починається дійство. Це дійство можна побачити лише в такі от завуальовані мрякою літні надвечір'я, — капають в тиші шепітливі слова. — Ти не смійся, — термосить мене Євген Якович, — ти увіруй, що воно, дійсно, починається. Ось чуєш: цокіт кінських копит... цоків усе ближче, ближче. Глянь, їде на коні знатний боярин. Він дуже старий, цей боярин, пальці посиніли на луці сідла. Ноги в стременах висять, як батоги. Йому давно пора вмирати, і він чує смерть, горбиться перед нею, йому страшно вмирати під ваготою вчинених злочинів. Боярин, може, вбив не одного ратая, не одне дівча збезчестив, не одного пустив по світу з торбами. Зі страху приїхав сюди, до печер. Йому назустріч виходить старець у рубищі, схимник. «Великі твої гріхи, — гуркоче бас старця. — Дорого будуть тебе коштувати мої мо-

литви». — «Не поскуплюся, святий отче, — проситесь боярин і на простягнуті руки монаха падає важка, із золотом, калитка. — Молися за мене і пости». — «Буду молитися і постити. Царствіє небесне тобі уготоване».

І задоволений, умиротворений, боярин їде геть.

На його місце приходять шляхтич, який саджав на палю безневинних людей, розбивав голови немовлятам, палив уцєнт села. Він платить за свої гріхи... і йому «уготоване царствіє небесне».

Третім приходять розбійник з великої дороги. Він не одного пограбував, не одну вдовицю скривдив, відняв у газди останню корівчину. Йому теж за велику плату схимники обіцяють молитися і постити.

Їх, грішників, багато, нема їм числа, і нема краю жадібності печерних монахів, їх вабить дзвін і блиск золота. Давай їм побільше... давай, давай! Вони готові молитися і постити за гріхи всіх злочинців світу. Звідси і назва пішла — Постинь, Пістинь, яку пізніше прибрало село.

Я знаю, що Євген Якович туркоче мені на вухо старий переказ, але, як не дивно, я все це зримо бачу перед собою.

...Ген-ген пізніше скидаю з себе оціпеніння. Над нами — зірчає шатро неба. Ніч...

— Навіщо мені ця містика? — питаю в самого себе.

— Ніякої містики нема, — заперечує старий Сагайдачний. — Просто ти перейнявся матеріалом. На твоєму місці я написав би на цю тему антирелігійну новелу.

.

Його працездатності варто було позаздрити. До полудня в училищі на лекціях, потім мандрівки в гори, у ліс, вилазки у села. Мандрівки не завжди

пов'язувались із «полюванням», як він казав, на різьбу і кераміку. Сагайдачний багато малював. Його цікавили характерні типи гуцулів, предмети побуту, знаряддя праці, архітектурні пам'ятки.

Сьогодні, мабуть, не можемо сповна віддати належне йому як художникові-етнографу. Праця Сагайдачного в цьому напрямку потребує спеціального дослідження.

Не терпів тих, яких заїдали лінощі.

— Працюйте. Пізнавайте старе і підхоплюйте все нове, що появляється в народному мистецтві,— говорив бувало.

Примушував працювати також свою дружину.

— Зойка, — хмурив брови, — годі байдикувати і язиком плескати. Берись до роботи.

— Тобто до творчої? Що я можу? Я не художник.

— Не треба бути генієм, — наставляв, — щоб зрозуміти: в краю незбагнених багатств живемо. Все, куди не глянь, проситься на папір. Пензель тримати вмієш?

— Умію. Та цього замало.

— Цього досить, любя, щоб узятися за зарисовки, наприклад, народного одягу. Колись Олена Кульчицька це робила. А ти продовж. Візьми гуцульські кожушки-безрукавки, або, як їх називають, киптарі. Кожне село має свою барву, свій рисунок, свою композицію.

— Кому потрібні мої зарисовки? Щоб вони згодом припадали пилюкою в архівах або музеях?

— Дурниці говориш, Зою. Те, що в музеях і архівах, не пропаде. Хіба для тебе мало честі?

Зоя Антонівна спершу неохоче бралася до роботи, а потім захопилась.

— Зарисовки киптарів, а я зробила їх понад сотню, — це наче мої діти, — хвалилася мені пізніше.—

Євген Якович приставив мене до роботи, примусив, і я побачила в ній смисл. А головне, зрозуміла користь для науки і мистецтва.

.

Його Чугайстер мав тисячу облич...

Одного дня Сагайдачний шукав його у старому жбані, другого — в зображеннях на старовинних кахлях, третього — в геометричній «сухий» різьбі шкатулки, четвертого — у витворах молодого сучасного різьбяр, який сміливо використовує елементи радянської символіки — п'ятикутні зірки, серп і молот, вінки з колоссям тощо.

Чугайстер снівся йому і в образі топірця-бартки.

Він, наприклад, серйозно вірив в існування Довбушевого топірця; вірив без усяких підстав і наукових підтверджень.

— Десь таки він є... опришківський топір, — говорив. — Десь у фондах музеїв або за стріхою. Той, що за стріхою, чекає на мене.

— ?

— На чому тримається моя віра? — наступав на мене, коли я необачно засумнівався в щасливому завершенні його пошуків. — На переконанні, милий чоловіче, на переконанні! Довбуш загинув, але його барда — найперша опришківська зброя — не могла пропасти. Її взяли інші опришки, Олексині побратими. Вони ж, напевно, вважали її за реліквію. Так барда переходила з рук до рук аж до нашого часу. Вона десь є...

Він розшукував її в запасниках Коломийського музею гуцульського народного мистецтва, у приватних колекціонерів, їздив до Львова. Як і слід було чекати, повертався з порожніми руками. Після цього, розчарований, на деякий час затихав, про Олексину

барду навіть не згадував, поки якоїсь днини знову не вирушав у дорогу.

Найчастіше їздив до села Річки.

Бо якщо в Пістині жили славетні гончарі, в Микуличині — кушніри, в Яворові — різьбярі, в Космачі — писанкарки і вишивальниці, то Річка славилася (і славиться тепер) мосяжниками. Споконвіку на берегах Соколівської Річки диміли кузні династій Медвідчуків, Тинкалюків, Кіщуків; кузні були своєрідними храмами, куди старійшини родів впускали тільки посвячених — своїх синів та онуків. Жінкам, у тому числі й найулюбленішим донькам, дорогу до них заказували. (Дівка віддається, винесе поміж чужі люди таємницю ремесла).

У п'ятдесятих роках мосяжництво в Карпатах занепадало. Вірними старовинному ремеслу залишались одинаки, котрі вірили в нього й пророкували йому в недалекому майбутньому новий небачений розквіт. (У наші дні так воно і є). У Річці фанатиком мосяжництва був Михайло Миколайович Медвідчук — на той час знатний майстер, член Спілки художників України, гідний спадкоємець мистецької слави батьків. Знаючи витвори Медвідчука старшого (Миколи) і його сина Михайла, потримавши в руках рушніцидовбушівки і пістолі роботи відомого на всю Гуцульщину зброяра і «золотника» Івана Кіщука, Євген Якович переконував мене, що Довбушева бартка була викувана саме в Річці, бо тільки тут міг бути майстер, гідний славного замовника. Особливий.

Пошуки опришківської бартки — це все одно, що шукати павине перо. Від опришківської зброї пахло казкою, легендою, і Євген Якович не міг цього не розуміти.

— Для мене не завжди головне — знайти. Важливий також процес пошуку, знайомство з новими

людьми. Ти кажеш: бартка — легенда. Може, воно й так. Але як цікаво, захоплююче відчинити двері, за якими починається легенда.

.

Роки гнули його в каблук, а він випрiskyвав з-під долоні часу, як гінкий явірець.

Ходив по горах легко, мовби серед гір народився.
Наспівав якось мені коломийку:

Не той гуцул, пане-брате,
Що в горах родився.
А той гуцул, пане-брате,
Що огуцулився.

У будень і свято носив білу вишивану сорочку, часом брав з собою в гори киттар і постолі.

— Народний одяг століттями вивірений. Справа не лише в красі, а й у зручності й доцільності. Постолі в горах незамінні, киттар теж — не перестудиш поперека.

Верховинці мали його за свого. Коли б хотів їм розповісти, що народився над морем, що приятелями були в нього професори і відомі художники, не повірили б. Тримався з ними просто, розмовляв без запобігання, сивим ровесникам подавав руку й запитував традиційно: «Чи дужі? Чи худібка здорова?»

Я був свідком, як у Ворохті дід, портрет якого Євген Якович змальовував до свого альбому, косячи поглядом на його роботу, говорив:

— Виглядаєте, прошу вас, на поважного газду, а пензлями бавитеся, як студент з міста. Чи то дає вам хліб?

Євген Якович, правду кажучи, аж знітився від несподіваного й прямодушного запитання.

— Кожний по-своєму, бадіко, з розуму сходить. Прагне моя душа малювати.

— То інша справа,— подобришав дід.— Не одному череву, прошу вас, треба догоджати. Хочеться чогось чоловікові й для душі. Чи можу вас спитати, на якій полонині маржину плекаєте?

— Широка моя полонина, бадіко...— І замовк.

Не міг першому-стрічному оповідати, що його полонина камениста. Та й не вельми дбав, щоб вона родила насущний хліб. З власної творчості не умів жити, та й не хотів. Вистачало чи бракувало викладацької зарплати, а пізніше пенсії— цим не переймався. Гроші його ніколи не цікавили.

.

Полонина Сагайдачного почала родити хліб аж після його смерті, коли Зоя Антонівна продала львівським музеям тридцять картин.

— Що сказав би Євген Якович про сей продаж? — журилася Зоя Антонівна.— Осудив би мене? Ні, напевно, зрадив би, не тому зрадив би, що завелися гроші, а тому, що картини потрібні музеєві, а отже, й людям. Був би для нього цей хліб солодким.

.

Розповідав:

— Дехто собі думає, що все з моєї колекції придбане на гроші. А де б насправді я їх набрав стільки? Є, певна річ, щось і куплене, є обміняне, а є й подароване. Ось, приміром, візьмемо цю рахву,— він узяв з долоні почорнілу різьблену посудину з розколеною накривкою.— Я натрапив на неї випадково за Магуркою (місцевість за Верховиною) в оселі, яка належала старій самітній жінці. Звалася вона, здається, Анною Гараджучкою... у Зої в записнику десь точно зано-

товане її ім'я. Надибав, отже, — і очі загорілися. Прощу жінку: «Продайте, нащо вона вам, без діла, прецінь, пилиться в запічку. А в мене люди будуть її оглядати». Вона ж, господиня, курить люльку, позирає на мене кривим оком, довго мовчить. Врешті відповідає: «Рахва мені самій потрібна. Бувайте здорові, бадіко».

Три рази приїжджав я до Верховини, дерся на верхи до баби Гараджучки і три рази вона відмовляла: то «дай сотку», бо «рахва — цілий скарб», то вона взагалі не продає, то ще щось вигадувала. Бачу, що чим більше я проявляю наполегливості, тим її жалкніше розлучатися із звичною річчю.

На четвертий раз Гараджучка сама винесла рахву на поріг. Простягнула її мені, каже: «Вже-м боялася, що не приїдете. А ви, слава богу, тут. Отож беріть задурно. Виджу, потрібна вона вам. В добрі руки дарую. Бо рахва на правду для мене дорога. Коли віддавалася-м за Гараджука, то мама небіжка дали мені її з посагом, я згарди * в ній тримала».

.

Радість Євгена Яковича:

— Ні, це не радість, — мовив Сагайдачний, відкладаючи газету. Витер хустиною очі, що сльозилися. — Це щось більше... я відразу й точного слова не підшукаю. Ось щодня читаємо в газетах: дружба радянських народів-братів, чуття єдиної родини. Та чи завжди до дна осягаємо ці поняття? Вони стали для нас звичними, як звичний майвовий дощ і липнече сонце. Буденними стали такі факти, що хлопець з Гуцульщини вчиться у Ленінградській Академії мистецтв, а юнак із Тамбова, який служив «при війську»

* Згарди — гуцульське коване намисто.

в Станіславі, захопився народним мистецтвом і після служби в Армії поступив на навчання в Косівське училище. Одна родина...

Колись на Гуцульщині, не так уже й давно, коли я тільки-но приїхав до Косова, сини тутешніх багачів, тих, які мали череди корів і отари овець, сто-двісті моргів полонини, із шкіри лізли, щоб посіяти серед простого люду недовір'я до росіян.

Сліду, щоправда, не лишилося від проповідників націоналізму. Народ же у своїй масі сьогодні не уявляє життя поза здруженою радянською родиною, без тих же росіян, латишів, білорусів, грузинів... хоч про це серед простого люду спеціально, може, й не говориться, як не говориться, бо це само собою зрозуміло, що дихаємо повітрям.

Якось мене і Зою запросили на весілля до Білоберізки. Є таке село. Було це десь на початку п'ятдесятих років. І я, і Зоя сиділи за столом побіч молодих, їли, пили, як ведеться, і боялися не пропустити ні однієї, як кажуть, титли й коми з того празника, що зветься гуцульським весіллям. Моя Зоя попервах мовчала, а потім, скомпанувавшись зі свахами, вчилася весільних співанок, так званих, «ладкань», пробувала танцювати «гуцулку» і «коломийку». На той час вона тільки-но почала опановувати українську мову, й тому в бесіді калічила слова, врешті-решт перейшла на російську. Нікого це з весільних гостей не зачіпало, Зоя почувалася серед них як серед рідних.

Наостанку нарядили її в гуцульський одяг та й кажуть:

— Ади, ади, як гуцулка файно по-російськи щечече.

Самі теж намагалися вставити якесь там слово-друге російське, щоб Зої зробити приємність.

Після цього весілля Зоя попросила:

— Принеси мені підручники української мови, словники... Буду вчитися. Негарно інтелігентній людині не знати мови людей, серед яких живеш.

.....

Сагайдачний читав лекцію:

— Власне, це не лекція, а тільки вступна бесіда — перша з мого курсу. Тому не випадково проводжу її тут, у музеї училища. Гляньте, які скарби тут зібрані. Полюбіть їх, ці скарби, приходьте сюди в кожен вільну хвилину. Захоплюйтеся ними. Вчіться заздрити майстрам, які їх створили. Без доброї заздрості нема доброго митця. Справа від вас — вироби майстрів давніх, зліва — дипломні роботи випускників, які вчилися тут перед вами. Воістину: дерево мистецтв. Роботи давніх майстрів — це його коріння, традиція, дипломні ж твори наших сучасників — крона. Та ще й яка пишна крона! Був час після війни, коли дехто сумнівався: мовляв, народне мистецтво своє віджило. А от неправда! Потрібне воно й сьогодні народові. Дерево росте, квітне, як ніколи дотепер.

.....

Залишив Зою Антонівну на півдорозі між гірськими селищами Микуличином і Ворохтою, а сам подався на верхи.

— Не можу тебе взяти з собою, — вибачався. — Справа делікатна, маю розмовляти з цією людиною сам на сам.

І пішов стежкою вгору. Скоро його постать зникла в зарослях смеречини. День видався похмурий, збиралося на дощ. Хоч тільки-но кінчалося літо, Зої Антонівні, однак, докучав холодний вітер. Довелося сісти за «остриву» сіна: «остривами» — стіжками була

всіяна вся долина, і через те видавалося, що це стоять вої у почорнілих гостроверхих шоломах.

Євген Якович повернувся через дві-три години.

— Розумієш,— присів поруч,— я щойно бачив ці-
ле кублище змій.

— Змія в горах не дивина.

— Не в горах, люба, не під корчем їх бачив, а в чистій світлиці, в того господаря, до якого ходив. Мені сказали, що нібито той чоловік «знається з гадюками». Я не один раз повертав до нього і все не заставляв: шоферує у Ворохтянському лісокомбінаті. Сьогодні, на щастя, він був удома. Так і так, кажу, хотів би-м довідатися, чи на правду «знаєтеся з зміями». Мені переповідали, що одного разу, коли якийсь там начальник не давав вам запасних деталей до лісовоза, то ви, щоб його налякати, покликали на поміч змій. Вони нібито заповнили весь кабінет. «Не знаю,— каже на це той чоловік,— як воно було насправді з тим начальником. Вас, однак, можу налякати. Тільки не бійтеся, жодна не вкусить». При цих словах він відчинив двері, глянув уважно на мене, потім наказав: «Ану, любі, сюди, до мене». В кімнату одна за одною вповзали змії. Вони клубилися, стріляли в мене своїми язиками.

І я, Зою, задеревів.

Опам'ятався від сміху господаря. «Уже по всьому,— каже.— Тепер вірите?»

Я мусив вірити в те, що бачив. Просив його, щоб розповів про свою таємницю, а він крутить заперечливо головою. Так і пішов я ні з чим. Що б то могло значити, га? Сон? Навіювання? Реальність? Надприродні сили? У наш раціональний час?

— Думаю, Женю, що це звичайнісінький гіпноз.

— Може бути, може бути,— кивнув Сагайдачний.— Та сьогодні, моя люба, я зрозумів, що замало

одному Сагайдачному шукати в горах Чугайстра. Потрібні десятки... потрібна кількарічна постійна експедиція, комплексна, солідна, яка б вивчала не тільки народні промисли і фольклор, а й народну медицину, ворожіння, властивості лікувальних трав, їх приготування. Розповідають, ніби «діди» (так у горах називали знахарів) знали, як лікувати рак. Щось у цьому всьому, про що кажу, є фантастичне, розраховане на марновірство, але є і розсипи знань, надбаних народом протягом століть, є народний досвід, який, може, знадобився б нам, людям другої половини двадцятого століття. На Гуцульщину не треба дивитися лише як на край екзотичний, а й як на об'єкт наукового дослідження.

.

Через чотири роки після смерті Євгена Яковича я забіг на квартиру до Зої Антонівни. Вражало запустіння, що виглядало з кожного кутка: хата не прибрана, колишнього затишку не стало. Зоя Антонівна постаріла, сухенька, сиділа над рукописами своїх спогадів про чоловіка.

На столі поруч з паперами— незакінчена захолола вечеря.

— Отак і живу сиротиною,— скаржилася.— Ніяк не можу повірити, що його нема. Скільки років була з ним, а ось лишилася сама. Соромно признатися, але не можу збороти свою тугу, зрідка знаходжу розраду в вині. Сусіди кривляться... Я їх розумію, вони мене — ні. Ось написала спогади про Євгена Яковича. Посилала в центральні журнали... приїжджали до мене з різних редакцій, запевняли, що надрукують. Тепер чекаю...

Я тоді узяв рукопис і пообіцяв видрукувати в журналі «Жовтень».

— Буде скоріше?

— А чом би й ні? — відповів. — Хіба працею своєю, служінням людям і мистецтву Євген Якович цього не заслужив? Хай це буде скромним пам'ятником на його могилу.

Зоя Антонівна збиралася дописати ще один розділ, казала, що пришло мені до Львова. Однак обіцянки не виконала. Її спогади були опубліковані під заголовком «Чуйне серце художника» в десятому номері журналу «Жовтень» за 1971 рік. Ми послали їй у Косів сигнальний примірник. Через кілька днів бандероль повернулася з написом: «Адресатка раптово померла».

.

За рік до смерті Сагайдачний говорив:

— Косів дав мені багато... люди дали, цілий край. Я на старість зробився багатцем. Косів давав мені в борг, а що я містові поверну? Якби був молодшим, то, може, згадав би, що колись ліпив скульптури, і створив би пам'ятник Созонту Букатчуку, косівському післявоєнному голові райвиконкому. Був це комуніст з душею прозорою, як вода в гірських потоках. Скільки в житті натерпівся — підпілля, панські тюрми, голод, холод, — а прозорості тієї не втратив. Люди дотепер згадують його добрим словом. У Кобаках, де він народився, побудували йому пам'ятник, та не дуже гарний. Коли б сила — зробив би кращий, гідний Букатчука.

.

Він залишив по собі інший пам'ятник.

«Перша посмертна виставка творів Євгена Яковича Сагайдачного у Львівській картинній галереї — значна подія у культурному житті республіки», — писала в 1967 році наша преса.

Для широких кіл шанувальників образотворчого мистецтва виставка, по суті, стала відкриттям ще одного непересічного таланту.

.....

З розмови на виставці:

— Дивний пензель Сагайдачного. Співучий якийсь, тонкий, ліричний. І водночас по-сучасному декоративний.

.....

Повідомлення косівської районної газети «Радянська Гуцульщина»:

«В нашому місті відкрито музей гуцульського народного мистецтва. Основою музейної експозиції стала багатюща колекція покійного художника і педагога Є. Я. Сагайдачного».

.....

Кожного разу, коли буваю в Косові, заходжу до музею на Москалівці. Влітку тут особливо глітно. Євген Якович дивиться з великого портрета, що висить на чоловічій стіні. Веду німу розмову з художником:

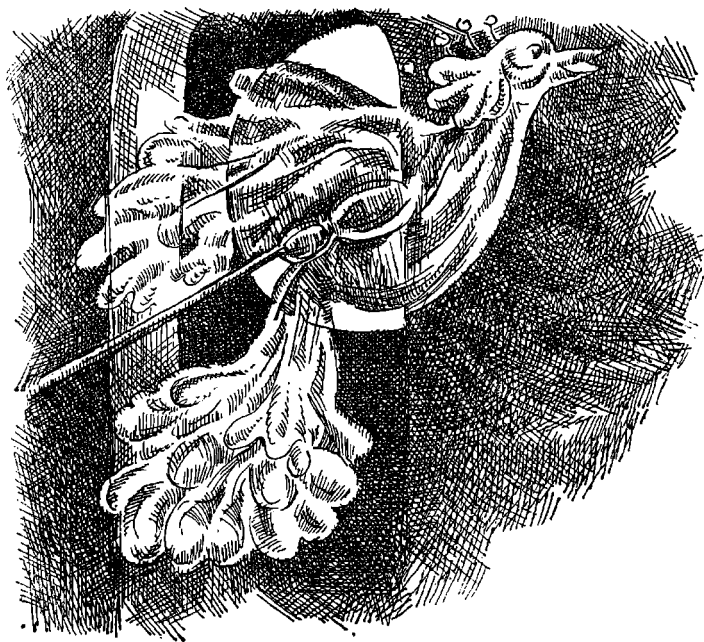
— Хіба не про це ви мріяли, Євгене Яковичу, щоб ваші скарби оглянуло якнайбільше людей? Йй-бо, для цього варто було жити — подарувати місту, яке вам стало рідним, майже цілий музей.

Він мовби посміхнувся, а з глибини очей сіється смуток.

— Я багато не встиг...

...Він чимало встиг зробити за довге життя: день при дні шукав Чугайстра — добра і краси. Чи знайшов? Мабуть, що так. Бо он скільки зібрано і створено ним. Аж розгублюєшся від багатства, аж дух забиває від звихреного танцю Чугайстра. Він уловив його танець, побачив, полюбив, зберіг і передав нам, живим — теперішнім і майбутнім.

Птаха, що обпікає долоні

Птаха літала колами...

Я знаю, що вона літає колами, що вона десь близько, десь тут... десь там... досить простягнути руку — і торкнешся її крила; птаха літає колами, а я думаю: яка вона? Велика чи мала? Яке їй дали ім'я? Яке в неї пір'ячко — зелене, червоне, жовте? Тепер пішла мода на синіх птахів... їх підготовують у книжках, співанках, на картинах і на сценах театрів; сині птахи походжають бундючно й неляжливо, як розпещені міські голуби, й через те втратили свою таємничість.

А птаха, що літає колами, поки що не розгадана. Вона, як вода, як вогонь, як велика таємниця, і я чомусь боюся, що навіть людина, яка обпікає об неї долоні, й та, мабуть, не зуміла б її ані описати, ані намалювати, ані вирізьбити чи виліпити.

І це, вочевидь, добре. В мистецтві нема гіршої біди, аніж птахи, котрі з незбагненої таїни переродилися у банальних гусаків.

.

Це була марна, як мені здавалося, робота.

Я гортав сторінки останнього, шостого тому «Історії українського мистецтва», який з'явився друком десять років тому, але на прізвище Мар'яна Гнатовича Тарнавського, бодай на маленьку згадку про нього, так і не натрапив. Це було майже неймовірно: мистецтво гутного скла на Україні в наші дні розвивається, здобуває голосну популярність, переважно у Львові, а точніше — на Львівській скульптурно-керамічній фабриці, тут і виросли майстри, які сьогодні в республіці, у Союзі і в цілому світі гідно репрезентують цю галузь декоративно-ужиткового мистецтва — Мечислав Антонович Павловський, його колега Йосип Павлович Гулянський, за ними торували

дорогу в гутництві Богдан Олександрович Валько та Петро Карпович Думич. Упритул, слід у слід за ними йде Мар'ян Тарнавський, той самий Тарнавський, про якого в «Історії українського мистецтва» не відруковано жодного рядка.

У першу мить мені здалося, що це була чорна несправедливість. Я забув ту обставину, що згадані гутники вже давно зазнали смаку слави, а Мар'ян Гнатович щойно тоді намадував дорогу в життя. Іще йому птаха й не снилася, іще він працював у колгоспі, на залізниці, служив солдатом на Далекому Сході, учився у технікумі. Птаха літала навкруг нього колами, але кола були такі далекі й на правду космічні, що думалося: ой, леле, ніколи вони не зустрінуться і не сяде йому птаха на плече.

.

Признаюся перед білим і чесним світом: цієї птахи я сам не вигадав.

Дванадцять років тому доля звела мене зі старим різьбярем, нині, на жаль, уже покійним; був це чоловік напрочуд працьовитий і статечний. Він різьбив шкатулки, тарелі й топірці, які потому з маркою косівської художньо-промислової фабрики «Гуцульщина» розходилися по всіх усядах. У перше наше знайомство старий майстер показував свої витвори — ніби душу розкривав навстіж, хвалився також наборами гострих різців, розповідав про таємниці сушіння грушового та яворового дерева. В другий чи третій мій приїзд у гори, пам'ятаю, я ненароком похвалив його вироби. Старий слухав мовчки, а сива його голова хилилася над верстатом, як важкий колос, аж поки не увірвався чоловікові терпець і він вибухнув, гойкнув на мене:

— Та доста вже! Або ти, чоловіче з редакції, ро-

зумієшся на різьбленні, як вовк на звіздах, або глузуєш з мене, чого я собі в тебе не заслужив. Бо нібито не видно простим оком, що не Шкріблякова це робота, не Корпанюкова ані Мегеденюкова! Тоті роботи мають своє лице. А мої...— Він тримав у руках денце шкатулки, яке вистругував, і мені на мить здалося, що майстер вдарить ним об коліно й розколе на тріски. Однак старий не зробив цього, опанував себе, притих і вже мляво (гроза минулася) додав: — А мої виробы... то такі: трохи нахапано звідси, трохи звідти, є тут і зразки нашої фабрики, які мені дають. А я лише різьблю собі й різьблю... і нічо' не видумую.

— Чого ж бо це ви так? — спитав я його.— Все життя різьбите й не думаете?

Старий ствердно кивнув головою:

— Йо, ціле життя. Що ж тут нечуваного? Маю, прецінь, родину й мушу її годувати. Це я тепер отак виправдовую. А колись, як тільки-но брався до різьбярства, мені здавалося, що тут ось птаха надлетить, сяде на долоню, і долоня розів'ється, як дерево в лісі, зазеленіє, і тоді я все зможу.

Птаха є птахою, літає собі... а я її ціле життя ждав, і кликав її, і випрошував, але де... Вона до інших прилітала, а мене обминала, ніби мене хтось чорним словом закляв. Отак я й зостався до сивого волосся ремісником.

...Багато опісля я зустрічав людей, які мали певне відношення до мистецтва, та, на жаль, ніхто з них не сумнівався, чи, бува, не живе й не творить без тієї птахи, про яку мріяв старий різьбяр: одні не признавалися, що вони щось знають про птаху, бо їх називали б бездарями, другі, бідолахи, й не підозрівали, що десь тії птахи літають.

.

Оскільки за характером творчої діяльності Мар'яна Гнатовича Тарнавського називають гутником, то, очевидно, цікаво нам зазирнути в довідники, щоб дізнатися, як вони трактують назву «гута» і «гутник». Старі фоліанти у визначенні неточні й категоричні: «Гутами називають фабрики скла, мідяні, цинкові ливарні заводи, а також копальні вугілля». Сучасні довідники дещо звузили діяльність цих «універсальних» заводів: «В українській мові під назвою «гута» здавна позначають місце вироблення скла і скляних виробів, а пізніше — склоробний завод».

Скло на Україні любили, як кажуть, від «сотворення світу»: на території республіки краєзнавці нарахували майже цілу сотню населених пунктів, які називаються то Гутами, то Гутиськами, то Гутищами...

Якщо ми перегорнемо давніші й нові довідники, то дізнаємося, і що означає термін «гутне скло». Українська Радянська Енциклопедія по-енциклопедичному карбує коротко і ясно, що під гутним склом розуміємо вид декоративно-ужиткового мистецтва. «У вузькому значенні — скляні вироби, що набрали закінченого вигляду біля скловарної печі без додаткового оздоблення кольоровими смолами, грануванням, гравіруванням, позолотою та ін».

Може бути, що дехто спитає: дозвольте, а до якого виду мистецтва зачислимо чудові зразки українського гутництва XVII—XVIII століть — періоду найвищого його розвитку, які нерідко оздоблені не те що смолами, а й розмальовані олійними фарбами? Окремі гутні вироби прикрашені навіть гравіюванням?

Та це, зрештою, практикувалося колись. Теперішні гутні вироби, як пише львівська дослідниця скла Ф. Петрякова, не знають способів декорування.

«Їх звичайно не торкається ані гравіювальне коліщатко, ані пензель із рідким золотом чи фарбою. Вони декоруються, поки скло «живе», оскільки самий процес видування побудований на пластичності матеріалу, що остигає. Ліплення, витягування, згинання, кручення — ось що лежить в основі різноманітних прийомів обробки скла в гарячому вигляді».

Справді, як тут не обпекти долоні?

Колись Мар'ян Гнатович в одному інтерв'ю сказав:

— Завершальний процес творення задуманого відбувається безпосередньо біля словарної печі. Ескізи, плани, малюнки — усе це покинуте в майстерні. Тут, біля вогню, ти залишаєшся сам на сам із склом, яке не вміє чекати. Вогонь, що кипить, теж вимагає від тебе вогню.

.

Багато разів я бував у гутному цеху Львівської скульптурно-керамічної фабрики, інколи не одну годину простоював біля дерев'яного помосту, на якому, немов на сцені, чаклували підсвічені вогнем склярі, але, мабуть, мої спостереження не були надто уважними, щоб я міг тут розповісти, як Мар'ян Гнатович Тарнавський виготовляє, скажімо, декоративний кухоль.

Та й чи можна про це оповісти?

Скажу лише, що в легкому синьому димку я бачив: точні вивірені рухи... скло — червоне, синє, прозорі оживало в руках майстрів... воно до певної хвилини було просто грудкою матеріалу, та заледве опинялося на кінці трубки майстра, в його цупких кліщах, і тоді воно починало дихати, прибирало форму... скло мовби зросталося з кліщами, робилося в'язким і слухняним як віск — майстер починав над ним панувати.

...Оце спробував описати момент творчості, дійство скляра і... відчуваю безсилля перед цим дійством, розумію приблизність своїх слів: невдачі, мабуть, зазнає кожний непосвячений, який хоче надто зблизька поглянути на птаху, що зветься музою. У склярів муза до того ж — гаряча.

.

Стало законом, що кожен, хто береться писати про художника, співака або ж письменника, неодмінно докопується до джерел творчості митця; такі пошуки, що повторюються, хтось назвав би схемою або й штампом, якби не одна обставина: дослідники психології творчості переконливо доводять, що край, де народився майбутній художник, його річки, трави, озера, зорі, ті люди, серед яких він зростав,— усе це не губиться, як підкова на дорозі, не пливе марно за водою, а десь у душі закарбовується, западає в її глибини, щоб потім стати поштовхом, вибухнути джерелом.

Я не був винятком і, правду кажучи, теж шукав заповітного джерела в біографії Мар'яна Гнатовича... шукав і не знаходив. Життєпис Тарнавського якнайпростіший: народився 1931 року в селянській родині. Татова хата стояла гейби на межі села Завади і містечка Мостиська — з віконець відкривався вид на торговицю, на котрій щотижня у середу вирував ярмарок. Ой як кипіли там пристрасті! А ще в біографії Мар'яна Гнатовича жила тяжка селянська праця, коли, підлітком будучи, налягав на чепіги плуга й клав скибу до скиби... а ще в підліткові в тоті часи жив також карабін з комплектом патронів, з котрим він, член місцевого загону самооборони, стеріг від лютих багачів майно щойно створеного колгоспу «Шлях до комунізму»... А ще тоді прийшла рання,

як зимові громи, мамина смерть, і молодші сестри Іванка, Надія, Марія, брати Євген та Орест сіли йому, найстаршому в родині, на коліна, бо батько в полі з конем, то з корівчиною, то з косою.

Гей, де ж те, чуєте, джерело, про яке сміливо можна сказати, що Мар'ян із нього напився — і відкрився хлопцеві світ краси?

Гей, а де ж та криничка-царичка, з якої закропилася живлющою водою птаха, яка — настав-таки час — сіла йому на долоню, і долоня розвинулася, як дерево зелене навесні.

Почекайте, а може... У родині Тарнавських переказували, що дідो по мамі Маїк походив із Яворівщини — з писанкового, вишивальницького, ткацького і різьбярського краю і до котрогось із цих ремесел дідо Ілько мав безпосереднє відношення.

Почекайте! А ще в Заваді пам'ятають, що старий Гнат Тарнавський любив співати в хорі й просто так співав, для себе; бувало, у полі, як випряже з хомути коня, як заспіває — земля і небо слухають.

А ще?

А...

Що, хіба замало цих поштовхів і вибухів, з-поміж яких повинно просльозитися чисте джерельце? А чи, може, забагато? Іншого разу вистачає мальованого нажовто й начервоно яворівського іграшкового візочка — такого простого, як мрія селянського хлопчини... Деколи, буває, вистачає на ціле життя, на всі твої твори маминого доброго слова або татової сльози.

Віками будуть досліджувати психологію творчості, вимірювати глибину справжнього таланту й ніколи не досягнуть його дна.

.

А може, діялося зовсім інакше.

Не було ні маминого слова, ні татової співанки, ні дитячого мальованого візочка, ще не було прагнень і стремлінь — нічого поки що не засіялось і не росло на чистому полі, був зате випадковий приїзд сільського хлопця до Львова, було випадкове гостювання у польського художника й колекціонера Чеслава Малоховського, який роздав на Тернопільщині родовий маєток, одружився з українською дівчиною і поринув, мов у криницю упав, у світ мистецтва. З точки зору людей тверезих пан Чеслав виглядав диваком, якщо не сказати гірше, а малий Мар'ян, що втрапив до його покою, мав пана Чеслава за казкаря; у покоях був інший, цілком відмінний, не такий, як на вулиці, світ: тут висіли картини в золочених рамах, тьмаво зблискувало старе позеленіле срібло, мелодійно видзвонювали, як у дзигарі били, богемське скло й німецький фаянс; це тут... а там, на вулиці Скшетуській, унизу на бруківці ковано й ритмічно, немовби в камінь забивали цвяхи, ходили німецькі патрулі: цок-цок-цок; там, унизу, на околиці Янівської вулиці тишу розпанахували автомати й кулемети, на білих Пісках умирали люди; там, унизу, скрізь і всюди дихало війною, окупацією, там блукав голод із тифом, там панувала ненависть, нещадна боротьба в підпіллі.

Там була жорстока реальність, а тут причаївся застояний, але повний незбагненого чару світ мистецтва, і хлопчик із Завади, той хлопчина від плуга, від татової співанки, від мальованого візочка, спершу розгубився: він і не підозрівав, що існує світ краси, створеної людьми; хлопець сновигав пригломшено покоями, як у храмі, боявся дихнути, скрипнути паркетом, краса світила йому у вічі, як сонце, коли, бувало, лежав у лузі, пасучи корову; він сту-

ляв повіки й раптом зовсім не по-хлоп'ячому подумав, що пан Чеслав ховається у цій красі, як у шкаралущі... Ховається, а не знає або вдає, що не знає: ой, а шкаралущу, пане Чеславе, раз-два можна розколоти одним ударом кованого приклада.

Чуєте, пане Чеславе?

А чи серед цієї краси пан Чеслав зовсім і не ховається, га?.. Може, вона допомагає йому перебути, перетерпіти оці воєнні часи? Адже Мар'ян сам бачив, що на обід у пана Чеслава була бідацька, як на селі, картопля у лушпинні з сіллю та огірками й «панська», без молока, ячмінна кава.

Хто знає (цього не підтверджував і сам Мар'ян Тарнавський), може, саме того дня пробилося і задзвеніло в ньому джерельце — підсвідоме, незбагненне поки що, потайне, далеке, як пролісок під снігом, бажання і собі творити красу? Він нипав слідом за паном Чеславом на Високий Замок, допомагав носити етюдник — пан Чеслав малював із висоти розстріляний воєнний Львів, а Мар'ян пробував малювати квіти; квіти в альбомі проростали різні, Мар'ян не знав, як вони називаються, вони були інакшими, не такими, як у полі в житі. Пан Чеслав Малоховський зазирає через хлопцеве плече в альбом, часом хвалив, а часом — докоряв:

— О матко боска, навіть все це тобі, селянській дитині? Пощо спокушаєшся малюванням, га? Тобі сіяти й жати — ростити збіжжя, а квіти для хлібороба — бур'ян. Потопчуть люди твої квіти...

Одне говорив пан Чеслав, а друге робив. Його олівець бігав по Мар'яновому малюнку й показував поправляв: «Ось так треба, хлопчику, ось так...»

Дивний був той пан Чеслав.

.

Про Чеслава Малоховського я дізнався від Мар'яна Гнатовича того дня, коли потрапив до майстерні Тарнавського на вулиці Зеленій у Львові. Велике приміщення було заставлене металевими конструкціями, картонами ескізів майбутніх вітражів. На стінах висіли, наче величезні букети кульбаб, світильники; обстановка тут була насправду майстерницька, робоча, і лише одна кімнатка мовби призначалася для відпочинку й для прийому гостей: канапа, стільці і стіл, кілька старовинних картин.

І ось тут впало, як травневий дощ, похвальне слово про Малоховського; я захопився за нього. У слові таївся сюжетний стержень: уявляєте, селяк припадає до джерела мистецтва... а джерело це викопав й обклав дубовим цямринням пан Чеслав із своєю чудовою колекцією.

Як просто, і як... неправдиво.

Я зрозумів свою помилку тут же, у майстерні; допомогло мені сонце, що заходило. Його промені, переламавшись на шибках низенького вікна, несподівано стрельнули на стелаж, що був повен-повнісінький виробів Мар'яна Гнатовича; рикали леви, паслися баранці й тури, щебетали птахи, гослювали запорожці, веселі молодичі, задумливі діди і грайливі дівчата. Поруч з анімалістичними фігурками й скляними статуетками стояв незвичної краси, єдиний у своєму роді фігурний посуд, що в багатьох випадках прибрав вигляду знову ж таки тих самих баранців, риб і людських постатей; були тут свічники, вази, попільнички... Зрештою, нема змоги перелічувати витвори Тарнавського, зверну лише увагу, що кольори скла — всі барви веселки — вабили очі, переливалися, входили в душу, гріли.

Це була таїна і мудрість великого майстра — гріти своїм талантом, хвилювати людські серця.

І разом з тим зібране на стелажі (якась тисячна часточка скарбів, що їх створив художник) переконливо свідчило, що всі ці твори мають народне походження і їх попередників треба шукати серед виробів українських гутників минулих століть і серед народної керамічної скульптури малих форм. А ще у творах Тарнавського оживали-таки татова співанка, мамина сльоза і ярмарковий гомін на тому боці річечки, що вихлюпувала хвилями в його дитинстві; а ще в скляних виробках воскресла давня дитяча втіха від того, що він зробив й розфарбував нажовто й начервоно візочок, який потому потрапив на виставку аж у далеку Варшаву; а ще на стелажах поміж скляним чудом ходила Мар'янова коліскова, яку колись наспівував сестрі Марійці.

Боже мій, коли це було...

А було і... і заслонило Чеслава Малоховського?

Невже покої пана Чеслава, повні мистецьких речей, так і не вділили, нічим не обдарували Мар'яна в той окупаційний рік? Невже хлопець zostався глухим, сліпим до побаченого?

Мар'ян Гнатович ходить по майстерні, мовчить, думає.

— Як вам сказати?.. Ніщо марно не пропадає: ні подія, ні зустріч, ні побачене, ні пересумоване або ж передумане,— відповів згодом.— Душа гутника — як скловарна піч,— і усміхається несподіваному порівнянню.— Кипить там, вирує, переплавляється, щоби потому вируюча маса прибрала форму й ожила. Чеслав Малоховський теж не пропав. Його колекція, певно, здивувала: ось як люди вміли творити. І збудила добру заздрість.

Справді, це не так уже й мало для майбутнього художника.

.

Мар'ян Гнатович розповідає:

— В армії служив я на Далекому Сході... служба як служба, ще й романтики трохи було: куди ж — служив там, де найперше на всю країну починається день. А повернувся «на гражданку» — біда, ремесла якогось у руках ані-ані, романтикою, як відомо, ситий не будеш. Сушив собі голову: куди подітися? Потягло чомусь на Львівський склозавод номер один. Так його тоді йменували. Ще й тепер не можу розтовкмачити самому собі, чому саме на склозавод... Адже діялося це 1955 року, коли у Львові будували багато нових фабрик і заводів. Міг, отже, обрати фах і оплатніший, і не такий гарячий, і більш сучасний, а диви — вибрав складува. Я не вірю у забобони... хочу вірити у вашу птаху...

Одно слово, я переступив, як то кажуть, поріг цеху сортового посуду. Начальником там був, як ніні пам'ятаю, товариш Балтер, чоловік неквапний, уважний, він мені казав: «Мой, ти, хлопче, не в армії, дарма, що шинелина на тобі, ніхто тебе не підганяє... Отож поспацеруй собі тутки, приглядайся що до чого, дихай склом, переймайся ним, зачаровуйся або ж — зненавидь його до холерської мами раз і назавжди. То така, чуєш, справа: скло хоче, щоб його любили. Коли ж склом заворозишся, то підбирай собі майстра, який сподобається, котрому ти повіриш і який передасть тобі сокровенні таємниці нашого ремесла. Второпав?»

Учителя я обрав собі доброго. Був це старий робітник Костянтин Іванович Тарашкевич, білорус за національністю. Ну ні, я не назову його якимось чарівником скла, не доберу також іншого, кращого слова, що повинно би виражати мою вдячність учителеві. Красивості тут ні до чого. Костянтин Іванович був майстром — і цим словом сказано все. Робота

в його руках горіла, він умів новачкові пояснити й показати («Дивися-но, хлопаку, і роби так, як я»), міг він і заразити своєю любов'ю до скла («Ти чув, що наша професія поряд із гончарною найдавніша на світі? Отак... Світ міняється, а скло варимо, як тисячу років тому варили»).

Може бути, що Тарашкевич переборщував, бо технологія скловаріння теж зазнала змін і вдосконалення, але його відданість матеріалові переконувала, захоплювала і, головне, хотілося наслідувати Костянтина Івановича, робити так, як він. За два-три тижні я вже самостійно видував банки, хоч цього треба було вчитися три-чотири місяці. «В тобі, Мар'яне, дідько скляний сидить», — жартував бувало Костянтин Іванович. Дідько — не дідько, а скло... у склі я «втопився». У ньому щось таке було... щось первісне, безформне, як у глині; первісна маса вабила мене тим, що я міг з неї зробити... Ет, я умів тоді з неї видути хіба що склянку, слоїк, звичайний келишок — і нічого більше. Але й не вимагалось більше: ці буденні речі приносили мені так багато втіхи.

Вони були дорогі, як кришталь, а дзвеніли — мов чиста мідь.

Протягом року я став у цеху своєю людиною, робітником, а згодом навіть бригадиром. І знаєте, коли тепер випадково за гостинним столом побачу чарку з простого зеленого скла, то торкаюся до неї, як бозна до якої коштовності... Та проста чарка із зеленого скла походить з моєї молодості.

.

Хто скаже, куди відлітає у вирій птаха, що обпікає долоні?

Йому, бувало, дивувалися, а то й глузували: «Йой, чи тобі, чоловіче, найбільше треба? Маєш свою

трубку, дуй у неї — і карбованчики лупи. Що тобі до того вирію... до того, що скло, приміром, почали люди варити якихось п'ять тисяч років тому? Всього й так знати не будеш. Морок там, ніч, давня глибина».

Давня глибина?

Ого, аж куди залітає його птаха. А йому було цікаво входити, як у підземелля старих замків, у морок минулих століть, де скло цінується, як золото, а то й дорожче; він присідав на поріг майстерні єгипетського скляра (а тому скляреві вже двадцять п'ять століть...) і мовчки придивлявся, як той робить флакончик для парфумів, що ними напахчуються знатні жінки: спершу майстер виліплював з глини та піску болванку, настромлював її на металевий стержень, а вже потім накручував на неї — спіраль до спіралі — різноколірні гарячі нитки скла. Робота марудна, довга — тут і піт, і терпіння, і ще щось... може, іще любов єгиптянина до скла, бо без любові нічого на світі не створюється нового. А згодом, коли посудинка вистигне, майстер витягає стержень, глину й пісок витрушує — і на його долоні засвічувалося маленьке кольорове сонце.

Вони обидва раді маленькому сонцю — Тарнавський і той єгипетський скляр... На рубежі нашої ери безіменний мудрий римлянин («Дивина й несправедливість: імператори, філософи, поети, байкарі теж залишилися в анналах історії, імена їх записали, а мудрого римлянина імені й не спитали») винайшов складувну трубку — відтоді в цій галузі декоративного мистецтва розпочалася технічна революція. «Уявляєте,— просвіщає мене Тарнавський,— скло, яке до того часу цінувалося на вагу золота й через те було доступне переважно патриціям, із винайденням складувної трубки наблизилось до плебеїв, ста-

ло демократичним матеріалом мистецтва. Люди побачили, що воно прозоре й чисте як день; а ще відкрилася людям разом із способом видування також таємниця надзвичайної пластичності матеріалу».

Він може говорити про скло, історію склярського ремесла і годину, і другу — і заговорить вас, і зацікавить, і ви цьому не дивуйтеся, бо ой як далеко літає у вирій птаха, що обпікає долоні...

.

Давно виношую трохи каверзне запитання, яке хочу колись поставити Мар'янові Гнатовичу:

— Ким би ви стали, якби якимось чином обминули Львівський скляний завод номер один, якби пройшли мимо його прохідної?

Поки що Тарнавський про це запитання не підозріває, він говорить неквапом. Слова важить скупю.

— Ось мовите: скло розкрилося переді мною як казка. Гарно сказано, може, надто красиво, бо насправді пізнав я скло за цілком прозаїчних обставин. Як я появився на заводі — уже знаєте: прийшов — і все. Але там я навчився не тільки видувати слоїки, а й також варити скло. Склалося так, що скловар на прізвище Гусак, поїхавши у відпустку, втопився, сердешний, у Дніпрі. І осиротіли дванадцять горшків у печах, а в кожному горшку вариться 500—600 кілограмів скломаси. Ну, мене, як такого, що швидко освоївся із виробництвом, приставили до осиротілих печей: «Вчися, пізнавай секрети технології — і вари скло. А ми поможемо... Тобі, молодому, і карти в руки».

Добре говорити: «Вари... карти в руки... поможемо». Самі слова. А від тебе залежить, чи скло буде прозоре, чи голосне. Різні режими, різні температури. Про технологію, звісна річ, оповідати не

буду, та й не проста це штука. Їхав учитися на курси аж до Ленінграда — і не був на сто процентів упевнений, що зумію варити скло як належить. Та якраз тоді біля печей, у спеці, котрогось дня, котроїсь зміни найшло на мене, як одкровення, що можу панувати над склом, над цією вогненною масою; я умів із шихти, із піску, з уламків скла створити за допомогою вогню масу, що оживала, що мовби одухотворювалась. Ви мене розумієте? Я відчував, що в розплавленій масі затаєна сила, з неї можна робити не лише слійки для кільки чи зелені келишки, а й ще щось... Котрогось дня на моєму верстаті появилися пташки і звірі; вони диміли на дощці, обпікали мої руки; вони на диво були податливими, я їх виліплював, як сам хотів — задиркуватими, веселими, смішними.

Вони вилітали із скловарних печей, мов із гнізда, а я не знав, і тепер не знаю, і ніколи не буду знати, чому вони вилітають саме такі, а не інакші, це не дається пояснити, тут річ не лише в руках.

Я розумів художника. І після довгої мовчанки таки поставив йому те каверзне запитання, про яке згадував на початку. Мар'ян Гнатович спершу мовби й недочув. Він то здував пил із своїх підсвічників, то обома долонями гладив випуклі боки червоної як жар чаші, мовби набирався від неї вогню. Потому сказав:

— Трапляється ж таке, що часом людина з собою не зустрічається. Мене ж обминуло це нещастя. Той скляний завод номер один мусив стояти на моїй дорозі, я не міг його обійти.

.

— Відповідальність перед минулим і майбутнім жене мене у світ, примушує постійно мислити, співставляти, шукати,— якось іншого разу при зустрічі роздумував Мар'ян Гнатович.— І коли відчуваю, що відповідальність нібито полегшала... тоді кидаю роботу і їду.

Він не сказав, що «їде за відповідальністю». Це було б штучно й неправдиво; він їде за враженнями, роздумами, зустрічами з новими людьми і за зустрічами з теперішнім, минулим і майбутнім.

Тягар відповідальності приходить до митця разом із його зрілістю; відповідальність — це не красне слово й не гучна тирада; відповідальність — це жорна, з якими художник постійно живе; жорна — це завжди тягар, але хто сказав, що творчість — це бездумна легкість?

Пам'ятаю, наприкінці п'ятдесятих років на зборах обласного літературного об'єднання в Івано-Франківську під час роботи секції прози, якою керувала шанована всіма письменниця зі Львова Ірина Вільде, один початкуючий літератор попросив:

— Подивіться, будь ласка, мою писанину. Я трохи бавлюся у літературу. Може, якраз... сподобається?

І треба було в цю мить бачити Ірину Вільде. Завжди стримана, вона на цей раз вибухнула гнівом:

— Ви сказали: бавлюся у літературу? Для вас, молодий чоловіче, творчість — це забавка? Ну, тоді вибачайте, але на забавки не маю часу. Для мене літературна праця — дуже тяжка робота, бо ж маємо тяжку відповідальність перед народом.

Про цей давній випадок я згадав, коли слухав розповідь Мар'яна Гнатовича про його поїздки до Києва, Москви, Ленінграда. Він «сідлав» свою стареньку «Волгу», й котився йому шлях ген-ген за Перегінське, де над річкою Лімницею є село Небилів, або ж блукав

полями навколо стародавніх Галича, Белза, Потелича. Скептичному чоловікові могли його мандри здатися дивними або й непотрібними. Ну, гаразд, Москва і Ленінград — зрозуміло, там музеї, жене його туди цікавість і потреба, ну, а скажіть, будьте ласкаві, що мудрого для гутника можна, приміром, знайти на березі Лімниці біля села Небилова? Там камінь на камені... там гірська річка мчить і мчить стрімко — і більше нічого. «Більше нічого» — це для скептиків, а Тарнавському відомо, що над Лімницею існувала чи не найдавніша в Галицькій землі з усіх «затабульованих» (тобто таких, що згадуються у документах) скляних гут. Йому тут не тільки цікаво над Лімницею чи під Белзом бувати, він начебто стрічається з історією, з людьми, яких давно нема й невідомо навіть, де вони поховані, але в музеях навіки лишилися їхні то прості і наївні, то несподівано прекрасні у своїй простоті «скляниці», якраз вони, безіменні «шуляри» (так називали колись гутників), завдають на плечі Тарнавському важкі жорна: «Пам'ятай, ми творили перед тобою, ти повинен творити краще, з тебе також спитає майбутнє».

Хто знає, чи не звідси треба виводити певну традиційність і дещо холоднувату строгість (так пишуть мистецтвознавці) його фігурного посуду? І разом з тим, чи не з цього джерела б'є його буйна фантазія?

...Кілька років тому, коли у Львові під час будівництва підземного переходу під вулицями Радянською — Леніна екскаватор натрапив під старими мурами Бернардинського монастиря на рештки оборонного рову XVI—XVII століття, то не тільки фахівці-археологи, а й чимало любителів старовини запаслося великою кількістю уламків стародавньої львівської кераміки й скла. Люди випали серед роз-

копаної «старої» землі, перехожі з них кепкували, що, мовляв, знайшлися «новітні скарбушукачі», серед тих шукачів я бачив також Мар'яна Гнатовича. Він тримав на долоні старе побіліле від часу скло й говорив схвильовано:

— Дивіться-но, які досконалі лінії. Як люди вміли робити... Як відчували форму? Нам було б соромно, коли б ми робили гірше. Чи як гадаєте?

.

У Російському музеї в Ленінграді на виставці декоративно-ужиткового мистецтва Тарнавський звернув увагу на скляну вазу, яка була повна-повнісінька... скляних квітів. Власне, це навіть не були квіти, на тонких прозорих стеблинках червоніли й жовтіли спіралеподібні кружальця. Вся композиція вабила око витонченістю, зачаровувала мовби аж підкресленим викликом: так, усе це умовне, крихке, воно не пахне й не гріє, його аж страшно брати в руки, а все ж ти не можеш пройти повз вазу байдуже, у ній щось є...

Щось...

Може, мертва краса?

А хіба буває краса мертвою?

Мар'ян Гнатович повертався до вази раз і другий, виходив геть із зали й знову... повертався.

Щось таки було в ній, у скляній вазі зі скляними квітами. І хіба тільки у вазі? Поряд стояли посудини без дна, стояли жбани, в котрі не можна налити ні вина, ні квасу, стояли карафки і різноколірні келишки, котрі ніколи не будуть знати, як пахне полинова горілка.

Вихований на народних традиціях, молодий ще тоді Тарнавський протестував проти неприродного, як йому здавалося, поводження з речами: ужитковий

предмет, крім естетичного, художнього навантаження, повинен обов'язково мати й утилітарне призначення. Слухайте-но: хіба кухоль виготовляють не для того, щоб із нього пити? Виявляється ж, однак, що кухоль, ваза, чайник, нарешті — це водночас і тема, і форма, і... суто декоративні пошуки. Пізніше, будучи студентом Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва, він запише у свій зошит: «Якщо утилітарність розуміти ширше, бачити практичну користь не тільки в тому, щоб «пити чай» (із чайника, наприклад), то виявляється, що предмет може бути корисним у духовному відношенні, у широкому розумінні завдань естетичної організації предметно-просторового середовища. І якраз таку «корисність» необхідно визнати властивістю всякої декоративної форми. Художник повинен знати, для чого він творить річ, це і є утилітарність у широкому розумінні цього слова».

Однак цю думку він вистраждає і запише набагато пізніше, а того осіннього дня у Ленінграді, в Російському музеї, який він полюбив ще з того часу, коли, навчаючись на курсах при Ленінградському скляному заводі, приходив сюди майже кожної неділі, чипів розгублений, якщо не сказати — знищений; він тоді раптом зрозумів, що скло таїть у собі сотні таємниць і сотні граней і якщо ти, чоловічку, говорив до себе, на правду хочеш стати майстром, то мусиш шукати, шукати й шукати. Річ, яку ти зробив сьогодні, не повинна нагадувати вчорашню...

Тарнавський має мовчкуватий характер, він звик більше роздумувати, ніж говорити, а все ж інколи якесь слово зачепить його, западе в душу, як жаринка, і тоді художник відкривається:

— Ось кажете: таїна... скло таїть у собі сотні таємниць і граней. А таки суцїа правда. Я ось працюю зі склом, вважайте, понад двадцять років, міг би, здається, вивчити його можливості, грані, а виходить, що ні. Скло — матеріал безмежний (якщо можна так сказати про скло), і запас його можливостей до кінця ще ніким не вичерпаний. Я починав з анімалістичних фігурок, які розбудили в мені жагу до творчості. Потім захопився фігурним посудом... Хочете, прочитаю уривок статті, де пишуть про мене... прочитаю не заради того, щоб похвалитися, ні, а щоб вам «пожалітися»: скло мене мучило, підштовхувало, вимагало нових шукань. Ось прошу: «Застосовуючи різні технічні прийоми стародавнього українського та сучасного скла, митець знаходить нові несподівані композиції, вирішення. Дуті форми він уміло поєднує з ліпними деталями, з мистецьким тактом застосовує декоративні акценти та технічні ефекти. Немалою значення надає тепер Тарнавський кольтору, яким підсилює звучання форми...»

Він уриває читання на половині фрази й скупо всміхається:

— Як у них, у мистецтвознавців, усе гладко виходить. Вони геть усе чисто можуть пояснити й розтовкмачити, похвалити тебе або ж критикнути. На те, зрештою, вони і є. А за тією фразою, яку вам зачитав, півжиття мого — ціле поле там, сумніви мої, розпач, радість.

Я питаю Тарнавського:

— А що кажуть мистецтвознавці про те суто ваше, особисте, внесене нами у розвиток українського гутництва?

Він довго мовчить.

— Не так легко відповісти,— хмуриться.— Ось я пасіку тримаю... люблю бджіл, годинами спостерігаю

за їхньою роботою. Солодкий їх мед. А хіба скажеш, котра бджола найбільше наносила до вулика нектару? Так і тут... Мої роботи то тут то там у музеях... У Союзі і в світі. І не лише в музеях, а також у житлах багатьох людей. Нема ж на виробках мого імені, а я у них присутній, у тих кольорах чистих, у формах різних. Хіба ж то не солодкий мед?

Ні, Мар'ян Гнатович так і не відповів на моє запитання. Не побажав зі скромності? Чи вважає, що його творчість ще не дійшла до zenіту? Тепер він багато працює над вітражами. Нещодавно я застав його в майстерні зненацька, коли він чаклував над стародавніми венеціанськими коралями-намистом, яке колись «пачкарі» контрабандою доставляли в гущульські наші гори: за одно намисто багацькі жінки давали вола.

— Може, розгадаю секрет венеціанських майстрів? Адже не святі горшки ліпили.

Справді, він завжди в пошуках, у мандрах, у неспокої.

Та й знайдено вже чимало. Він, наприклад, один із перших українських гутників багато зробив для розвитку ліпної великомасштабної скульптури зі скла. Дослідниця Ф. С. Петрякова писала з цього приводу: «Створення ліпної великомасштабної (заввишки до 30 см) скульптури вимагає неабиякої професійної майстерності, розуміння об'єму в монолітному склі, почуття міри й смаку».

.

Птаха сиділа на вікні...

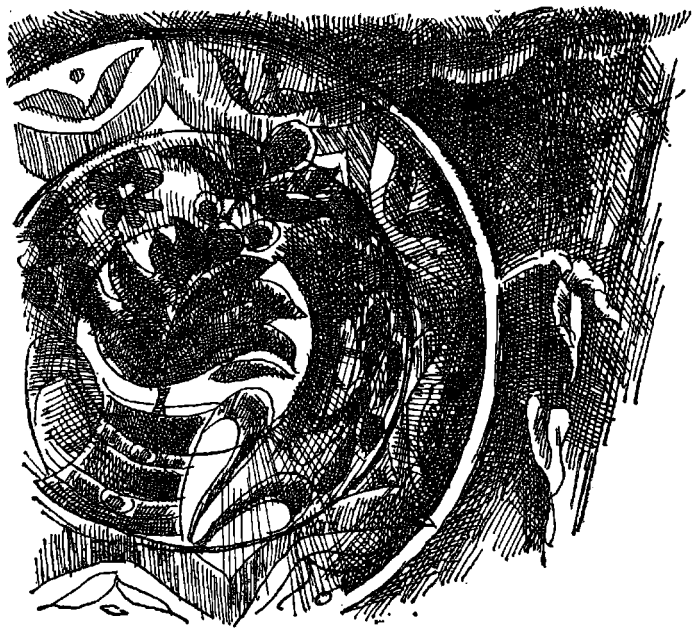
Та сама птаха, що літала колами, що її присутність Мар'ян Гнатович відчував повсякчасно, та сама птаха, яка не мала, може, імені й митець не зав-

жди знав, якого кольору її пір'ячко, тепер сумирно сиділа, склавши крила, на вікні. За вікном, за прозорою шибкою нишло чуже, не відоме ні птасі, ні Мар'янові Гнатовичу польське містечко, що називалося Гожів Великопольський; і птаха, і митець споглядали через вікно на гостроверхі череп'яні дахи і шпилі костьолів, споглядали на сонце, що так само, як удома під Карпатами, пестило білі голови дітлахів, котрі парами переходили через бруковану вуличку; і ще птаха і майстер впізнавали в кімнаті сивого згорбленого чоловіка, що колись був молодим і елегантним... Чоловіком тим був Чеслав Малоховський. Пам'ятає? За кілька десятиліть, відколи Мар'ян Гнатович його бачив, пан Чеслав змінився, як міняється поле глибокої осені, коли на горизонті нависають зимові хмари. Нема в помешканні пана Чеслава і вишуканих мистецьких речей, котрі старий цінитель так любив... любив і збирав. Пан Чеслав, може, давно забув про свої колекціонерські зацікавлення, зате пам'ятає про них Тарнавський. Він привіз йому цілу валізу свого скла: вази, фігурки, підсвічники. Пан Чеслав викладав на стіл негадані скарби, й руки в нього тремтіли, губи тремтіли, а голос дрижав:

— Господи, яка досконала краса! Невже це ти, Мар'янку, сотворив її? А я ж тобі радив не кидати плуга, пам'ятаєш... плуга та борозни. Чи це і є твій плуг і твоє поле?

Птаха сиділа на вікні... Птаха залетіла сюди з далекого Прикарпаття.

Дош на її зілля

Дош у Косові.

Громи б'ють, як гармати... але гарматні стрільна чорні, як круки, а громи — білі...

.....

Чомусь згадалося, як мої небіжчик тато молилися до дощу. Пам'ятаю, в їхній молитві не було ані світлого бога, ані чорного диявола, а квилито волення чоловіка, на якого споконвіку був покладений тяжкий обов'язок робити хліб, і татове волення вибухало з біди, з розпуки, бо, людоньки, сохне, горить на пні жито, яке ще й не встигло відполовити, і, чуєте, людоньки, жовтіє картопля, а кукурудза скручується у гострі, гейби мідяні трубки, а дивіться-но, люди чесні, земля — глина й рінь прикарпатські — потріскалася від спеки, наче бідацький корж.

Ні, не буду тут пригадувати й наводити замовляння, що, певно, переходило в нашому роді здавна із покоління у покоління. Скажу лише, що мої тато просили, щоб дощ прийшов спозаранку та полив землю легко й людяно, щоб листочки вмив, а коріння напоїв, та щоб покотив понад землею чисті, без граду громи: ні не буду також вихвалитися своїм татом, нібито вони випрошували дощу для цілого Прикарпаття — тато стояли на своїй вузькій царинці і на свою земельку, може, тільки й випрошували чистого грому, бо така одноосібницька була філософія і психологія галицького селянина. Зате точно пам'ятаю, яка радість огортала мого тата тоді, коли дощ, мовби прислухавшись до їхньої ворожби, закрадався досвідком із далеких країв і спочатку несміливо, а потім дедалі густіше заходився поливати спраглу землю. Тато, як дитина, вибігали під дощ і під громи босі й простоволосі і, геть чисто забувши свої одноосібницькі пожадання, виспівували:

- А дякую тобі красно, дощику, за воду...
 - А ти пий, листочку, із дзбана...
 - А ти, стеблинко, пий із краплі...
 - А ти, корінчику, пий із долоні...
-

Хочете вірте, а хочете — ні, але я не знаю, чому саме тепер, у цю львівську хвилину, коли сів писати про косівську гончарку Валентину Джуранюк, згадалися й напливли на мене ворожбитні слова й ворожбитні дитячі дощі. Може, тут увімкнулася асоціація, бо минулого літа теж пражив у Косові спекотний день і теж, мовби на заклинальне замовляння, пустився того дня густий дощ, який застав мене на вулиці Леніна. Хвіртка на подвір'я не була замкнена — я натиснув на клямку, вона відчинилася, з хатини, що стояла у саду за будинком під номером 200, визирнула молода жінка — чорнява і струнка, й покликала:

— А ходіть-но сюди, у хатчину. Тут тепло і сухо. То була Джуранючка.

Вона вийшла з тієї хатини садової, як із казки: і я розумію, що є в нашій випадковій зустрічі щось нарочите, мовби наперед продумане. Та що маю робити, коли репіжив дощ, у саду падали яблука, а громи, як заповзяті гармаші, брали обстрілом принишклий Косів — і я напролом кинувся до тієї хатчини, господиню якої хотілося зустріти вже не перший рік.

Уперше з іменем Валентини Джуранюк та з її роботою — гуцульською мискою — пощастило здібатися у майстерні Івано-Франківського художника, колекціонера та мистецтвознавця Михайла Павловича Фіголя. Був тоді білий зимовий день, за вікном вила хурделиця, а Валина миска світилася, мов сонях, жовтим теплом... від неї, від цієї звичайної миски, що ста-

ла витвором мистецтва, здавалося, повіяло у хаті призабутим літом, терпкими полями, лісовою затишною пеленою, і ще раз здалося мені тоді, що Михайло Фіголь бере з миски пригорщами літнє тепло й світло, умивається ними й пригощає мене.

То як я міг не пошукувати Валентину Іванівну.

І ось вона розкладає переді мною на долівці тісної хатчини, яка служить їй і її чоловікові Юркові гейби «кабінетом», свої миски й тарелі, а поза мисками вилаштувалися, мовби зібралися на базар, мініатюрні гуцули й гуцулки, а далі стояли свічники, жбани, рядки кахлів. Від жовтого й зеленого Джуранюччиного скарбу насправду світлішає тобі на душі, і це далєбі не красні слова, які мовляться при зустрічі «для годиться», за довгі роки журналістських та письменницьких мандрів мені довелося надивитись на різні керамічні вироби й, повірте, не всі викликали захоплення: одні були майстрами здрібнені, засіяні безліччю косиць, другі робилися нарочито «красивими», нехарактерними для гуцульського гончарства, ще треті були стилізовані під «народний примітив», і той, хто стилізував, забував, що народний примітив — це одна з вершин справді професійного мистецтва.

Джуранючка не підроблювалася і не стилізувала. Вона не хотіла бути «примітивною» чи «модерною» — прагла зостатися сама собою. Згодом мистецтвознавці, напевне, напишуть, що її розпис — напрочуд виразний і соковитий: на її мисках живуть і буяють квіти і трави, яких у природі нема; на її великих тарелях співають і цілуються павичі та інші «райські птахи», яких у горах поза Косовом не здибаєш. А все ж оці птахи й оці квіти, які щораз по-новому й по-інакшому намальовані на кожній новій мисці,

змогли народитися і вибуяти тільки тут, у Косові, де дні скупані у глибоких і чистих дощах; у цих днях повно маїння, буяння соків і співу птаства; а ще здається мені, що мусиш вродитися гуцулом для того, щоб отак просто, як це вміють робити гуцули у своїх казках, вдихнути життя у холодну й черству грудку глини.

— Ая, той самої,— заперечує Валя.— Я зовсім не тутешня... тобто не гуцулка зроду. Народилася у Могилеві-Подільському над Дністром, там мій тато вчителює, я там росла.

— Але ж у ваших витворах живе Гуцульщина, у них гуцульським духом пахне, співанками, казками, легендами, отим фольклорним єднанням людини з природою, яке характерне для верховинців.

— Може бути, що й ваша правда,— не заперечує Валя.— Гуцульщина — як мама моя рідна, скільки вже років тут мешкаю, «огуцулилася»,— сміється кутиками вуст. І враз її усмішка гасне, жінка прислухається (і в цю хвилину вона стає схожа на сторожку сарну).— О, чуєте, Дзвінка моя, доця, прокинулася від громихання громового й пхенькає. Я вас тут на хвилину лишу.— І прудко, як і належить сарні, побігла крізь дощ до будинку.

Я не чув ніякого дитячого плачу, й цілком може бути, що Валентина Іванівна навмисне залишила мене віч-на-віч зі своїми мисками, дзбанами, світильниками, щоб я на самоті міг розгадувати її таїну.

Таїну?

У кожного справжнього майстра є своя таїна, є вона і у Валентини Джуранюк, котра в далекій своїй подільській сутності називалася Валею Проданець і котра, виростаючи в сім'ї вчителя російської словесності, ніколи й гадки не мала, що колись назавше розпрощається зі своїм любим Могилевом-Поділь-

ським і подається у світи шукати грудку глини, з якої можна виліпити миску або ж глек.

Слухайте: а може, це і є Джуранюччина таїна?

Василь Аронець — то є Василь Аронець, і той, хто стежить за розвитком сучасної української кераміки, напевно, запам'ятав ім'я цього талановитого гуцульського митця. Отож Василь Володимирович, що сидить у душній майстерні «під бантинами» по сусідству з гончарною піччю, яка належить Косівському відділенню Художнього фонду УРСР, на запитання про його оцінку творчості молодой Валентини Джуранюк, обережно відповідає:

— А сидить у ній щось... Руки має придатні до глини.

Його обережність треба розуміти: у Косові, де вже кілька років панує «сувенірна гарячка», не одному здавалося, що він може запросто сісти за гончарний круг і накрутити людству шедеврів повні вози — тільки встигай рахувати: у Косові, крім усього іншого, таки напrawdę працює багато талановитих кераміків, і тут, зрозуміла річ, дається взнаки якщо не явна, то прихована конкуренція — той, хто може, прагне зробити річ якнайкраще. І останнє — у Косові й поза Косовом вироби Василя Володимировича свого часу здобули широкий розголос, і він знає, що до його слова прислухаються — тому й важить слова скупю, як і належить майстрові.

Василь Володимирович працює ніби в музеї — скрізь розставлені і його власні вироби, і так звані «зразки» майстерні Художнього фонду УРСР. Правду кажучи, серед цього багатства форм і барв я трішки розгубився. Може, саме тут, в Аронцевій майстерні, я починаю розуміти інтенсивність пошуків Вален-

тини Джуранюк. Вона мусила немало попрацювати, щоб на власній непротореній стежці відшукати в гончарному мистецтві свій почерк і свій голос.

Василь Аронець роздумує:

— А втім, для глини замало мати придатні руки... до глини треба мати душу. Розумієте? Тоді вона стає послушною, як тісто... і тоді квіти самі засіваються і ростуть, і падають тоді на твоє писане зілля дощі та дощі... а посеред зілля походжають собі бундючно баранці, або плавають риби, або цілюються павичі. Це і є талант, коли на писане зілля безнатужно падають і падають дощі... і зілля твоє росте. Чи як гадаєте?

Обережний Василь Володимирович Аронець сказав надто багато. У нинішні часи в Косові, де чи не кожний другий мешканець має якісь стосунки з ужитковим мистецтвом, не так легко заслужити похвалу, Це висока нагорода.

Отже, уважайте, що досвідчений майстер Аронець вручив Валентині Джуранюк золотого ордена.

.

Уже знайомий нам івано-франківський художник Михайло Фіголь, що має експресивну вдачу і вмів захоплюватися красою, відкрив для себе творчість Валентини Джуранюк як весняне свято:

— Не треба тобі казати, — признається він, — що нема такого тижня, щоб я кудись не їздив. Я усе в дорозі та в дорозі — малюю, придивляюся, вивчаю. Інколи знайденому порадію, а часом через знайдене — сумую. Мене свого часу тривожив стан гуцульської кераміки. Хочеш знати чому? Зараз поясню. Перше: традиційність форм, барв і розпису певною мірою сковує митця. Друге: більшість гончарів працює у Художньо-промисловому об'єднанні «Гуцуль-

щина», в якому, зрозуміла річ, існують виробничі плани й плани реалізації продукції. Є там також за-тверджені зразки, що не завжди стимулює творчість народного майстра. Третє: тепер пішла мода на су-веніри, попит на них дуже великий. Туристи розку-повують усе — добре і погане, що тільки покладеш на полицю. А це — хочемо ми того чи ні — не може не вплинути на того, хто робить кераміку.

Джуранючка, як сам бачиш, кераміку не робить, вона її творить. Її витвори — це якщо не вибух... бо я особисто не вірю у мистецькі вибухи на голому місці, мистецтво, тим більше народне, схоже на річ-ку, що спливає з гір: у річці хвиля на хвилю налітає, одна одну накриває, річка повсякчасно омивається і оновлюється... отже, Валине мистецтво — це якщо і не вибух, то явище помітне. Хочемо сподіватися, що в її мисках, тарелях і кахлях — початок оновлення всієї гуцульської кераміки. В її витворах збережена мудра й добра традиційність. Але водночас застерігаю: це не підробка під старовинні вироби... Валя осмислює традиції по-сучасному, оновлює їх. Розпис на її та-релях точний і водночас розкутий, вільний. Компози-ції, як і давніше, складаються з тих же знайомих мотивів — із зілля, орнаменту, птахів,— разом із тим знайомі нам мотиви під її рукою заспівали мовби по-новому, розкрилися новими гранями.

— Слухай-но,— раптом спохоплюється Михайло Павлович,— а ти випадково ніякого замовляння від злого ока і від злого слова не знаєш? Ще хтось «вре-че» нам Джуранючку. А було б шкода...

.

Олексій Григорович Соломченко — знаний на Україні дослідник гуцульського мистецтва, автор кіль-кох книжок про народні художні промисли, колишній

довголітній директор Косівського училища ужиткового мистецтва, при нагоді любить поговорити про Валентину Джуранюк. Можливо, саме в такий спосіб проявляється гордість учителя, який читав Валентині Іванівні технікумівський курс історії мистецтва? А може, чоловік просто радіє, що не засихає, не нидіє люба його серцю кераміка?

— О, кераміка — то цілий радісний день у тижні, — філософствує, бувало, Олексій Григорович, походжаючи навколо свого робочого стола, заваленого, як звичайно, рукописами, малюнками, фотографіями. — Приміром, понеділок і вівторок випадають нудними, а то й порожніми, а в середу завітав до тебе дорогий і цікавий чоловік, і середа «засвітилася».

Отож, якоїсь середи прийшла в гончарі на зміну, приміром, небіжчиці Павлині Цвілик її внучка Надія Вербівська. За Надійкою навідався Василь Аронець з Михайлом Кікотем. І кожний з них вклав щось своє і неповторне у розвиток мистецтва. За ними переступила поріг Валя...

І ще одна ясна середа настала. Ні, я не сказав би, що гуцульська кераміка тупцює на місці. Інша річ, що випадають, як я кажу, порожні дні, а то й цілі тижні й місяці, коли ніхто новий до її дверей не стукає. Тоді кераміка блідне...

Кому-кому, а цьому літньому чоловікові треба вірити: у післявоєнні роки з автоматом у руках, відстрілюючись від бандерівських боївок, він ходив гірськими селами, вишукуючи талановитих учнів для свого училища, а для учнів — учителів і зразки витворів старосвітських майстрів: кераміків, різьбярів, мосяжників, кушнірів. Гадаєте, було легко?

Він протоптував стежки, щоб ходили по ній світлі середи.

А при черговій зустрічі скаже про Джуранюк:

— Головне, братися за велике. Якщо, звичайно, чуєшся у силі. Головне, обрати собі вчителя і мету... Талановите дівча обрало собі вчителем не когось там, а самого класика гуцульської кераміки — Олексу Бахметюка. Як і її вчитель, Валя любить миски великі, щоб мала розлоге поле для розпису. Так само, як і колись Бахметюк, вона членує миску й заповнює її рослинними композиціями. На дні миски — теж рослинні та фігурні сцени. Персневидний берег, тобто краї миски облямовує вінком із орнаменту, що складається із «зубців», «копитців», «заячих вушок». Та, зрештою, річ не в зовнішній схожості Валиних виробів на Бахметюкові. Валентина Іванівна перебрала від давнього майстра мудрість фольклорного, якогось первісного бачення світу. Бахметюк, як писав один із дослідників його творчості, не просто зображував природу, це були мовби з'яви, що наближалися до обрядів. Може, тому у Валі, в Олексиній учениці, кожна миска й видається нам як празник?

.

Валентина Іванівна згадує:

— Хтось часом хоче довідатися, як я прийшла до гуцульської кераміки. Хтось часом, побачивши мої миски і світильники, запитує: «Як те, Валю, сталося, що в тобі заговорив Бахметюк?» А що маю відповісти? Сказати, що змалечку тягнулася до глини й залюбки виліплювала лелек і зозульок — то це була б неправда. Похвалитися, що жила в мені мрія здивувати світ чимось незвичним... оцією хоч би «райською пташкою-павичем» — і це теж було б вигадкою, бо мої мрії і прагнення були скромними: я хотіла стати вчителькою, як тато.

І хто знає, куди, в які світи протопталася б моя стежечка, коли б одного разу двоюрідна сестра Ліда,

що вчителювала «за високими горами й за бистрими ріками, у самому-самому гуцульському Шипоті», не привезла додому в Могилів-Подільський дзбанок. Не був той дзбанок урочим, тепер би, може, я і не звернула б на нього уваги — звичайнісінька рядова, а чи краще сказати — «конвейерна» річ. Однак на мене, міську дівчину, котра виростала, так би мовити, посеред фабричного посуду, емальованих каструль і пластмасових «кружок», дзбан справив враження... Власне, дотепер не знаю, чим мене той дзбан зачарував. Чи то чистотою блідо-жовтих і зеленої барв, чи то дитячою наївністю гейби із соняшникового цвіту виплетених віночків, що оперізували дзбан?

Комусь може видатись смішним, а комусь — неправдоподібним, але привезений з Гуцульщини дзбан не давав спокою дитині. Він поселився у мені й жив... я думала про нього, як про щось світле. Він кудись кликав, вабив, а я й не відала куди. Боженьку, я тужила за краєм, якого ніколи не бачила. Карпати... гори, праліси, полонини, села і люди — все аж до найменшої травинки видавалось мені небуденним: у горах жила таїна.

Дзбан розбудив у мені невиразні спогади, забуті легенди, мені навіть снилось, що начебто наш рід Проданців споконвіку займався гончарством аж до того часу, поки ми геть чисто не забули це прадавнє мудре ремесло. Тато, бувало, слухаючи мої фантазії, здивовано й трохи з острахом поглядав на привезену з Карпат посудину й цілком серйозно казав:

— Ану, доню, зазирни всередину. Може, у ньому сидять добрі гончарські духи, що не дають тобі спокою. Як знати...

.

У цю ж годину і в цю хвилину, коли над Косовом кружляли білі громи, а дощ купав яблуні в Джуранюковому саду... у тую щасливу годину, коли Валя заколисувала свою одиначку Дзвінку, що прокинулася, мені уявлялося, що Валя сидить за гончарним кругом у садовій хатчині, а поруч на стільці горбиться славетний її учитель Олекса Бахметюк.

Хтось, може, скаже, що тут пахне містиком?

Хтось, може, скаже, що змішую епохи, а реальність з казкою?

Як маю виправдовуватись?..

А чи не ліпше було б, щоб люди без фантазії, які надто раціонально дивляться на мистецтво взагалі, а на мистецтво кераміки зокрема, узяли та й вийшли собі з реальної садової хатчини, що на подвір'ї косівського ткача Джуранюка, і хай люди без фантазії почалапають геть під реальним дощем додому або ще куди, га? А я тим часом залишуся... і ви залишитесь... і ти зостанешся... і всі ми, зачаровані в кераміку, принишло сядемо в хатчині й будемо вживатися у дійство; а в тому дійстві тихо пофуркочує гончарний круг, а на тому крузі Валя «виточує» миску: її руки «виточили» цих мисок, може, сотні, й через те вона знає напам'ять, де на масну глину натиснути пальцем, а де — ребром долоні, а де треба на сиру миску ледве-ледве дихнути, щоб вона вдалася легкою і голосною: у тому дійстві старий майстро Бахметюк то горбиться мовчки й напружено на стільці, то ловить, як ластівку, кожен порух Валентини, то обіймає поглядом уже готові тарелі, дзбани, кахлі й свічники... Стілець під ним порипує, старий Бахметюк врешті торкається Валиного плеча:

«Почекай-но, золотко. Дай-но наговорюсь... дай-но натішуся тобою і твоєю роботою,— каже він.— Бігме, якби цісар уздрів твої миски, то — йой-йой —

осліп би від заздрості і наказав би закупити їх для свого палацу у Відні. Де ти, золотко, таку файну гончарну науку відбула, хто з тобою нею поділився, як ковтком води?» — «Та все від вас, бадіко,— відповідає Валя,— бо кажуть люди, що ви є моїм учителем і я нібито пройшла вашими стежками. А ще вчилася у Косові, в училищі».

Він сумує:

«А мене дедя мої вчили, царство їм небесне, що теж робили гончарем. У ніякі школи не ходив-єм... Які школи, золотко, могли бути в гончаря, котрий не мав ґрунту і худібки, а в чересі вітер віяв? Чоловік жив із рук, із свого ремесла, а ремесло гончарське, глина й студена вода викручували чоловікові пальці. Віриш, я ціле життя товкся на постелі й не міг спати, носився з руками цілісінькі ночі, як з малими дітьми. Ая... І тепер, чуєш, у гробі не можу лежати; болять мене руки від красної, як сонце, гончарської роботи».

Він простягує покручені, зболілі, опухлі в суглобах золоті руки великого майстра, що витворили небуденну красу: його краса не померкне, поки світу й сонця. Валентина готова його руки обгорнути білим полотном, щоб прохолода зменшила біль... Валентина знає про Олексу Бахметюка все, що повинна була знати про вчителя: народився у грудні, серед зими 1820 року. У двадцять п'ять років оженився. Після смерті батька 1851 року успадкував гончарне горно та взявся до самостійної роботи. А вже в березні 1882 року тогочасні львівські газети сповіщали про його смерть...

«Но-но, ти гадаєш, Валентино,— майстер на льоту ловив її думки, наче птахи,— нібито можу вмерти? Ти бачила кахлеві печі, які я понароблював у хатах Косова та по навколишніх селах, а потому їх розібра-

ли по музеях? А чи ти бачила мої тарелі, що ними в цілому світі захоплювалися? Сам цар над ними прищмокував, а пани пускали слину. То я все те сам із себе витворив. А ще в тих виробах є трошки глини, розумієш, золотце? Якщо й тебе колись будуть питати... тоді будуть питати, як заболять руки від краси, то признаєшся, що кераміка — це більше, ніж божа робота... бог сотворив із глини тільки чоловіка, а ми творимо красу».

Валя Джуранюк слухає і мовчить. Кружляє, фурчить під ногою гончарний круг. Усе меншає глини на фанерному листі, і все збільшується на полиці мисок і глеків — «начиння», як називають гончарні вироби в Косові. «Начиння» поки що сіре й вологе, його чекає довгий шлях аж до гончарної печі, але вже тепер навіть у його сірості, що так вигідно підкреслює форму, відчувається краса.

Олекса Бахметюк бере в руки готовий таріль, на якому скачуть вершники, прискіпливо й так і сяк розглядає його, потому запитує, прискалюючи око:

«Слухайте-но, золотце, як то сталося, що ти підглянула мої тайни? Ти, мой, пишеш по глині ріжком розмашисто і глибоко, так само, як і я, а мо', й краще».

«Гадаєте, бадіко, наука давалася легко? Ой, та де...— відповідає Валя.— Навчаючись у вас, я зрозуміла: «письмо» на моїх виробах повинно бути вродистим. Я хочу, щоб малюнок лився і дзвонив, мов дзвін...»

.....

Із листа до батька:

«Як ви там, тату, маєтеся, як там поживаєте?»

А я собі живу в Шипоті, у Ліді (її тут величають «професоркою», а старі гуцули чемно знімають перед нею капелюхи-крисані), живу гейби в королівстві

посеред гір, лісу і посеред тиші. У тиші, тату, розквітають квіти (їх тут називають косицями) і ростуть смереки. І все навколо таке гоїне та буйне від дощів, від сонця, від вітрів і таке чисте й глибоке, що твоя донька аж боїться: ой, не дай бог, утоплюся...

Красно тут.

Ліда, щоправда, «дере лико» з мого телячого замилування, каже, що Шипіт — це край світу. Північний полюс, де півні не піють й куди молоді випускники педагогічних вузів воліли б не приїжджати. Ліда каже, що не треба ідеалізувати тутешніх людей... люди тут усякі, як і скрізь, трапляються добрі і злі, мудрі й не вельми. А ще Ліда сумує за Дністром, за Поділлям і нарікає, що гори обступають її навіть увісні й не дають дихати. Давлять. Я її хочу зрозуміти... і не можу. Гори чомусь мені сподобалися... ніби разом із ними расту вгору. А ще, тату, мені здається, що в Шипоті розкрилася мені таємниця дзбана, що його торік Ліда привезла в Могилів-Подільський. Не смійся, але той дзбан не є просто собі посудиною на вино, на воду, на молоко, він особливий... Люди сотворили його, бо мусили, бо тут земля така родюча, і сонце, і дощі, і навіть вітри... Вони родять то гончарів, то різьбарів, то столярів, то ткачів. В інших краях, як у нас удома, приміром, земля спершу родить хліборобів, а вже потому — хліб, а тут, на жовтій глині, на камені хліб добувають із гончарного круга, з долота, із сокири.

Отак.

А якщо, тату, тут така родюча земля, то, отже, не дивуйтеся, що мені так забаглося випробувати себе: вчора я розім'яла грудку глини й заходилася ліпити коники. Ліда у сміх, каже, що й на мене напала сувенірна сверблячка... «Але то нічого, сверблячка як напала, так і пропаде, вона, як кір. Тобі, сест-

ричко, треба братися за щось путнє, а не за глину. Бо в якому віці живемо?»

У віці живемо двадцятому, а я спробую вступити до Косівського училища ужиткового мистецтва? Чи як порадиш, тату?..

Витяг із особової справи:

«...Ще навчаючись на III—IV курсах відділу кераміки, Проданець Валентина Іванівна виявила себе здібним і зрілим майстром. Її вироби діставали схвальну оцінку на обласних та республіканських виставках і молодіжних конкурсах.

Тов. Проданець багато уваги приділяла вивченню традицій українського народного мистецтва і на практиці вміє застосовувати надбання гуцульських майстрів. Як митець, вона відзначається зрілістю, твори її глибокі, мають справді народний зміст, насичені фантазією.

Після успішного захисту диплома В. І. Проданець була скерована на роботу в Косівські майстерні Художнього фонду УРСР».

Підпис

Я знаю, що поки що Валентини Джуранюк у садовій хатчині нема, вона далі заколисує свою малу Дзвінку, яка прокинулася від білих громів, і все ж... Джуранючка тут присутня, а старий майстро Бахметюк нікуди й не зникав. Старий нипає поміж тарелями, і я навіть чую його кроки: скрип-скрип і я, смішний, навіть боюся, щоб він на якомусь кроці не оступився та не розбив котрусь Валину миску. Майстро, видно, теж перехоплює мої думки, бо погроз-

ливо киває пальцем, мовляв, якого ти дідька лисого поміж нас, гончарів, чоловіче, запхався, що тут загубив і чого шукаєш?

Я шукаю в уявній зустрічі спадкоємності. Майже сто років минуло від смерті Бахметюка, і, мабуть, не один гончар, розглядаючи його кахлі, що стали на правду перлинами в українському народному мистецтві, прагнув увібрати в себе, пізнати до дна нелегку Бахметюкову науку. Одному пощастило взяти науки більше, другому — менше, але що правда, то правда: традиції Олекси Бахметюка в гуцульській кераміці не завмирили ні на мить.

«Знаєш, золотко,— говорить тим часом майстро Валентині.— Був колись у Косові цех гончарів... отож, у тому цеху тепер я наставив тебе цехмейстром, щоб цехову хоругву високо несла».

«Мусимо мати гордість і честь».

«Красно говориш, а ще ліпше робиш».

«Хвалюся ж: у вас, бадіко, навчилася...»

«А я навчився від Баранюків, Кошаків, Волощуків, Гавришів, Гайталовичів, Тимчуків, які запалили свої гончарські горна ще задовго до мене. Виходить, що наша робота, як ріка, пливе із правіку. Хтось починав... хтось продовжував. На тебе ж, Валю, покладається провадити ріку далі й пантрувати, щоб не обміліла та не висохла, бо спорожніють тоді наші гори».

...Я знаю, що в цю хвилину Валентина Іванівна заколисує свою Дзвінку («ой спи, дитя, колишу тя»), і розмова в садовій хатинці вийшла начебто фантастичною. А втім, чому фантастичною? Хіба Валентина Джуранюк не має права повторити слідом за Бахметюком слово у слово:

— Ми коло вогню і коло глини робимо. І в одному і в другому є трохи затаєного й невідомого. Так

мені здається. Часом запитують мене, як пишу свої миски. А я їх не пишу, вони мовби мої сестри, ми нібито з одної бруньки вирости. В мені скачуть олені і плавають риби, яряться у моїй голові бджоли, уся я засіяна зіллям...

Та для того, щоб так сказати, треба було дорости до Бахметюка, дорости й запросити його до свого гончарного круга.

.....

Запис у виставочній книзі відгуків:

«...але найбільше мене врадували великі тарелі, що їх виготовила Валентина Джуранюк з Косова. Стояв би біля них годину, і другу, і б'є від них радістю — аж жити хочеться та жити.

Поговорюють люди, що нібито Джуранюк не є вродженою гуцулкою і що походить з Поділля. Якщо це правда, то майстриня тим більш заслуговує похвали. Треба мати чутливу душу для того, щоб перейнятися гуцульським мистецтвом, полюбити його, щоб воно вкрапилося тобі у кров.

Як видно, чудо сталося, принаймні про нього свідчать великі тарелі. Народне мистецтво, перейшовши через Валентинине серце, як через вогонь, вродилося ще більш дзвінким.

Голосна у Валентини Джуранюк робота. Дякую їй красно...»

Підпис

.....

Джуранючка:

— Я бачила в музеї глек, що його викопали із сарматської могили десь на півдні України. У тому глекові, пояснювала екскурсовод, живі поклали мертвому пшоняної каші, щоб мав що їсти на тому світі. Я розглядала непоказний глек із широким

горлом, почорнілий, з насічкою на пукатих боках, і думала про дві речі: перша річ — це дивовижно довге життя глека (бо коли ще гарцювали в наших степах сармати?), друга річ — який щасливий і вічний був майстер, що той глек зробив. Це ніщо не значить, що імені майстра не знаємо. Його ім'я живе в його глекові. Здогадуєтесь, до чого вас підводжу? — І тут Валентина Іванівна всміхнулася. — До того підводжу, що я теж гончар. Отже, й мені жити у моїй кераміці. Тому не можу робити як-небудь. А то суворо судитимуть нащадки: робила, мовляв, на гальпаль.

Я боюся суду нащадків.

.

Джуранючка:

— Колись довелося читати вашу оповідь про славетну косівську майстриню Павлину Цвілик, котра, як ви це писали, «добувала квіти з дубового вогню». А ще ви писали, що стара жінка знала слова-замовляння, які нібито оберігали її вироби від того, щоб не потовклися, щоб у печі не деформувалися та не потріскалися...

Я виросла в інших умовах, на гончарку навчалася у Косівському училищі ужиткового мистецтва, а не успадковувала професію від дідів і прадідів, як, скажімо, Цвіличка. Не успадкувала також ніяких ворожбитних слів, заклять, молитов і співанок. І якось, знаєте, без цього усього — тьфу-тьфу — щастить...

— Це добре чи погано? — запитую жартома.

— Як вам сказати... — вагається вона. — З одного боку — я цілком сучасна людина й тому вільна від усяких забобонів. А з другого... хочу зрозуміти старих майстрів: наробишся біля глини як віл, по-

кладеш вироби в піч, а вони візьмуть та й покривляться і полускаються — пропадуть.

Хоч стій, хоч плач.

А тому я не глузую з давньої ворожби. Часом, коли мої вироби випаляються у печі, то раптом ловлю себе, що теж хотіла б сотворити свою ворожбу, щоб мої тарелі були цілі й щасливі. Ходжу, бувало, навколо печі й відчуваю, що ось-ось заспіваю, заговорюсь. А про що співати, що промовляти — свят, свят, нас цього не вчили.

.....

Джуранючка:

— Коли б я виграла на лотерею мільйон карбованців, то спершу побудувала б у саду гончарну піч, яку топила б пахучим вишневим деревом. Це, звичайно, жарт, але гончарам часто буває не до жартів, коли їхні вироби вже «достигли», а піч у майстернях Художнього фонду або зайнята, або ще не запалена. Майстер повинен мати свою піч, свою майстерню — тоді він буде мати і своє обличчя.

А друге, щоб б я збудувала на виграній мільйон,— це музей української кераміки. Десь у Києві... Зібрала б у музеї все краще, що витворено майстрами косівськими, пістинськими, опішнянськими, львівськими, миколаївськими — нате, дивіться.

Була б — я певна — до того музею народна проща. День і ніч ішли б та йшли б. І ми купно побачили б, яким скарбом володіємо.

А світ дивувався б і заздрило.

.....

Джуранючка:

— Слухайте, а чому чорна несправедливість робиться деколи у світі: я бачила карбовані на мармурі

й визолочені слова про людей, чії імена в наш час ні про що нікому не говорять. Колись, може, ці імена наводили страх, говорили про повагу чи про любов... Були ці люди єпископами, воєводами, генералами, адвокатами, суддями. Та разом із їхньою смертю вмерла також про них пам'ять. Амінь! А дивно-но, визолочені слова на надгробниках існують донині.

А Бахметюкового імені я ніде не здибала: ні на вулиці, ні на площі, ні на хресті, ні на мармуровій таблиці. Писали про нього патріоти з дев'ятнадцятого століття, що був чоловік заледве не геній, а могили його ніхто й не запам'ятав — зникла й нема. Лишив народові багатство, яким пишаємося, а патріоти не знайшли грейцара, щоб спорохнявілий дубовий хрест замінити на кам'яний надгробок, на якому мало б бути викуване одне лише слово: «БАХМЕТЮК».

Ми з Юрком, з чоловіком моїм (він у мене історик), обшукали всі навколишні кладовища — й усе даремно...

.

Чи, може, суть мистецької слави не в золочених словах на камені, а в добрій людській пам'яті, у писаних тарелях?

.

Джуранючка:

— Я знову про Бахметюка. Недавно прочитала, здається, це писалося за часів буржуазної Польщі, що Бахметюк — то ніякий не Бахметюк, а шляхтич Бахмінський, і доказом його шляхетства є його підписи латинкою на кахлях. Усі вони зроблені на шляхетський лад.

Справді, мені довелося читати ці підписи. Однак усі знають, що в минулому столітті русини, тобто

українці, запросто користувалися латинкою і підписувалися на «ський». Кожен грамотій у селі, писар чи ксьондз знав латинське письмо, усякий міг підписатися, як йому забаглося, бо ж паспортів простим людям не виробляли. А крім того, славетний художник-примітивіст Никифор, якого ще в середині 30-х років відкрив львівський мистецтвознавець Роман Турин, використовував латинську абетку як... своєрідний візерунок: Никифор не вмів читати й писати. Правда, через те, може, тепер Никифора теж дехто не вважає за українського митця.

Та вернімся... вернімся і оборонім Олексу Бахметюка. Чому деякі «цінителі народної культури», яких ще дотепер пам'ятають наші гори, не заперечували повідомлень преси про смерть Бахметюка, де чорним по білому писалося: «У Косові забрала смерть Бахмінського, русина, великих здібностей і широкої слави людину. Була це людина селянського роду, без освіти, косівський гуцул».

І дивіться, майже через сто років після його смерті хтось би хотів з гуцула зробити шляхтича. Ох...

.

У цих розмовах, роздумах, сумнівах, запереченнях, дошуках, утвердженнях, у вирі різносторонніх інтересів, у щоденному навчанні, у самовідданому поклонінні своєму мистецтву — вся Валентина Іванівна Джуранюк. Без усього цього годі зрозуміти її небуденний талант, що його спеціалісти називають явищем у сучасному гуцульському народному мистецтві.

Бо хіба, гадаєте, отак запросто приходять до неї майстро Бахметюк, приходять і вчить?.. І в навченій Валентині скачуть сарни, плавають риби, в її очах

цвітуть блавати, а в голові роються бджолині рої, і вся вона проростає зіллям...

.

Вона повертається до думки, що, може, суть мистецької слави не в золочених словах на камені, а в добрій людській пам'яті...

І відразу сумнівається:

— Та на чому?.. На якому такому камені пам'ять закарбується, якщо могили позападалися, якщо імена на сволоках і на книжках зітруться, а дзвони розколяться?.. І як тоді наступним поколінням про щось пам'ятати, га?

Пам'ять — це щось конкретне. Я десь читала, що вчені досліджують кожний крок великих людей — які дерева вони споглядали і навіть з якого місця спостерігали Полярну Зірку. Я розумію, це великі. Але, гадаю, і менші таланти теж дивують світ, збагачують його прекрасним і, отже, мають право на довгу пам'ять. Чому, приміром, ніхто з мистецтвознавців не напише книгу про Корпанюків і Шкрібляків, які різьбами своїми прославили Карпати?

Ви не знаєте, чому ніхто не напише про них книжку?..

.

Дощ у Косові...

Краплі падають густі й пахучі, немов мед.

Громи вже стихли, покотилися, як вози з камінням, кудись на Заболотів і на Коломию, і дощ тепер падає тихий наче сон. Центральна косівська вулиця, як звичайно в таких випадках, раптово, за одну, здається, хвилину стала гірським потоком... І вже вона попливла, завирувала.

Іду, хлюпаю потоком, іще хтось залюбки хлюпо-

четься поруч зі мною, іще хтось хлюпоче позаду... а хтось і посмішкується з диваків, що мокнуть посеред дощу й посеред потоку; і хай собі хтось там кепкує, мені байдуже: несу під пахвою подарований Джуранючкою таріль. На її таріль і дощ падає, і вітри на нього віють, і співанки на нього сідають, як пташки, і торкаються його людські плачі — він великий і важкий, як ціле довге людське життя.

Дощ у Косові.

.

І я згадую давнє, татове:

— А пий, дощику, із долоні...

День повернення боргів

Я уже знав цей кабінет з високими вікнами на подвір'я. Тут старовина, здавалося, дихала й виглядала з кожного кутка, але не була вона тут ані модна, ані нарочита, як це тепер часто трапляється. Просто все тут стояло на своєму місці. У цьому кабінеті з вікнами на подвір'я можна побачити прецікаві речі: сьогодні вздовж стіни порозставляли рядком ікони, привезені з чергової експедиції у гірські села, вчора на підвіконні можна було помилуватися народною різьбою, яку мистецтвознавці роздобули в містечку поблизу Львова. Зрештою, хіба передбачиш, із чим зустрінешся, з якими мистецькими витворами познайомишся і намилиєшся у кабінеті директора Львівської картинної галереї Бориса Григоровича Возницького.

Я сидів у цьому кабінеті не вперше; сидів і намагався не заважати Борисові Григоровичу, а ще гірше було б, коли б він узагалі забув про мене. А день випав звичайнісінький, буденний: до директора заходили працівники Галереї із своїми насущними проблемами, пропозиціями й просто господарськими клопатами. Багато часу зайняла жінка з палицею. Вона пропонувала оглянути старовинний гобелен, який залишила їй у спадок давно померла бабуся... гобелен, бачите, десятиліттями лежав на горіщі серед іншого мотлоху, його вже й міль подірвала і миші подекуди погризли, а ось несподівано, як з неба, з'явився з немалими грішми чоловік з Кавказу. І річ не в тім, товаришу директор, що вона боїться продешевити, ні, а в тому, що старовинному гобеленові, може, місце в Картинній галереї? Потім Борисові Григоровичу телефонували з обкому партії, із Спілки художників, з Інституту прикладного та декоративного мистецтва. Наостанку дзвонив якийсь чоловік, котрому Борис Григорович говорив у трубку, що так, мій приятелю,

ми протягом життя дуже радо щодня й щогодини беремо в борг... беремо науку в школі та батьківське повчання, беремо сонце і вітер, дощ і ясний осінній день, коли листя, що опадає з дерев, будить шелестом тишу. А ще беремо зачудування мистецькими полотнами в музеях, захоплення від книг... беремо мимовільний милий жіночий усміх. «Ти слухаєш,— казав він,— мене: беремо, беремо, беремо... Щоправда, ми сподіваємося повернути борг сторицею, ми ж бо, прецінь, не скупарі, не якісь гобсеки, і багато хто з нас борги таки повертає, але й чимало вмирає боржниками.

А яка це велика радість знаходить на людину, коли настає день повернення боргів. Треба, мій приятелю, уміти й віддавати, а не тільки брати...»

Можливо, що цю підслухану телефонну розмову передаю не зовсім точно, цілком може бути, що Борис Григорович добирав і укладав слова трохи інакше; я також не знаю, чи був це початок розмови, а чи закінчення давньої суперечки з невідомим мені опонентом. Та, зрештою, мене це зовсім не обходило: мене раптом, наче блискавкою, осяяло, що сам Борис Григорович і є та людина, яка пам'ятає про свої борги і вміє щедро їх повертати: він збагачує скарбницю культури нашого народу знайденим, розшуканим, тим, що було забуте.

.

Він, як кажуть, «не давався мені в руки», мов птах із волі.

Я давно мав намір написати про Бориса Григоровича і кружляв навколо нього: читав його наукові статті, слухав при нагоді промови на гарячих засіданнях мистецьких конкурсних комісій, збирав друковане про нього самого. Якось навіть натрапив у кабі-

неті Возницького на кілька папок з його студентськими мистецтвознавчими працями і нотатками, проте однаково ж він «не давався у руки». Кожного разу, коли я сідав до столу і брався за перо, мене хмарою облягали сумніви: чи зумію правдиво змалювати його портрет і розгадати його людську суть? Бо не штука, мабуть, написати, що він добрий, сумлінний і старанний директор, що він належить до категорії людей, які вміють працювати з дивовижною віддачею. Треба було ще й збагнути: чому саме він такий, а не інакший?

І мій задум, як голуб, злітав з білого паперу кудись попід хмари, там голуб кружляв, а може, він сидів на старих кленах навпроти Картинної галереї і прислухався, поки не задзвонить у кабінеті Возницького телефон, поки Борис Григорович сам не «розкриється» з тими його безконечно щедрими днями віддачі боргів...

О ні, неправда, що натхнення зайве, коли пишеться проза, а тим більше проза про конкретну людину. Скажіть мені, що вартий прозаїк без голуба?..

.

Дивуюся, чому до цього часу ніхто з львівських художників, із численних його колег не намалював з нього портрета. Була б це, мабуть, нелегка робота.

Зовні Возницький м'який, лагідний, розмовляє неголосно, рухи плавні. Тонкі риси продовгуватого обличчя, великі залисини і якась несмілива усмішка під чорним вусом. Очі теж усміхаються...

Це лише кілька мазків до суто зовнішнього портрета, а точніше — до фотографії. Коли ж ненароком заглянеш глибше в його очі, то відчуваєш, що за милою і лагідною усмішкою, як за вимережаною фіран-

кою, безперервно б'ється і нуртує думка, упертий характер... вольовий характер, що сидить у ньому приховано, у глибинах.

.....

— Чим я вас зацікавив... чим я взагалі можу бути цікавим для людей? — спитав він, ніяковіючи. — Я ж бо не митець, творчість якого треба популяризувати... треба, щоб митця — актора, художника, співака, письменника — люди знали, і коли він цього заслуговує, то щоб любили. Любов, я вам скажу, до багато дечого зобов'язує. Як і слава. А я — звичайний директор...

Я слухав його і в думці підраховував: є в мене п'ять чи шість знайомих директорів музеїв. Усі вони, очевидно, теж хороші люди і добрі директори, які сумлінно виконують свої службові обов'язки. А все ж Борис Григорович чимсь від них відрізняється. Стилем керівництва? Умінням бути приємним людям? Це, мабуть, теж важливо. А ще важливіше, що він уміє і любить працювати. Його життя тільки в тому, що він робить. Щось особисте, просто по-людському корисливе, здається, його ніби й не стосується, він мовби стоїть на цьому березі, а життєвське й не завжди дрібне — на тому березі далекому.

Так принаймні мені здається.

.....

Він вибачливо всміхається.

— Ну-ну,— каже,— хтось про Возницького бо-зна-що подумає. Але попри все,— Борис Григорович замислюється і аж згодом доказує,— але попри все... маєш-бо повсякчасно справу з мистецтвом. Ним захоплюєшся, ним живеш і все думаєш, як би більше залучити до нього людей... як би людей здивувати й

полонити цією великою силою, що зветься красою. Ну, а «помолившись» мистецтву, я вертався на грішну землю. Ось конче треба розширити площу Галереї, бо запасники тріщать... найкоштовніші скарби, як кажуть хранителі, блякнуть, якщо їх не оглядає, якщо ними не милується людське око. Знову пишу листа, куди треба, і прошу: прилучіть до Галереї кілька житлових приміщень на вулиці Коперника аж до теперішнього Палацу урочистих подій. Могли б хоч трохи вільніше дихнути...

— Обіцяли? — питаю.

— Та обіцяли. Але ніби я не розумію, як це важко вилучити для Галереї кілька помешкань. Я все розумію... а все ж Галерею треба розширювати.

...Уперше, здається, це було сім років тому. Я побачив його в Галереї з ломом у руках. Був увесь запилений вапном. Вибачався і пояснював, що з кількома робітниками щось там переробляє на сходах. Подав мені тверду, наче витесану з мореного дуба, руку.

Хтось мудро сказав:

— Хочеш збагнути людину — зазирни, як у вікно, у її дитинство. Там початок початків.

Якось я спробував скористатися з цієї мудрої поради й помандрував волинським краєм ген-ген по-під оспіване Гоголем Дубно, а там повернув у його, Возницького, рідне село Нагірне, котре в часи його дитинства і юності називалося Ульбаровом. Тут, де упереміш з корінними волиняками жили також чехи, він ріс. Я не знаходив у рідних його околицях чогось особливого, такого, що спонукувало б його все життя шукати красу. Село як село, ніяких тобі особливих пейзажів, і ніяких у його дитинстві я не знаходив вимріяних доріг до золотих стовпів, що підпирають

небо... Дід Георгій, старий материн батько, який усеньке життя працював на залізниці й там набрався практичності й цупкості, бувало, навчав:

— Ви Бориска до десятинок, до земельки пісної не туліть, хай ногами в землю по коліна не западається і корінням хай до неї не приростає. Дайте йому в руки ремісницький фах, буде його рука, як чародійна калитка: злотий узяв, два стало на місце... Отак... А земелька від нього не втече.

Практичний був у житті дід Георгій Майстерчук.

Тому й починав Борис Григорович науку в Рівному в тому училищі, де готували... дорожних майстрів.

.

Ходить, кружляє по кабінету. Тема його зацікавила, вона належить до актуальної тепер науки, що зветься психологією творчості. І йому, як мистецтвознавцеві, варто над цим подумати.

Справді ж бо: чи споглядання краси викликає у серці потребу творчості, потребу спілкуватися з красою? Пишуть, часто про Покуття, що це, мовляв, сама земля, красою розквітла по вінця, народжує митців, щоб вони, митці, її красу оспівували. Ця благодатна земля дала В. Стефаника, М. Черемшину, Л. Мартовича, П. Козланюка, М. Ірчана, Д. Павличка...

Але ж... хто сказав, що так буває завжди? Хіба часом не досить для того, щоб людину схвилювати, пронизати щемливим боєм, виповнити радістю, краплини роси на житньому колоску, що половіє, хіба не досить торкнутися срібних струн бабиного літа на стернищі?..

Краса існує повсюдно, її треба вміти бачити. Так?

.

Поки він ріс у своєму волинському Ульбарові, поки ходив до школи, поки дід Георгій з мамою уготовляли йому прибуткові ремесла, в одному з львівських музеїв відвідувачів дивував шедевр українського малярства XVII—XVIII століть — Богородчанський іконостас, котрий після шестирічного перебування у Відні на початку двадцятих років повернувся додому як визнаний у світовому мистецтві твір.

Возницький ще нічого про цей іконостас не знав, не чув він також, що жив колись на світі «недостойний ієромонах Йов Кондзелевич» — автор цього шедевру. Зрештою, у ті часи мистецтвознавці палко сперечалися: чи був Кондзелевич автором, а чи тільки реставратором іконостаса. Причиною суперечки стало припущення Владислава Дзедушицького, який, до речі, був першовідкривачем іконостаса. Мандруючи влітку 1880 року по селах і містечках тогочасної Галичини, він несподівано натрапив у містечку Богородчанах на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) на дивної і незбагненої краси старі образи іконостаса. Обличчя святих, як живі, очі їх уважні, пильні, фарби були чисті, ясні, мовби Дзедушицький дивився не у глиб століть, а в криницю чистої води. На одній з рам дослідник знайшов напис «ЙОВ, 1698 року», а на іконі «Вознесіння» це ім'я уже розшифровувалося повністю: «Недостойний ієромонах Йов Кондзелевич, законник Білостоцького монастиря, рукою власною зробив у березні 1705 року».

Рукою власною?

А може, не власною?

Може...

Дзедушицький, цей мудрий і прискіпливий мистецтвознавець, вияснив, що іконостас потрапив до Богородчана із Скита Манявського, який був закритий

австрійськими властями наприкінці XVIII століття: Дзедушицький навіть їздив до Маняви — це зовсім недалеко від Богородчан, за Солотвиною. Блукав він тоді серед кам'яних руїн, сидів над річкою, в якій вода чиста мов сльоза. Кладовище монастирське поросло лісом, що, як джунглі, наступав на цю колишню останню цитадель православ'я у Галичині з усіх боків. «Тут справді можна було малювати лише шедеври... тут вода, як срібло, тут вітри, як органи, тут...»

Але навіть мудрий Дзедушицький не міг вище себе скочити: був поляком і в дослідженні своєму про Богородчанський іконостас написав, що, мабуть, малював його невідомий польський майстер, а вже русин Кондзелевич опісля реставрував мальоване.

А старий окрадений Йов мовчав.

.

Якоїсь неділі Возницький прийшов до мене додому. Падав, пам'ятаю, дощ. Директор Галереї скинув плащ і добув з кишені складений учетверо полотняний мішок.

— Я за Саваофом, — пояснив коротко.

Саваоф — різьба по дереву: давній різьбяр прагнув створити образ бога-вседержителя, а насправді вдався кремезний кметь-бойко. Різьбу подарував мені знайомий учитель з Івано-Франківщини. Походить вона з церкви святого Миколая — цікавої пам'ятки бойківської архітектури XVII століття, яка до середини 50-х років стояла посеред містечка Долини. А потім — завалилася...

— Я читав про цю архітектурну пам'ятку... а ви мимохіть колись проговорилися про те, що маєте Саваофа з Долини... — упівголоса говорив Возницький.

Справді, я обіцяв віддати Саваофа до Картинної

галереї, але все не міг вибрати на це часу. Аж тут з'явився сам директор. Директор з мішком?

Очевидно, через те, що тоді я ще мало знав Возницького, мене трохи здивувало не так нетерпіння (це було мені знайоме), як отой полотняний мішок. Міг же директор прислати когось іншого.

— Хіба це, зрештою, має якесь принципове значення? — спитав він. — Я надаю значення лише тому, що сьогодні Галерея збагатиться ще на одну цікаву різьбу. А збагачувати Галерею — прямий директорський обов'язок. Що може бути вище від цього?

Ну й що ти йому на це скажеш?

Що правда, то правда: про митця писати легше, ніж про того, хто творчість цього митця досліджує. Віками складалося уявлення, що художники сплять з музами, а поети щоранку виводять прогулятися на росу своїх прудких Пегасів. Дослідники ж мистецтва, як відомо, не роблять ні першого, ні другого, а тільки підглядають, коли до митця приходить натхнення, «рееструють», коли муза його зраджує, сигналізують, коли поетичні Пегаси «гублять підкови» й починають тоді шкутильгати на всі чотири босі ноги.

Трапляються мистецтвознавці іншого гатунку. Історія мистецтва знає випадки, коли часом оті прозаїчні реєстратори і коментатори стають на чолі всього мистецького життя і карбують закони для життя і добра того ж мистецтва. Згадаймо Стасова в російській культурі.

Складається враження, що Йов Кондзелевич навмисне залишався загадкою протягом довгих десятиліть, очікуючи свого відкривача: старий майстротінню блукав давніми стежками й старанно маскував

свої сліди і твори, присипаючи їх пилом забуття. Він, певно, думав, що ім'я творця полотен не має особливо-го значення ні для історії, ні для людей, для яких він творив. Головне, що ці картини є. І хоч спливає час, а фарби на полотнах не блякнуть і не старіють, мазки не втрачають своєї натхненної упевненості. І це головне!

А Борис Возницький, ще слухом і духом нічого не відаючи про майстра Йова, збирався тим часом на війну. Був 1944 рік. Рідні його волинські околиці щойно визволила Радянська Армія, і, як писалося тоді в газетах, «скрізь налагоджувалося мирне життя», у районному центрі почали працювати крамниці, лазня, поліклініка й насамперед — військкомат. Борисові на той час минуло вісімнадцять — вік далеко не зрілого мужа, та й удався він тендітним, як дівчина, але військкомат його тендітність не обходила, війну його юнацька незрілість теж абсолютно не цікавила, її цікавило одне: чи «придатний до стройової»? А якщо придатний, то у військкоматі поспіхом написали, як і багатьом іншим, повістку: «Прибути... мати з собою ложку й казанок...»

І — маршшш!

...Борисова мама не могла уявити собі, як це її мізинчик та буде марширувати, як буде мокнути в окопах, як буде бігти на фашистські кулі. Борисова мама була жінкою рішучою, увечері вона сказала чоловікові:

— Слухай-но, старий, що я намислила. А намислила я, що хоч твій річник під мобілізацію не підпадає, бо постарів вельми, але ж добровольцем тебе до армії візьмуть.

— Та візьмуть,— підтакнув старий.— То діло таке... добровільне. Добровольцеві, прецінь, у зуби не дивляться. Війна ж.

— Ото ж бо і є, що війна. Підеш, Григорію, на війну разом із сином, із Борисом. Бережи його там від кулі й від безчестя. Молодий він ще... а ти старий, досвід у тебе до рушниці ще з тієї війни.

Григорій Іполитович не став сперечатися з дружиною. По-перше, була б це марна справа, а по-друге, він справді мав чималий військовий досвід — воював у громадянську війну в Червоному козацтві.

І батько з сином рушили з рідного порога у вир війни. Спершу й справді служили разом у запасній роті запасного полку, що квартирував у Саратовській області; старий Возницький був у роті заспівувачем, усе заводив отієї дореволюційної солдатської «Соловей, соловей-пташечка...», потім батька відрядили на Урал до заводської роботи, а сина — на Балтійський фронт. Дали йому кулемет системи «Максим» і пішов він строчити вогняними мережками попід Клайпедою, попід Кенігсбергом, понад морем Балтійським. Ворожі кулі теж його не минали, але він зводився з медсанбатівських нар і госпітальних ліжок, з ним нічого не могло трапитися лихого не лише тому, що вдома очікувала його мама, а ще й тому, що чекав на нього старий майстро Йов.

І ще чекала у Львові Картинна галерея...

.....

Кілька років тому, збираючи матеріали до історичного роману про Галицьку Русь XII століття, я побував у Польщі, відвідав старовинні міста Холм, Люблін та Перемишль; особливе враження справив на мене Перемишль, його мальовнича Замкова гора. Саме тут залишилося найбільше слідів колишньої слави Перемишля — західної твердині давньоруської держави. На жаль, я не міг побувати в міському музеї, де, як інформували мене, є чимало руських архео-

логічних пам'яток, бо там якраз тривав ремонт. Не міг я також скористатися архівом та бібліотекою Перемиської єпархії — матеріали були відправлені, як мені пояснили, у більш компетентні руки — до Варшави. Отож визначений для Перемишля час я переважно використовував для вивчення краєвидів, що для письменника теж має неабияке значення: блукав стежками та алеями Замкової гори.

Хоч був початок листопада, але погода визорилася теплою, лагідною. З дерев опадало останнє листя. Сонце щедро просівало крізь плетиво гілля своє проміння і густо по-літньому золотило опале листя. Я сидів на лавці, підставивши обличчя сонцю, ніжився у його променях, а думкою блукав у глибині століть і уявляв... отам, де польські археологи вели розкопки, стоїть гора Ростиславичів — прямих нащадків Ярослав Мудрого.

Ревли мені у вухах роги давніх русинів.

Несподівано хтось сказав:

— Дзень добри, пану.

Переді мною стояла висока й пряма, уся в чорному, стара жінка. Опиралася на довгу чоловічу парасолю. Її біла, аж із синім полиском, голова трусилася. Запалі, в червоних колах, очі споглядали на мене осудливо. Можливо, це було її місце, її лавка, і в парку на Замковій горі, мабуть, про це всі знали, не знав цього лише я, приїжджий, закордонний, і тому я тільки підвівся, посунувшись на край, і автоматично відповів на привітання українською мовою.

— Пан з тамтого боку? — спитала вона гостро.

— Зі Львова...

Вона сіпнула, мовби хотіла встати й піти, щоб не сидіти поруч зі мною. Однак не зробила цього, магічне слово «Львів» мовби прикувало її до місця. І ми розговорилися; не була з її боку розмова ця надто

тактовна, скоріше, може, навпаки,— вона жила споминами з часів санації, до того ж, як відразу гонорово відрекомендувалася, походила з давньої шляхетської родини Корецьких. Так само відразу призналася, що надзвичайної прихильності до «русинів» не має, хоч вони і зветься тепер українцями. Але Львів, Львів... у Львові, прошу, вона народилася, там ходила до гімназії, у Львові мешкала до 1946 року... мешкала на вулиці Кохановського навпроти Ветеринарної академії, тобто сучасного зооветеринарного інституту І треба ж: на цій самій вулиці, що тепер названа іменем Маяковського, мешкаю і я. За це вона, мабуть, ще більше мене ненавиділа й водночас випитувала про сад Ветеринарної академії, про Погулянку, Кайзервальд, про старі вулиці й площі, про музеї і театри.

— В Опері й Галереї, прошу пана, тепер, мабуть, порожньо,— чи то запитувала, чи то стверджувала.

— Чому б то? — засміявся я, згадавши Бориса Возницького, який любить при нагоді похвалитися, що кожного року його Галерею відвідує до сотні тисяч людей. І я сказав їй про це.

— Відвідати, прошу пана,— це ще не означає прилучитися до мистецтва, полюбити його. Мистецтво — це релігія, в яку треба повірити, розкривши їй серце. У нас тут, у Польщі, теж водять до музеїв... маси людей водять. Але для мас, на мою гадку, доступніша звичайна фотографія.

— А для обранців,— продовжив я в її ж тоні,— існують полотна Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Тіціана, Рубенса, Яна Матейка. Так?

— А чому б і ні! — гордовито смикнула головою. Двоє злих очей у червоних колах свердлили мене наскрізь.— Ви що, прошу пана, справді вірите, що хлоп з Клепарова, з Голоська Малого — із сіл підльвівських, назви яких я позабувала, а чи хлоп із глухих

ведмежих нетрів зрозуміє тонку мелодію, настроїв бузкового пензля французьких імпресіонерів? Полотна творили, а галереї організовували не для плебсу...

Вона мала рацію. Серед райців Львівського магістрату, які урядували майже сімдесят років тому, мабуть, учинився б немалий переполох, якби вони якимось чином могли передбачити, що куплені ними в колекціонера І. Яковича 300 картин і скульптур переважно західноєвропейських майстрів для міського художнього музею колись належатимуть робітникові з краківського передмістя Львова й «хлопові з ведмежих нетрів». Вони ж, робітники і селяни, не тільки зрозуміли й відчули настроїв бузкових мазків французьких імпресіоністів, а й осягнули всю красу і вагу мистецтва, тому тепер у Львівській картинній галереї не триста картин, не три тисячі, як це було за буржуазної Польщі, а понад 20 тисяч експонатів.

Чи маю про це розповісти моїй випадковій співбесідниці? Навіщо? Хай живе-доживає у своєму нафталіновому світикові, небагато їй залишилося. Якщо правда, що час — це море, а покоління — хвилі, то де ж та хвиля, до якої вона, шляхтянка з роду Корецьких, належить? Ого, ні сліду по ній, ні знаку...

А все ж я згадав шляхтянку в чорному одязі не випадково; її міркування якимось чином були пов'язані... з життям Бориса Григоровича Возницького. Ні, він недурно, будучи зеленим юнаком, узяв кулемет системи «Максим» і вогненними чергами пішов косити старий світ десь там під Клайпедами та попід Кенігсбергами... Той прогнилий світ мусив умерти, щезнути, згоріти, пропасти, бо інакше чи став би сільський хлопець з Волині директором Картинної галереї, чи відкрилися б, зрештою, галереї для людей з Голоська Малого?

.

Коли це сталося?

Він не пам'ятає точно, коли зрозумів, що має несплачені борги. Здається, сталося це ген-ген по війні (бо аж 1950 року демобілізувався), коли за плечима було закінчене училище прикладного мистецтва у Львові і він, будучи студентом факультету теорії та історії мистецтв Ленінградського художнього інституту імені Рєпіна, вирушив у мандрівку по рідній Волині, щоб написати курсову роботу про архітектуру свого краю. Село від села, містечко від містечка: Олика, а в ній замок XIV—XVI століть; Луцьк із замком, що в ті часи приписувався Любартові, Нижній замок XV століття, житловий будинок з 1624 року; у Володимирі-Волинському районі дві церкви — у Лудині з 1606 року та в Суходолах із 1580 року; в'їзна брама в Голобах з XVII століття; монастир піарів у Любешові... Десятки, сотні пам'яток архітектури, а в них різьба по каменю і на дереві, ікони, розписи. За кожною з цих пам'яток — люди: майстри, митці. Хто знає про них? Хто назве їх імена? Хто описував і являв світові красу, яку вони створили?

Саме в те літо на Волині на нього ліг тягар відповідальності: не залишитися у боргу ні перед минулим, ні перед сучасним.

Була це зрілість.

.

Я спитав його:

— А все ж, Борисе Григоровичу, був якийсь поштовх, що ви пішли, так би мовити, по «художній лінії», а не стали вчитися на дорожнього майстра або на інженера? Щось мусило статися у вашому житті, що після демобілізації прийшли в художнє училище?

Він стиснув плечима.

— Може, й сталося... Тільки подія ця, як би вам

сказати, була буденна, чи що. Коли ми займали берегову оборону під Кенігсбергом, до нас у роту прислали сержанта Сергія Родіонова. Хлопець походив з Донбасу. Мені на той час здавалося, що Родіонов був художником над усіма художниками. Він малював на аркушиках із блокнота портрети дівчат і дружин, з фотографій, звичайно, копіюючи. А ще «художньо» оформляв наші листи додому: на тих листах жили квіти, чайки, дерева... Сьогодні можна іронізувати з цього, але хто й коли визначив, що краса однозначна?.. Краса являється нам у різних шатах, у неї тисячі облич, тому кожний і сприймає її по-своєму. Сергієві малюнки не просто мене хвилювали або тільки зацікавили, це не ті слова. Вони вибухнули в мені. Я теж узяв олівець і крадькома почав малювати... Малював дівчину з довгою косою. Мрія це була моя юнача? Любов майбутня? Муза? Не знаю...

А навколо ж війна — кипіла, вибухала, косила, топила солдатиків у Балтійському морі.

.

Ви не помітили, що мистецтвознавці схожі на астрономів? Астрономи часом відкривають зірки на тих ділянках неба, де ніхто цього не сподівався, а історики мистецтва, трапляється, теж відкривають нам світила першої величини. Інколи дивуєшся: як це сталося, що минали десятки, сотні років, а про них, про світила, ніхто й не згадував, їх мовби й не існувало на світі, мовби вони й не були зірками, а тільки кометами, що згоріли, не долетівши до нащадків.

Часто зірки першої величини й небуденної яскравості пропадали в мороці через недбальство своїх сучасників. Так і хочеться звинуватити всіх тих велемудрих літописців і хроністів — мужів учених і книжних, які зі шкіри пнулися, описуючи битви, бенкети

й полювання, народження і смерть князів, воєвод, бояр, гетьманів, а майстра Йова вони не помітили, навіть ім'я його не занесли до хронік, не кажучи вже про весь його життєпис. Що сталося б, якби він, геніально передбачивши, що його творіння потраплять до мистецької скарбниці нашого народу, колись не підписався у Скиті Манявському: «Йов, рукою власною»?

.

Скільки років майстер Йов блукав незвіданими стежками невпізнаним і невизнаним, загадковий і майже міфічний, аж поки в село Черчиці біля Луцька не заїхав непосидючий Возницький. Він дотепер пам'ятає не лише той день, а й навіть хвилину, коли в замку сільської церковці скреготнув ключ, рипнули двері й у ніс ударило спертим духом свічок, порохнею.

Він приїхав у Черчиці випадково, міг би й обминути це село, хоч, правду кажучи, завжди боїться об'їхати боком якесь сільце, хутір, дзвіничку, бо хто гарантує, що якраз там не чекають на свого астронома невідкриті зірки?..

Він оглядав у Черчиці ікони, одна з-поміж багатьох вразила своєю викінченістю. Ні, він тоді не побоявся отак відразу подумати й оцінити: «твір викінчений». Возницький бачив до цього десятки ікон з трафаретним вирішенням біблійної історії розп'яття Христа: на тих десятках полотен і дощок усе завмерло — ні вітру, ні подиху, ні хвилі, ні думки, ні зблиску. А тут раптом маляр роздягнув догола чоловіка й зі знанням справи, мовби він пройшов у Римській академії св. Луки добру школу анатомічного малюнка, заходжується демонструвати своє знання, пластику людського тіла. Та, зрештою, навіть не в анатомії тут річ, не вона тут головна. Невідомий маляр уздрів,

відчув, перейнявся і пензлем передав просто і правдиво людське страждання. Христос тут ні при чому, художник намалював на хресті людину, повну мук і болю.

Возницький тоді ще й не мріяв про Кондзелевича, у нього перехопило дух лише від радості зустрічі з ще одним талановитим митцем. Шкода, звичайно, що в цього митця немає імені, у нас і так багато безіменних майстрів. А може... Сантиметр за сантиметром обстежував Борис Григорович ікону. І врешті — як грим: «Йов Кондзелевич. 1737 рік».

Чекайте, це який Кондзелевич? Це той самий Кондзелевич, що в Скиті Манявському підписався? Але ж там, пам'ятаєте, стоїть дата «1705 рік». Між цими двома датами ціле життя... а коли між ними ціле творче життя, то скільки ось таких витворів пилуються десь по глухих селах?

Скільки в тебе облич, майстре Йове?

.....

Ми втрапили в саму гушавину львівського вечора; ми в тому вечері ходимо львівськими вулицями; ні, не ходимо проспектами, де до пізньої ночі вирує і б'ється хвилями об кам'яниці львівський потік, а ходимо тихою «бібліотечною» Стефаниковою вулицею, потім звертаємо на бічну, врешті потрапляємо на вулицю Драгоманова. Звідси починаємо нове коло. Пішоходів тут мало, а машин — і зовсім рідко.

Несподівано Борис Григорович зупиняється і каже:
— Знаєте, про що я мрію в оцю ось хвилину?

Я розводжу руками: хіба вгадаєш?

— Я хотів би побувати в усіх цих освітлених квартирах, особливо в старих... Я хотів би понишпорити по всіх темних горищах. Наскільки збагатилися б наші запасники. Ми, на жаль, не знаємо, чим, якими

скарбами мистецькими люди володіють. Часом вони самі про це теж не здогадуються.

А таки живе, нуртує у ньому директор. Літо, вечір зорі — зійди на Високий Замок і торкнися до них долонями — такі вони яскраві, близькі й доступні, немов груші в саду, а він сушить собі голову запасниками Галереї.

.

У третьому томі академічної «Історії українського мистецтва», що виданий 1968 року, розділ про станковий живопис XVII—XVIII століття написав відомий спеціаліст, теж дослідник історії мистецтва зі Львова Павло Миколайович Жолтовський, який, до речі, віддав належне заслугі Б. Возницького у виявленні нових творів Кондзелевича. Про майстра Йова Жолтовський пише, що був він одним із «найвидатніших художників». Це дуже знаменито, бо ще років зо п'ять тому, наприклад, в Українській Радянській Енциклопедії у коротенькій згадці про Кондзелевича говориться без особливих емоцій як про звичайнісінького іконописця.

Для того, щоб Кондзелевич в історії утвердився, щоб його ім'я з неї не випадало, як із дірявого воза, щоб не заіржавіло і не виповнювалося міфічністю, необхідно було зробити багато й мало: знову вирушати в мандрівку на Волинь, щоб тепер уже свідомо й планомірно шукати його слідів. Ось уривки з нотатника Бориса Григоровича, що зберігся: «...3. V. Виїжджаю до Володимира-Волинського; 4. V. Овидів; 5. V. Автомашиною добрався до Суходола. Потім пішки до Воштина; 6. V. З Володимира-Волинського доїхав автобусом до Локачів. Звідси помандрував пішки до Загорова. Оглянув монастир. Стоять руїни. Війна та бандерівці нічого не пощадили. 7. V.

Ночував у Локачах, а вранці виїхав до Войниці. Далі — пішки на Озютичі, Твердиню, Охлопичі. Звідси — автобусом до Торчина; 8. V. Я у Білостоці. Є Кондзелевич! Є «Успення», є «Апостоли...»!

Тоді ж твори Кондзелевича були також знайдені у Вошатині.

...Возницький ішов до Кондзелевича пішки. Це, очевидно, ви помітили з його нотаток. Правда, як іноді нібито просто віддавати борги?

.

Запитання було поставлено, як у діловому інтерв'ю:

— Як ви, Борисе Григоровичу, ставитеся до колекціонерів та до колекціонування?

Запитання не було випадковим, як може здатися на перший погляд. У наш час багато людей щось колекціонує: той — ікони, той — кераміку, той — зброю всіх віків і народів, той пляшки, а той етикетки, картини, графіку, екслібриси; для одного колекціонування — радість постійного спілкування з мистецтвом, для другого — це захоплення історією, для третього — азарт пошуку й таємниці відкриття. Для п'ятого — це просто мода або нажива...

Починаючи з Борисом Григоровичем розмову на цю тему, я пам'ятаю порівняно недавню історію, яка тільки завдяки Возницькому завершилася щасливо. Коротко про її суть. Свого часу працівники Галереї виявили у Білому Камені на Львівщині оригінальний за задумом і талановито виконаний триптих на біблійну тему. Ікони були дуже знищені, однак колекціонери на це не зважили — дві з трьох ікон безслідно зникли. Возницький почав енергійний пошук. Скоро одна ікона була знайдена. Другу «колекціонер» В. встиг «обміняти» якомусь професорові, й вона поман-

друвала далеко. Уявляю, в якому розпачі був Борис Григорович, коли дізнався про це. Тим більше, що триптих має справді високу мистецьку вартість. На щастя, професор, побоюючись неприємностей, переслав ікону Львівській картинній галереї.

А якби не переслав? А коли б Галерея взагалі не знала, що в Білому Камені зберігається такий скарб?

— Як ставлюся до колекціонерів і до колекціонування? — перепитує Борис Григорович і всміхається.— Цілком позитивно. В тому числі й до колекціонування мистецьких творів. Наші музеї — будемо відвертими — ще не спроможні осягнути неосяжне. Ми надто багаті... І часом — вайлуваті. Недаремно мовиться, що там, де не пройде працівник музею, там пройде колекціонер. Він попри все всюдисущий першопрохідник і відкривач. Інколи — мислитель. За це їх поважаю і водночас (це між нами) трохи не люблю, бо вони ж мої конкуренти. Між нами, щоправда, велика різниця: вони для себе, ми — для музеїв. Хоч рано чи пізно зібране ними опиниться у музеї. Але добре було б, коли б приватні збірки не залишилися поза увагою громадськості. В деяких країнах видають спеціальні каталоги творів із приватних колекцій. Нам теж треба щось подібне робити.

.

Йов Кондзелевич подарував йому, розщедрившись врешті, багато: щасливі хвилини відкриття, захоплюючі мандри по Волині, тему для дипломної роботи в Інституті імені Рєпіна, безконечно цікаве «длубання» в архівах Москви, Ленінграда, Києва, Львова, Луцька, коли по крихітці збирав маловідоме й зовсім незнане — і міфічний Йов поволі обростав реальним життям. Тепер уже більш-менш точно сконструйована

біографія митця: народився приблизно 1667 року в Жовкві (тепер Нестеров) поблизу Львова, у дев'ятнадцять років став ченцем Білостоцького монастиря під Луцьком. Найранішою його роботою вважається іконостас Білостоцького монастиря, на фрагменти якого і натрапив Возницький. Крім уже відомого нам Богородчанського (з Манявського Скиту), Кондзелевич працював над іконостасом для Загорівського монастиря (нині зберігається у Воштині). Остання його робота датується 1737 роком — це «Розп'яття», створене для Луцького монастиря.

Тепер про Кондзелевича мовби відомо вже багато. І разом з тим відомості ці малі й куці. Борис Григорович провів не один вечір у роздумах про долю майстра Йова. Інколи йому здавалося, що старець сидить навпроти, досить простягнути руку через стіл — торкнися його волосяниці й спитай: як вам жилося і працювалося, майстре? І як то сталося, що в дев'ятнадцять років ви постриглися у ченці? Що спонукало вас до цього? Бажання повністю віддатися малярству, а суєта житейська хай залишиться за брамою монастиря?

Але ж, майстре, у ваш час у Жовкві жила і творила ціла когорта малярів, і жоден з них не поспішав усамітнитися у чернечій келії, як ви. Не будемо говорити про латинянських майстрів з Італії, Німеччини, Польщі. Король Ян Собеський, що мав у Жовкві замок, запросив сюди з Неаполя Мартина Альтамонте — живописця батальних сцен, вроцлавського архітектора Петра Бемера, німецького скульптора Андрія Шлютера... А як тут не згадати прославленого Юрія Шимоновича Семигінівського? Та й жовківські митці руської віри теж не давали собі в кашу плюнути. Іван Руткович з дружиною Євою у 1681 році купив будинок навпроти міської церкви. Василь Петранович

у війтах походжав та ще й мав титул придворного маляра в синів короля Яна Собеського.

Чому ж ваша доля, майстре, така відмінна від інших? А що означає розрив у датах? Що робили ви між 1705 і 1737 роками? Десь училися? Бували в Києві?

Мовчить старець...

Де лежить прах ваш, майстре?..

.....

Інститут суспільних наук

3 вересня 1962 р.

ПОСВІДЧЕННЯ

Дане тов. Возницькому Б. Г., заступникові директора по науковій роботі Львівського державного музею українського мистецтва, в тому, що йому доручається проведення розвідувальних розкопок на давньому кладовищі біля церкви в с. Білосток Торчинського району Волинської області для виявлення надмогильної плити видатного українського художника XVII—початку XVIII ст. Йова Кондзелевича...»

Посвідка в архіві збереглася, а надмогильної плити він так і не знайшов. А нібито й недавно її витісували, якихось двісті двадцять років тому.

.....

Будучи восени 1974 року в Нью-Йорку, я викроїв аж цілих два дні для того, щоб походити залами все-світньовідомого Метрополітен-музею. Самі розумієте: бути в Римі та не бачити... Виявилось, однак, що за цих «аж два дні» можна тільки галопом пробігтися по музею. До того ж за дві-три години страшенно стомлюєшся від калейдоскопу імен, шедеврів, країн, епох. Це й є, мабуть, тією головною причиною, що я не зміг би відповісти на запитання «Що в Метрополітен-музеї найбільше сподобалося, що вразило?»

Справді, чи вразили мене просторі зали єгипетського мистецтва з багатотонними фрагментами храмів, із звивистими підземними ходами пірамід? Чи здивували мене апартаменти англійського лорда XV століття? Не буду кривити душею і скажу: так. А все ж найбільше запам'ятався відділ зброї, власне, великий зал, у якому група вершників у натуральну величину в сталевих панцирах, узявши списи наперевіс і войовничо розмахуючи мечами, мчить із сутінок середньовіччя у наш час. Споглядаєш на закутих у залізо рицарів і... ловиш себе на думці, що, мабуть, під панцирями — переодягнуті музейні охоронці, які оце вибралися у черговий хрестоносний похід за мистецькими реліквіями в Європу, Азію або ж Африку. Ця думка не є крамольною або штучною, Метрополітен-музей, власне, через те й розбагатів, що нишпорять-мандрують по світу американці, які «люблять» мистецтво і мають для цієї «любви» гроші. Бо ж відомо, що Рембрандт на Даунтуані не мешкав, а під Нью-Йорком єтрусські вази не викопують. Тут усе куплено... Де куплено чесно, де способом облудним: тут майже все імпортне, привозне...

А проте Метрополітен-музей день при дні роїться сотнями і тисячами відвідувачів, у цьому мурашнику падають на тебе надокучливі й урочисто-натреновані голоси екскурсоводів, які наче забивають цвяхи: «Метрополітен — один з найбільших музеїв світу», «Якщо нація потребує супермузеїв, то це свідчить про високий ступінь її духовності», «Престиж — це не тільки космічні літальні апарати, це також і наш Метрополітен-музей».

Після цього починаєш розуміти, чому єгипетським скульпторам, старогрецьким керамікам та італійським середньовічним майстрам пензля так незатишно в цьому «супергармидері». Вони тут почуваються чужин-

цями, які супроти власної волі опинилися у ролі атлантів, що підпирають портики американського престижу.

...Якось при нагоді я оповідав Борисові Григоровичу про свої відвідини нью-йоркського Метрополітена та про американський «престиж». Возницький слухав уважно. Він бував у багатьох зарубіжних музеях, у тому числі в Луврі.

— Бог з ними,— махнув урешті рукою.— Американці — відомі хвальки, натура в них така. Хоч музеї, це я знаю з літератури, у них справді першорядні. Ну, а наші музеї... наші музеї не для престижу. Якщо Львівська картинна галерея тепер створює фактично три нові музейні заклади — в Олеському замку, де розмістимо експозицію творів стародавнього українського мистецтва, у церкві Онуфріївського монастиря у Львові відкриваємо Музей книги й книгодрукування, а у львівському костьолі бернардинів буде Музей дерев'яної скульптури... якщо, приміром, оголошується заповідником Старе місто в Кам'янці-Подільському, якщо найближчим часом стане заповідним район Ринку в нашому місті, то відомо, що все це робимо не для «престижу» і не для лоскотання нервів іноземних туристів. Не є це також захопленням та ідеалізацією старовини. Ми просто повсякчас пам'ятаємо мудре ленінське положення про потребу вивчати, пізнавати культурну спадщину людства. Комуністи ж бо ми, комунізм будуємо, комунізм ростимо, як дерево.

.

Роки, мов кур'єрські поїзди, мчать, а Кондзелевич ще й дотепер тримає його в полоні — Возницький розмірковує над манерою письма Йова, порівнює. З ким порівняєш? Хіба що з тогочасним Іваном Рутковичем. Іван, щоправда, чарує яскравістю барв,

свіжістю, колоритом, він уміє бачити й зображати побутові деталі. Кондзелевич же стриманіший у колористиці, дрібниці його мовби не цікавлять, зате він прагне до психологічного розкриття образу, художник мовби постійно дивиться людині у вічі; він любив малювати на обличчях страждання. Це почуття, видно, було і його постійним супутником. Та і як не страждатимеш, коли відгороджений від простих радостей життя глухим монастирським муром...

.

Йов тримав його в полоні, а на пагорбі за Олеськом посеред боліт і замулених ставків стримів чорними задимленими руїнами спалений у війну замок; замок, виявляється, теж очікував на Возницького. П'ять-шість років тому дехто говорив: «Як оте румовище реставрувати? Та краще нове приміщення збудуємо. Бо, крім затрат, думаймо також про моральні витрати. Що в замку є нашого, народного? Відомо ж бо, що буржуазні історики називали його не як-небудь, а «колискою польських королів», бо тут, бачите, народились Ян Собеський та Михайло Корибут-Вишневецький. У тому замку хіба тільки каміння пов'язане, якщо так можна сказати, з історією народу. Воно просякнуте слізьми і кров'ю... слізьми і кров'ю народною зцементоване те каміння».

А хіба цього уже так мало?

Тому й очікували замкові руїни когось, хто відчув би в камінні застарілий біль. І тим ліпше, що цією людиною виявився Возницький.

Не будемо уточнювати, коли і якого дня директор Картинної галереї захопився ідеєю реставрації замку, щоб створити в ньому музей: захоплення коштувало чимало праці й часу. Треба було вивчити замок як пам'ятку архітектури, його роль і значення в історії

західноукраїнських земель, і треба було пам'ятати про «королівську колиску».

Дуже скоро, однак, вияснилося, що два польські королі — це не більше, як епізод, хвилина в багатомістовій історії замку, а до них, до королів, в Олеску були його справжні господарі... був воевода Іван Преслужич із побратимами, котрі майже ціле століття після розпаду Галицько-Волинської держави тримали на забородах Олеського замку руський стяг. На Преслужича, на збунтоване Олеско вирушив із королівськими військами мазовецький князь Казимир, однак руський стяг майже цілий рік майорів над обложеною фортецею.

Це був чи не останній спалах боротьби за відновлення руської державності на галицько-волинських землях; то був острівець, який згодом затопило польсько-литовське море.

У замку, виявляється, проживав батько Богдана Хмельницького — Михайло Хмельницький, — коли служив при дворі руського воеводи Яна Даниловича. До речі, це відкриття належить Возницькому.

То хто ж іще щось казатиме про «королівську колиску»? Ми заповнимо замок витворами народного генія — і хай не минає цього місця ні піший, ні кінний, ні турист на автомашині.

.

Ні дня без роботи.

Ні дня без повернення боргів, якщо по-справжньому хочеш служити мистецтву.

Інший сказав би: «А що, мені — найбільше треба?»

Враження таке, що йому таки треба найбільше. Цегла, вапно, гіпс, цемент, контракти з реставраторами, домовленості з Інститутом прикладного та

декоративного мистецтва, щоб кращі студенти захищали свої дипломні й курсові роботи на базі Олеського замку: той зрекonstrує і покладе старовинну піч, той викує двері, той — грати на вікна, той — подбає про оформлення каміна.

А він сам, Возницький, або спускався у замкову криницю, щоб допомогти якнайскоріше її вичистити, або займався мулярством, або ж добирав у запасниках матеріал для майбутніх експозицій. Він уже розмовляв із завтрашніми відвідувачами музею: «Дивіться, яким багатством володіємо».

.

В Олеську Борис Григорович має заступника, котрий (це вже достеменно відомо) серцем і душею приріс до замку. Йосип Іванович Вайда працював учителем, був головою селищної Ради, займав інші адміністративні посади, та тільки Возницький відкрив у ньому вміння бути «господарем на замку». Отож, Йосип Іванович водить мене підземеллям, галереями, просторими залами й, оглядаючись, чи, бува, не вигулькне звідкись всюдисущий Возницький, каже:

— Якщо по правді, то ніхто не вірив, що на цій горі знову затеплиться життя. А він, Борис Григорович, вірив. Та що казати... Бувало, днював і ночував тут. Бракувало робітників — сам брався за кельму, за лопату. Інших запалював. Із доброго вогню стало оновлення старого замку.

Щоправда, авторам проекту реставрації Олеського замку можна пред'явити також цілу низку претензій: долівки залів викладено звичайним буковим паркетом, а треба б принаймні дубовим або ще краще — художнім. Не відповідають «духові» будівлі вікна й двері другого поверху. Жорстоко посміялася з реставраторів стихія наповесні минулого року: буря,

що бушувала вночі з 21 на 22 березня, скинула з даху майже третину черепиці, яку виготовляли спеціально за старовинними зразками. А тим часом відомо, що всі середньовічні замки на Україні були вкриті гонтою.

— Доведеться і нам шукати гонтарів,— зітхав Борис Григорович, коли я буквально на другий день після бурі розмовляв з ним. Його брала досада, він уже журився: гонту треба обробляти вогнестійкою речовиною. Мистецтвознавця господарська ця проблема могла не турбувати, а директора Галереї — обов'язково.

А Йосип Іванович тим часом розповідав далі:

— Дивні історії трапляються часом на білому світі. В минулому столітті власником замку був якийсь шляхтич Літинський. Ходять про нього легенди, що старий ночами блукав по залах і підземеллях — довбав ломом стіни й долівки, шукаючи королівського золота. Смішний був пан Літинський... Де ж те золото? Замок, щоправда, знав період пишного відродження у вісімдесятих роках XVII століття, коли король Ян III Собеський перетворив його на свою розкішну резиденцію. Тоді ж були впорядковані стави, насаджено парк, алеї якого прикрасили мармуровими скульптурами. Королівські апартаменти виблискували позолотою, дорогою зброєю. На стінах висіли коштовні гобелени. Але «бабине літо» в житті Олеського замку тривало недовго: позолота потемніла, гобелени з'їли міль, мармурові скульптури поїхали як дарунок Петрові I до Петербурга... Ми ось скільки товчемося, гори румовищ перекидали за ці роки, відколи замок реставруємо,— ані зламаного шеляга не знайшли. Навпаки, справжніх скарбів, я вам скажу, навіз до замку Борис Григорович... Нема їм ціни! З цілого краю зібрані.

.

У розпал роботи Возницький, бувало, по два-три дні не заводив свого мотоцикла й не повертався до Львова. Ночував у замку на другому поверсі в маленькій кімнатці. Уявіть собі: ніч, темрява, гулкі зали, старі стіни, язичок полум'я свічки, тиша... Возницький знає, що він у замку не самотній: десь унизу ходить із псом навколо мурів сторож Василь Герасимчук. А все ж... моторошно якось серед цієї ночі і серед тиші. Так завжди буває, коли спиняєшся вічна-віч з історією; замок повен німотного крику, вкарбованого в камінь, гуркоту давніх воєн, лопотіння руського стягу... Якщо прислухатися, то, може, почувеш голос Івана Преслужича або вкрадливі кроки королівських двораків.

Я колись оглядав кімнату нагорі, де ночував Борис Григорович, і жартував із ним:

— Ой глядіть, присняться вам польські королі. Борис Григорович усміхався. Що йому королі? А все ж на хвилину задумаймося: у королівській резиденції селянський син із Волині має королів нізащо. Бо, власне, він, волиняк, був тут від правіків і є тепер справжнім господарем. А королі приходили й відходили.

.

А на подвір'я колишнього монастиря через браму, яку у Львові називають «Онуфрієвою», ідуть і йдуть люди, молоді і старі, тутешні і приїжджі, і якщо прислухатися, то вони поміж собою хвалять людину, яка відкрила для них «Онуфрієву браму» до першодрукаря Івана Федорова.

Тепер будуть вони шукати Йванову плиту.

.

Останнє інтерв'ю, узятє на подвір'ї колишнього Онуфріївського монастиря у Львові:

— Розкажіть про ще одне ваше бажання, Борисе Григоровичу.

— Одне тільки? — перепитує. — Хотілося б на цей раз знайти надгробну плиту першодрукаря Івана Федорова, що тут похований. Десь тут його могила... Ще в минулому столітті бачили цю плиту...

Я розумію Возницького. Глибоко сидить у ньому шукач і дослідник. Тому нема кінця дням, коли повертаються борги.

Зміст

Проростання зерна
4

Повінь крізь літо
38

Мамині лебеді
88

Плуг у борозні
124

Квіти з дубового вогню
150

Танець Чугайстра
182

Птаха, що обпікає долоні
222

Дощ на її зілля
246

День повернення боргів
270

Федорів Р. М.

Ф33 Пług у борозні: Повісті про людей.— Львів: Каменяр, 1979.— 302 с., іл.

ІСБН

Це хвилюючі розповіді про полум'яного трибуна, лисьменника Ярослава Галава, про секретаря райкому партії Ізота Карповича Григоренка та голову колгоспу Василя Миколайовича Джурина на Івано-Франківщині. У збірці чимало сторінок відведено народним митцям — гошчарам-керамістам, складувам, майстрам пензеля. Книга присвячується 40-річчю воз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі.

Ф 70303—015
М214(04)—79 21—79

4702590200

У2

РОМАН НИКОЛАЕВИЧ ФЕДОРОВ
ПЛУГ В БОРОЗДЕ

Повести о людях
(На украинском языке)

Львов, издательство «Камень», 1979

Редактор *В. С. Колодй*
Художній редактор *Б. Р. Пікулицький*
Технічний редактор *С. В. Недовіс*
Коректори *Є. Ф. Амбров, Р. З. Фукс*

Информ. бланк № 474

Здано до складання 21. 08. 78 р.

Підписано до друку 31. 01. 79 р.

БГ 11033. Формат 70×100^{1/32}

Папір друкарський № 1. Гарнітура академічна. Друк високий

Обсяг 12,35 прив. друк. арк.; 12,78 обл.-вид. арк.

Тираж 26 000. Зам. 1270-8. Ціна 1 крб.

Видавництво «Камень»,
Львів, Підвальна, 3.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР,
Львів, Зелена, 20.